

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ,
МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ**

**СХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ**

Історичні записки

Збірник наукових праць

• Історичні науки

Випуск 30

Луганськ — 2011

ІСТОРИЧНІ ЗАПИСКИ: Збірник наукових праць
Випуск 30

Засновано у 2004 році
Вихід із друку – чотири рази на рік

Засновник Східноукраїнський національний
університет імені Володимира Даля

Журнал зареєстровано Міністерством України у
справах преси та інформації

Свідоцтво про державну реєстрацію
серія КВ № 8312 від 14.01.2004 р.

Журнал включено до Переліків наукових фахових
видань України (Бюл. ВАК № 11 2009 р.), в яких
можуть публікуватися результати дисертаційних робіт
на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата
історичних наук.

Головна редакційна колегія: Михайлюк В.П., докт. істор. наук (головний редактор), Литвиненко В.Ф., докт. істор. наук (заступник головного редактора), Дорош Т.О., інженер (відповідальний секретар), Біловолов Ю.Г., докт. істор. наук, Бодрухин В.М., докт. істор. наук, Вергунов В.А., докт. с.-г. наук, Добров П.В., докт. істор. наук, Довжук І.В., докт. істор. наук, Євдокимов М.О., канд. істор. наук, Єрхов Г.П., докт. істор. наук, Климов А.О., канд. істор. наук, Крапівін О.В., докт. істор. наук, Пилипчук О.Я., докт. біол. наук, Санжаров С.М., докт. істор. наук, Сергієнко Ю.Г., докт. істор. наук, Соколов І.Д., докт. біол. наук, Ульшин В.О., докт. техн. наук, Фомін А.І., докт. істор. наук.

Історичні записки : Збірник наукових праць / Гол. ред. В.П. Михайлюк. –
Луганськ : Вид-во СНУ ім. В.Даля, 2011. – Випуск 30. – 240 с.

У збірнику публікуються праці, що висвітлюють найбільш актуальні проблеми історії України, всесвітньої історії, історії освіти, науки і техніки.

Рекомендовано до друку *Вченою радою Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (протокол № 1 від “30” вересня 2011 р.).*

Матеріали номера друкуються мовою оригіналу.

© Редакційна колегія, 2011

© Автори статей, 2011

© Східноукраїнський національний
університет імені Володимира Даля, 2011

СТАТТІ

УДК 930+94

Барабаш Ю.В., Жицька К.В.

ДО ПИТАННЯ ЕКОНОМІЧНОГО НАПРЯМКУ ДІЯЛЬНОСТІ ПРОФЕСІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ЛУГАНЩИНИ У 20-х рр. ХХ ст. (ФІНАНСОВИЙ АСПЕКТ)

Проаналізовано економічний розвиток профспілок Луганщини у 20-ті рр. ХХ ст. Висвітлені аспекти розвитку фінансової спрямованості їх діяльності.

Ключові слова: профспілки, каси взаємодопомоги, Фонд взаємодопомоги.

Нині механізм діяльності профспілкових організацій у нашій державі дедалі більше втрачає свій традиційний напрямок спрямованості щодо захисту соціально-економічних інтересів працюючих, особливо у промислових регіонах. В умовах економічної кризи постає потреба в науковому аналізі стратегічних завдань щодо реалізації профспілкової діяльності. Але не обійтися й без урахування прорахунків та підкреслення позитивних моментів щодо діяльності останніх в історичному вимірі, зокрема у складний економічний період – 20-ті рр. ХХ ст. А оскільки фінансовий вектор економічної діяльності профспілок є майже не вивченим, тим паче на Луганщині, вважаємо за доцільне приділити увагу дослідженню саме вказаним аспектам, адже за часи незалежності, пошук нових підходів до вивчення історії профспілкового руху, що намітився в українській історіографії стосувався лише проблем, що набули політичної актуальності, у зв'язку з проголошенням курсу на суспільну демократизацію. То ж, економічні аспекти залишилися осторонь історичних досліджень.

Великим внеском у вивчення діяльності профспілкових організацій було видання «Нариси історії професійних спілок України» [2, 540], в якому вперше за роки незалежності України в узагальнюючому й систематизованому вигляді на основі широкої джерельної та історіографічної бази викладено історію професійних спілок України від часу їх заснування до наших днів. Також значну увагу вивченню діяльності профспілок України приділяє й дослідниця Мовчан О.М. [1], висвітлюючи їх роль у розвитку всіх галузей життєдіяльності людства у 20х рр. ХХ ст.

Через відсутність наукових доробків з даного питання, вважаємо за необхідне звернутися до джерельної бази Державного архіву Луганської області, дані документів якого взяті за основу праці. Серед них фонди: Р-83 «Луганське повітове Бюро професійних спілок» та Р-164 «Луганська окружна Рада профспілок».

Метою даного дослідження є аналіз діяльності професійних спілок Луганщини в галузі економічної роботи у 1920-х рр.

Висвітлення теми передбачає вирішення наступних завдань: 1. ознайомитись з документами, в яких зафіксовані результати діяльності профспілок в економічній роботі; 2. проаналізувати економічну спрямованість в роботі профспілок; 4. виявити фінансовий вектор діяльності профспілок в економічній галузі.

Одним із напрямків діяльності профспілок є соціально-економічний, тобто налаштований на соціальні відносини між трудящими та економічний вплив на них. З приходом нової влади у 1920-х рр., профспілкові організації були організовані для допомоги працівникам у всіх сферах життєдіяльності та на їх захист. На підґрунті захисної функції профспілок, серед головних – допомога трудящим у покращенні свого стану.

Як відомо з історії, на початку 20-х рр. ХХ ст., трапилась жахлива трагедія для українського народу – голод 1921-1923 рр. На допомогу постраждалим одними з перших виступили саме профспілкові організації. За даними газети «Луганська правда» (1921 р.), профспілки різних напрямів діяльності «відреагували на лихо». Прикладом такої реакції є те, що ЦК просвіти проводили концерти, вистави, лекції на користь голодуючим, з чого відчислялися 10% зарплатні – різниці по новому тарифу 3% на місяць. ЦК міського транспорту постановив провести пайкове відчислення, використовувати залишки мануфактури від розкладки 1920 р. для товарообміну. Вищенаведене свідчить про масштабну роботу профспілок щодо дій у допомозі голодуючим [7, 47].

На підставі подій початку 20-х рр. ХХ ст. та згідно наказу по просвітництву (1922 р.), було засновано Фонд взаємодопомоги, учасниками якого були члени профспілок. Комісія з утілення цього постановила 6% відрахувань. Відразу було закладено солідний фундамент, тому що цифра 28 ½ пуд зерна, хліба, різних культур та 59.451.800 крб. грошима була помітною величиною для минулої голодної весни.

Другим джерелом коштів фонду були членські добровільні внески, які надали незначну суму в 3 млн. крб., що пояснювалося не небажанням робітників робити внесок, а мізерною заробітною платою яку вони отримували, та ще й з великим запізненням і неповною виплатою.

Зазначимо, що Фонд засновувався без участі міських та заводських вчителів, оскільки при секції шкільних робітників був свій Фонд взаємодопомоги, куди ними і робились членські внески. На той час цей Фонд у сумі 8 тис. крб. вливався до суспільного фонд [4, 6].

Третім джерелом коштів Фонду взаємодопомоги був відсоток підрахунку. Раніше він входив у розпорядження комітету допомоги голодуючим, а з 1. 08. 1923 р. у розпорядження союзу. Ці відрахування становили значну суму – 348.710.000 крб., причому, внески зробили не всі заклади. Таким чином, надходження фонду взаємодопомоги на 1924 р. виражається [3, 1]: а) в 411.161.800 крб.; б) в 28 ½ пуд. зерно, хліб.

Але ці показники не повні, тому що кошти фонду взаємодопомоги секції шкіл робітників на надходження не включені, через ненадання повної звітності.

Як показують документи архіву, за час існування фонду взаємодопомоги було виділено [3, 1]:

1) без повернення: грошима – 125.100.000 крб.; хлібом – 14 пуд.; вуалями – 10,5 пуд.

2) повернених довготривалих: грошима – 15.200.000 крб.; хлібом – 4 пуд.

3) повернених короткотривалих: грошима – 2.500.000 крб.; хлібом – 12 пуд.

Усього було видано 39 позик на суму [3, 1]:

- 1) грошима – 142.800.000 крб.
- 2) хлібом – 30 пуд.
- 3) вуглем – 10,5 пуд.
- 4) мило – 1гр.

Як відомо з джерел, повернуті позики лише трьома членами (6 млн. крб.), інші перейшли у довготривалі. Таким чином, фонд взаємодопомоги станом на 1924 р. становив [3, 1]: 1) готівкою – 241.469.800 крб.; 2) хлібом – 1пуд. 15 гр.

То ж, на початку діяльності фонду взаємодопомоги, його організація була вдалою, адже сприяла змозі профспілок надати допомогу своїм членам. З наведених показників простежується рівень масштабності роботи та використання фонду взаємодопомоги.

За постановою Оргкультзборів, каси взаємодопомоги повинні своєю роботою бути наближені до робочих, задля чого на місця було дано завдання про вибори делегатського інституту кас взаємодопомоги та комісії для спеціалізованої роботи [6, 45].

З поступовим налагодженням соціально-економічних відносин в суспільстві, простежувалося укріплення фінансового положення профспілок. За період 1925-1926 рр., збільшувався обсяг відрахувань до кас взаємодопомоги, про що свідчать наступні дані [5, 27]:

	В Культфонд	Статочний	Безробітний
1925 рік	7	3	6
1926 рік	12	12	12

Дані таблиці свідчать, що простежувалося збільшення розміру відрахувань у фонди за 1925 – 1926 рр. Якщо за 1925 р. розмір відрахувань складав 7 відрахувань до культфонду, 3 – до статочного та 6 до Фонду безробітних, то вже у 1926 р. розмір відрахувань збільшився.

У той період значним недоліком у фінансовій роботі профспілок був неохайний збір членських внесків. Архівні дані свідчать, що Брянський Рудком у звіті за 3-й квартал 1925 р. писав: з травня вказаного року потрапляння членських внесків зменшувалося, про що свідчили статистичні дані: у березні – 96%, у квітні – 77%, у травні 67%, у червні – 53%. Комісія при перевірці Брянського Рудкому постановила, що фактично чесно сплачувалися членські внески, що до Союзу становили лише 30-35%, а по бухгалтерським записам – 8%.

З протоколу Оргкультпросвітництва Первомайського рудкому від 27.09.1925 р. зрозуміло, що потік членських внесків до Союзу в 1924 р. складав 85%, а вже на початку 1925 р. – 98%, а до вересня впав на 45%.

Комісія ЦК, перевіривши Кадіївський рудком у січні 1926 р. постановила низький відсоток збору членських внесків, – 45.

То ж, за даними усіх окрвдділів, за винятком Робітземлісу та Будівельників, та за даними 11 Рудкомів бачимо, всього у вказаних профорганізаціях функціонували 54 каси взаємодопомоги з кількістю учасників

кас наприкінці 1925 р. – 45863 членів, що складало більш ніж 50% загального обсягу членів Союзу.

За звітний проміжок часу в організаційному стані каси взаємодопомоги були приближені до членської маси шляхом їх децентралізації, ліквідації об'єднаних кас та організацією таких на підприємствах. Важливо відмітити, що правління кас були ще недостатньо самостійні у своїй роботі, особливо це було помітним у гірників, де Рудкоми розпоряджалися коштами кас, витрачаючи великі суми на різні союзні потреби, наприклад: Брянський рудком: витрачено 14680 крб. коштів каси взаємодопомоги на культфонд; Боково-Карловський рудком: витрачено 27612 крб. 96 коп. коштів каси взаємодопомоги; Боково-Антрацитівський рудком: витрачено 10 тис. крб., Сніжнянським Рудкомом також 10 тис. крб. Абсолютно зрозуміло, як таке підривання фінансової бази відбивалося на їхній діяльності [4, 6].

У той час Рудкоми децентралізували кошти і підрахунки по касах взаємодопомоги. У практичній роботі КВП була низка недоліків. У багатьох крупних касах до 50% їх коштів знаходилися в прострочених поворотних судах. Кількість тих, що сплачували членські внески в КВП в деяких касах досягали 70%. Збори учасників кас скликалися дуже рідко, а в багатьох касах не проводилися самостійні ревізійні комісії, а там, де вони були ревізія була нерегулярною.

Отже, з вищенаведених даних, спостерігається коливання відсотків внесків до Фонду взаємодопомоги. Насамперед це могло бути зумовлено тим, що на той час виплати заробітних плат були не збалансовані, неспроможні робітники робити внески через низьку та не своєчасну заробітну платню. Це пояснювалося й коливанням з боку влади, оскільки, 20-ті рр. ХХ ст. – доба формування тоталітарної системи з суворим централізмом, бюрократизмом, широким застосуванням репресивних заходів, що позначилися й на життєдіяльності професійних організацій.

Але, поряд з недоліками Фонду, які спостерігалися під час збору внесків та підготовки нечіткої звітності, слід підкреслити, що їх робота була спрямована на допомогу та підтримку членів Союзу.

В подальшому маємо за мету звернути увагу на аспекти розвитку профспілкового руху у соціальному напрямку їх діяльності.

Література

1. Мовчан О.М. Українські профспілки і радянська держава в 20-ті роки. – К., 1999. – 277 с.
2. Стоян О.М. Нариси історії професійних спілок України. – К., 2001. – 729 с.
3. Державний архів Луганської області (далі ДАЛО). – Ф. Р-83. – Оп. 1. – Спр. 29.
4. ДАЛО. – Ф. Р-164. – Оп. 1. – Спр. 5.
5. ДАЛО. – Ф. Р-164. – Оп. 1. – Спр. 20.
6. ДАЛО. – Ф. Ф-164. – Оп. 1. – Спр. 67.
7. На допомогу голодуючим //Луганська правда. – 1921 р. – 2 серпня.

Барабаш Ю.В., Жицкая Е.В. К вопросам экономического направления деятельности профсоюзов Луганщины в 20-х гг. XX в. (финансовый аспект).

Анализируется экономическое развитие профсоюзов Луганщины в 20-е гг. XX в. Показаны аспекты развития финансовой направленности их деятельности.

Ключевые слова: профсоюзы, кассы взаимопомощи, Фонд взаимопомощи.

Barabash Yu.V., Zhitskaya K.V. To the questions of economical activity of trade unions of Lugansk region in 1920s (financial aspect).

The economical development of trade unions of Lugansk region in 1920s is analysed in the article. The aspects of vector of their financial work are shown.

Key words: trade unions, the cash desks of common help, the Found of common help.

ББК ТЗ(0)63-612.31

Богінська І.В., Павлов В.В.

ЄВРОПЕЙСЬКА ПОЛІТИКА США У ПОСТБІПОЛЯРНОМУ СВІТІ

Проаналізовано місце Європи в зовнішній політиці США після закінчення «холодної війни».

Ключові слова: європейський вектор зовнішньої політики США, постбіполярний світ.

Європейський вектор залишається одним із пріоритетних напрямків зовнішньої політики США. Стратегія офіційного Вашингтону передбачає подальшу розбудову відносин з країнами Європи, розвиток європейських та трансатлантичних інституцій у рамках спільних американо-європейських політичних проєктів та програм. Аналіз цієї стратегії після закінчення «холодної війни» має теоретичне та практичне значення для розуміння тенденцій формування нового світового устрою.

Тому метою наукового дослідження став аналіз еволюції американської зовнішньої політики щодо Європи впродовж постбіполярного періоду.

Наукова новизна цього дослідження полягає в тому, що на основі комплексного підходу вивчено концептуальний, доктринальний та практичний рівні формування європейської політики США у постбіполярному світі.

Аналізуючи праці американських фахівців-міжнародників, слід зазначити, що в політико-академічному істеблїшменті США не було серйозних розходжень щодо поширення демократичних цінностей в країнах Європи та необхідності співробітництва з європейськими економічними інституціями.

Ідея про необмежений гегемонїзм, висловлена одним із співробітників «Foreign Affairs» Ч.Краутхаммером, на початку 1990-х рр. була активно підтримана деякими аналітиками, а згодом вже набула характеру добре оформленої зовнішньополітичної концепції.

Після дещо несподіваної заяви Френсіса Фукуями про те, що падіння Берлінського муру ознаменувало «кінець історії», настала черга іншого американського інтелектуала Роберта Кагана пояснювати європейським союзникам тезу про існування «двох Заходів» [6, с. 22]. Одного Заходу, стверджує Каган, більше не існує: відтепер їх два. Один Захід – це сильна Америка, інший – слабка Європа. Їхня ідентичність завжди була ілюзією, тому, за словами Кагана, настав момент офіційно визнати кінець цієї ілюзії. Коаліція

сильного та слабкого може мати лише тимчасовий характер, причому за умов обов'язкового збереження ієрархії її учасників.

Гегемоністська лінія поведінки США пов'язана у Г.Кіссінджера з низкою викликів їхньому домінуванню, серед яких, зокрема, зростання економічної та військової могутності Європейського Союзу (насамперед через потенціал об'єднаної Німеччини). На його думку, потенційними компонентами системи міждержавних відносин в новому світовому порядку можуть бути військово-політичні та економічні інституції, які вже довели свою спроможність щодо досягнення консенсусу національних інтересів низки держав на рівні європейських або трансатлантичних відносин. Серед них – ОБСЄ, ЄС, НАТО тощо, співробітництво з якими або членство в яких для США є важливою передумовою захисту національних інтересів. Особливу роль Г. Кіссінджер приділяє і пострадянському простору, виявляючи в ньому як тенденції до демократії, так і тенденції щодо утворення імперського центру навколо Росії. Проте якщо країни Центральної та Східної Європи, насамперед так званої Вишеградської групи (Польща, Чехія, Угорщина, Словаччина), відверто «ідентифікують себе, політично і культурно, із західноєвропейською традицією», то країни пострадянського простору водночас із здійсненням демократичних реформ мають протистояти тенденціям Росії щодо відтворення старого імперського центру [5, с. 751].

В умовах, як вважає З.Бжезинський, «монополізації США статусу єдиної глобальної держави», можливо багатоваріантне використання силової політики Заходу в геополітичному просторі [3, с. 84].

На думку С.Хантінгтона, «Сполучені Штати, безперечно, залишаються єдиною державою, що зберігає перевагу в усіх сферах влади – економічній, військовій, дипломатичній, технологічній та культурній – із впливом та можливістю забезпечити свої інтереси фактично в кожній частині світу» [10, р. 36]. Один із підходів у зовнішньополітичній діяльності США, на думку С. Хантінгтона, базується саме на використанні суперечностей між іншими країнами, насамперед тими, які належать до великих й другорядних регіональних потуг. Йдеться, наприклад, про намагання США до встановлення особливого партнерства з Великою Британією на противагу зміцнення Європейського Союзу, а також поглиблення відносин з Україною для протидії експансіоністським впливам Росії.

Сприймаючи ідею С. Хантінгтона про європейсько-американські відносини як центральні в системі зовнішньої політики США, з одного боку, а також як провідні в міжнародній політиці кінця ХХ - початку ХХІ ст., з іншого, Дж. Гудбі моделює п'ять підходів щодо формування нового світового порядку [4, с. 301– 302].

Незважаючи на різноманітність підходів, ідею лідерства можна вважати провідною щодо концептуального забезпечення американських зовнішньополітичних орієнтирів у постбіполярний період із вірогідним впливом на реальну практику тих її форм, що базуються на визнанні гегемонізму США. Останнє, як можна передбачити, забезпечується достатньо високим на сьогодні рівнем ефективності зовнішньої політики Сполучених

Штатів, зокрема щодо підтримки політичної, економічної, військової могутності країни.

Збереження США провідної ролі у світі стало визначальною рисою «нового порядку» в системі міжнародних відносин ще за часів президентства Дж. Буш-старшого.

Ідея утвердження Сполучених Штатів в ролі носія «нового світового порядку» стала провідною у зовнішньополітичній діяльності адміністрації Б.Клінтона, який обійняв президентське крісло у 1992 р. [8]. Підтвердженням цього є окреслення в «Стратегії національної безпеки на нове століття» національних інтересів США у всіх геополітичних регіонах світу: Європи та Євразії, Східної Азії, Тихоокеанського регіону, Західної півкулі, Середнього Сходу, Південно-Західної та Південної Азії, Африки.

Підтримка нових демократій через створення сприятливого клімату інвестицій, економічне, комерційне співробітництво, взаємодія у вирішенні проблем безпеки залишилися актуальними і для Дж.Буша-молодшого.

Водночас традиційною рисою республіканської адміністрації стало жорстко прагматичне відстоювання інтересів американського бізнесу за кордоном, що передбачає не тільки надання підтримки, а й можливість економічного, політичного, військового тиску на країни, чия діяльність на міжнародній арені не відповідає національним інтересам США. Звідси – й відверті заяви щодо твердих намірів американської адміністрації підтримати розширення НАТО всупереч позиції свого стратегічного партнера - Росії, відверте обстоювання сприятливого для сучасного міжнародного статусу Сполучених Штатів процесу глобалізації всупереч інтересам низки країн – нових демократій, які можуть опинитися в цілковитій залежності від тенденцій розвитку провідних держав.

Характерною особливістю процесу формування зовнішньополітичних орієнтирів США на межі ХХ-ХХІ ст. є включення до системи національних інтересів США базових інтересів інших держав та базових колективних інтересів, що може передбачати втручання США у будь-які кризові ситуації у будь-якому регіоні світу.

Зовнішньополітичні орієнтири попередніх адміністрацій знайшли своє втілення в політиці президента США Б.Обами.

Не дивлячись на досить міцне концептуальне підґрунтя зовнішньополітичного курсу, американський істеблішмент не надто схильний прислуховуватися до думки політологів щодо ризиків, пов'язаних з новими інтервенціями. Адміністрації США вважають запобіжні дії щодо попередження негативних наслідків для себе в міжнародних відносинах цілком виправданими. Відтак НАТО перетворилося на важливий чинник збереження американської військової присутності на європейському континенті і верховенства США в європейських і глобальних справах. А формування «особливих відносин» з Англією стало перехідним періодом від політики ізоляціонізму до участі США у справах світового масштабу [7, с. 272].

Британія підтримала зовнішньополітичний курс американської адміністрації, головними рисами якого було забезпечення глобального

лідерства Сполучених Штатів в економічній та військовій галузях, участь у стабілізації міжнародних відносин, селективне втручання у розв'язання регіональних конфліктів, збереження військової присутності за кордоном для стримування потенційних агресорів (Іран, Ірак, Північна Корея).

«Особливі відносини» між Вашингтоном і Лондоном, які ґрунтуються на спільності мови, історії, традицій, культурних і духовних чинників, сприяли зміцненню двосторонніх стосунків між американським і британським народами. Цей історичний феномен спостерігається лише у відносинах США і Великої Британії. Він є прикладом відносин якісно високого рівня, які не потребують затвердження на папері, а передбачають довіру і взаємоповагу між партнерами. «Особливі відносини» від самого початку були асиметричними, оскільки зароджувалися у період послаблення могутності Британської імперії і виходу Сполучених Штатів на міжнародну арену як світового лідера. Британія більше потребує підтримки Сполучених Штатів, тому Лондон всіляко намагається зберегти ці привілейовані стосунки. «Особливі відносини» обох держав визначають поточний розвиток подій на міжнародній арені. Унікальний союз світового лідера і однієї з провідних держав характеризує сьогодні основного суб'єкта міжнародних відносин, діяльність якого є первинною щодо діяльності інших суб'єктів.

Концепція гегемонізму, серед головних постулатів якої – утвердження американських національних цінностей за кордоном, реалізація американських економічних та політичних інтересів, є базовою основою зовнішньої політики США в умовах постбіполярності, зокрема на європейському напрямі. Одним із шляхів зміцнення глобального лідерства стало розширення НАТО на Схід, трансформація Альянсу на інструмент глобального світового врегулювання. НАТО наразі залишається й ефективним механізмом європейської присутності США.

Тотожність форм організації Нового та Старого Світу, зростаюча економічна та військово-політична взаємозалежність США та ЄС, спільні геополітичні інтереси обумовлюють унікальність європейсько-американського стратегічного партнерства. Водночас у постбіполярний період виникла низка розбіжностей у відносинах між США та ЄС. Слід зазначити відмінність американської та європейської економічних та соціальних моделей розвитку суспільства: неоліберальна економіка США та соціально-ринкова в ЄС. Активізація процесів регіоналізації певно мірою заважає поглибленню трансатлантичного партнерства. Однак європейсько-американські відносини, попри глобальну роль США у світі, базуються на засадах взаємозалежності. Протиріччя в окремих питаннях не є вирішальними і не впливають на весь комплекс відносин, які базуються на спільних ціннісних орієнтирах у зовнішній політиці.

Після «оксамитових» революцій у країнах Центральної та Східної Європи (ЦСЄ) значно розширилася «географія» американської європейської політики, а також її довгострокові стратегічні перспективи.

Метою центрально-східноєвропейської політики США стало прагнення утримувати під контролем євроінтеграційні процеси. Загалом Сполученим

Штатам Америки вигідна Європа, об'єднана на основі демократичних цінностей. Але в той же час американська стратегія передбачає посилення сепаратизму всередині ЄС, оскільки в цьому випадку Європа не зможе конкурувати з США в економічній і політичній сферах. Основними принципами американської політики щодо країн ЦСЄ стали збереження «політики диференціації», яка набула іншого змісту у новій геополітичній ситуації; умовний характер фінансової допомоги, інвестування, надання статусу найбільш сприятливої нації у торгівлі, доступ до загальної системи преференцій та західних технологій, організація навчальних програм [1, с. 12]. Конгресом США був також прийнятий «Закон про підтримку східноєвропейської демократії 1989» [11].

Основні законодавчі зусилля у 1989 р. були спрямовані на надання фінансової допомоги Польщі та Угорщині, тому що саме ці країни першими відмовилися від комуністичного режиму та розглядалися Сполученими Штатами як модель для інших східноєвропейських країн [9, р. 27].

Якщо за часів біполярної системи головною метою політики США щодо країн ЦСЄ було «визволення» Східної Європи, то після революцій 1989 р. цей вектор зовнішньої політики був підпорядкований новій меті – зберегти за США статус «європейського» патрона.

В основу американського зовнішньополітичного курсу було покладено стратегію «залучення» східноєвропейських країн (Польща, Румунія, Чехія, Угорщина, Словаччина та Болгарія) до міжнародного співробітництва та «розширення» їх впливу на міжнародній арені. Вона передбачала визнання Північноатлантичного альянсу як основоположної структури безпеки, членство або представництво у політичних і економічних інститутах блоку країн ЦСЄ, а також республік колишнього СРСР.

Наразі балканський фактор у зовнішньополітичній стратегії США із числа високих пріоритетів перемістився на нижчі позиції порівняно з 1990-ми рр. Використані Сполученими Штатами і НАТО методи врегулювання балканської кризи в другій половині 1990-х рр. сприяли істотному зростанню фактора сили в міжнародних відносинах постбіполярного світу. Кризове реагування на Балканах було певною мірою індикатором нової моделі світоустрою і стимулювало тенденції до формування європейської системи безпеки на основі західних інститутів, в першу чергу, процес розширення НАТО. Сьогодні Косово розглядається як один з способів впливу на політику ЄС і окремих країн Європи. З метою послаблення об'єднаної Європи і повернення її під заступництво США був розроблений і реалізований «план» Косова, який передбачав шляхом нарощування ісламського фактору в Європі уповільнити розвиток, зруйнувати стабільність європейського регіону та знову зробити його економічно залежним від США. «Косовська модель» албанізації успішно реалізується сьогодні в незалежній Македонії. Чорногорія також є потенційною зоною розширення НАТО на Балканах. Балканські країни Румунія та Болгарія займають важливе місце в планах США з перерозподілу американських постійних воєнних структур у Європі.

Відносини США з країнами Східної Європи набули хвилеподібного характеру в пост біполярному світі: від помітного похвалення другої половини 1990-х рр. до погіршення на початку 2000-х рр. Серед причин цієї нестабільності американська сторона зазначає на непослідовність економічних трансформацій, ознаки політичної нестабільності в суспільстві, корупцію, порушення прав інтелектуальної власності, загальні порушення прав людини.

Країни пострадянського простору умовно розподіляються на три групи. Першу складають країни Балтії і СНД. Країни Співдружності в свою чергу поділяються на дві практично однакові за чисельністю групи: одна – це ті, хто орієнтується у своїй політиці на Росію (Білорусь, Казахстан, Вірменія, Киргизія, Таджикистан); другу складають ті, хто орієнтується переважно на Захід (Україна, Азербайджан, Грузія, Молдова, Узбекистан, Туркменістан).

Не створюючи проблем в системі взаємовідносин країн СНД, але підключаючись до них, США є присутніми в них і отримують можливість легітимно впливати на їх форму та зміст, стаючи фактором, який впливає на стан цих взаємовідносин.

Одним із напрямків діяльності США стало окреслення та використання у своїх інтересах основних геополітичних центрів (за термінологією З.Бжезинського) – держав, значення яких визначається їх важливим місцезнаходженням. Одним із таких ключових геополітичних центрів пострадянського простору, на думку американських експертів, може бути Україна [2].

Неважко передбачити, що процес розвитку поглибленого співробітництва Сполучених Штатів з країнами Східної Європи виявлятиметься в найближчій перспективі настільки, наскільки це буде характеризувати насамперед співробітництво США та Росії.

Таким чином, Європа і надалі буде залишатися міжнародно-політичним регіоном, який належить до сфери національних інтересів США – фундаментальної засади зовнішньополітичних орієнтирів цієї країни.

Література

1. Бессонова М.М. Зміни у східноєвропейській політиці США (1989 – перша половина 1990 рр.): Автореф дис. к.і.н. – Запоріжжя, 2000. – С. 12.
2. Бжезинский З. Великая шахматная доска: Господство Америки и его геостратегические императивы. – М., 1999. – 256 с.
3. Военная сила. Размышления о её свойствах и месте в современном мире / С.Е.Благоволлин, Д.М.Проэктор, С.Ю.Казеннов, А.В.Рассадин, Б.М.Халаша, Е.В.Бугров, Б.И.Комзин. – М.: Наука, 1992. – 157 с.
4. Гудбі Дж. Неразделённая Европа: Новая логика мира в американо-российских отношениях. – М.: Междунар. отношения, 2000. – С. 301-302.
5. Киссинджер Г. Дипломатия / Пер. с англ. В.В.Львова; послесл. Г.А.Арбатова. – М.: Ладомир, 1997. – С. 751.
6. Къеза Д. Что делать после ужина // Международная жизнь. – М., 2008. – № 5. – С. 11-29.
7. Уткин А.И. Дипломатия Франклина Рузвельта. – Свердловск, 1990. – С. 272.
8. A National Security Strategy for a New Century. The White House. – October 1998. – 1998. – [Цит. 2010, 5 квітня] – Доступний з: <http://www.au.af.mil/au/awc/awcgate/nss/nssr-1098.pdf>

9. Congress and Foreign Policy. 101 US Congress. Committee Print. – Washington: Government Printing Office, 1990. – P. 27.
10. Huntington S.P. The Lonely Superpower // Foreign Affairs. – 1999. – Vol. 78. – № 2. – P. 36.
11. Support for East European Democracy (SEED) Act of 1989. – 1989. – [Цит. 2011, 27 лютого] – Доступний з: <http://www.finance.senate.gov/library/reports/conference/download/?id=3172098a-0b04-4b82-875d-9998ff786b75>

Богинская И.В., Павлов В.В. Европейская политика США в постбиполярном мире.

Рассматривается вопрос европейского вектора внешней политики США в постбиполярный период.

Ключевые слова: европейский вектор внешней политики США, постбиполярный мир.

Boginskaya I.V., Pavlov V.V. USA' European policy in post-bipolar world.

The paper is devoted to European vector of USA' foreign policy in Post-Bipolar world.

Key words: European vector of USA' foreign policy, Post-Bipolar world.

УДК 658.385 „19“ (477)

Болотчева К.В.

ПРОБЛЕМИ ДОЗВІЛЛЯ МІСЬКИХ МЕШКАНЦІВ УКРАЇНИ В 20-і рр. ХХ ст.

Досліджується ступінь поширеності нової, радянської, культури серед городян України в 20-і роки ХХ ст., а також їх здібності, звички та вміння користуватися благами культури при організації дозвілля.

Ключові слова: радянська культура, городяни, дозвілля.

Дозвілля й відпочинок, як і кожне явище нашого суспільного чи індивідуального буття, соціально визначені в своєму розвитку і тісно пов'язані з конкретно історичними умовами.

Характер використання позаробочого часу, що є важливим показником побуту, залежить від культурного рівня людей, їх запитів і звичок. З вільним від виробництва часом пов'язані розвиток знань, мистецтва, удосконалення людини і суспільного прогресу взагалі.

В дореволюційний період для робітників був закритий доступ до знань та досягнень культури, що перешкоджало культурному зростанню мас. З приходом до влади більшовиків освіта та культура стали здобутком широких народних мас.

Комуністична партія намагалася прищепити людям радянський спосіб життя в результаті насичення духовного світу людини новими цінностями, радянською культурою. Більшовики хотіли, щоб зі збільшенням обсягу дозвілля розширювалася сфера суспільних інтересів людини, щоб вільний час використовувався для укріплення зв'язків людини з суспільством, підвищення політичної й професійної культури.

Проблема політизації суспільного, наукового й загалом культурного життя, яка бере свій початок з 20-х рр. ХХ ст., не втратила актуальності й в наш час, бо причину труднощів оновлення і становлення сучасного українського

суспільства багато дослідників вбачають саме в зниженні рівня культури людей внаслідок тривалого застосування адміністративно-командних методів керівництва духовною сферою.

Аналізуючи сучасний стан розробки даної проблеми, не можна не звернутися до досвіду радянської науки 20 – 30-х років, коли було видано значну кількість робіт, в яких розглядалися такі питання побуту міського населення, як його дозвілля, навчання, культура, мораль тощо. Перші дослідження бюджету часу різних категорій робітничого населення країни передусім пов'язані з іменем С.Г. Струмліна [1]. Пізніше проблеми нового побуту та дозвілля робітників були розглянуті у роботі Е.О. Кабо та деяких інших дослідників [2]. Вивченню культурно-побутових змін в житті міського населення приділяла увагу радянська історіографія 60 – 70-х років, зокрема, такі дослідники, як Л.А. Гордон, Б. Грушин, Г.П. Науменко, В. Патрушев тощо [3]. Протягом останніх років вчені неодноразово зверталися до вивчення проблеми культури і побуту мешканців радянського міста в 20 – 30-і роки ХХ ст. Серед них слід зазначити М. Борисенка, Н. Лебіну, А. Євстратова тощо [4], проте всі ці дослідники не приділили достатньої уваги дослідженню вільного часу городян та структури їхнього дозвілля у 20-і рр. ХХ ст., що і стало предметом нашого дослідження.

Для того, щоб зрозуміти, наскільки відобразилося загальне культурне зростання країни в 20-х роках ХХ ст. на культурному рівні та культурних потребах міських мешканців, в даній статті ми ставимо собі за мету дослідження саме ступеня поширеності нової культури серед городян, а також висвітлення їх здібностей, звичок та вміння користуватися її благами при організації дозвілля.

Розширення культурного життя в досліджуваній період відбувалося за рахунок того, що у сфері побуту найбільша частина його складалася із занять, що забезпечували одночасно здійснення і розвиваючих, і рекреаційних функцій життєдіяльності. Зміна сукупності таких дозвільно-інформаційних видів культури являла собою один з провідних моментів розвитку усього повсякденно-побутового культурного життя в 20-і роки. Головна сутність його полягала у перетворенні дозвільних форм культури з більш-менш епізодичного, часткового явища у постійний, неусувний елемент побутової діяльності.

Більшість дозвільних та інформаційних видів культурних занять, в особливості читання, кіно, театр, вже на перших етапах соціалістичного будівництва перестали бути елітарною формою проведення часу і міцно увійшли у побут значних груп населення. Тим не менш розповсюдженість цих занять у 20-і роки не мала ще загального характеру [5]. Радіо стало звичним засобом масової інформації у радянському місті тільки у 30-і роки.

Читання у 20-і роки ще не було розповсюджено у робітничому середовищі, так як не була ще розповсюджена середня освіта. Порівняно значні витрати часу у робітників на читання, що показували дані досліджень, були пов'язані з малограмотністю частини читачів, яка помітно подовжувала процес читання. Читання книг, яке вимагало певних зусиль і відносно більш високої культури, отримало менше розповсюдження.

Дослідження бюджету часу міських робітників України в 20-і роки ХХ ст. дає можливість зробити висновки про способи використання ними свого вільного часу, з урахуванням їх поширеності та регулярності. Отже, найпопулярнішими формами використання вільного часу було регулярне читання газет (46,6 % робітників обох статей), книг і журналів (39,8 %), прогулянки (36,2 %), заняття в робітничих клубах та школах (14,2 %), чим робітники займалися в середньому від 15 до 25 разів на місяць. До числа масових занять належали також відвідування знайомих (74,7 %) та прийом гостей (66,1 %), відвідування лекцій та докладів (24,6 %), чим займалися в середньому по 5 разів на місяць, походи у кіно (24,3 %) та театр (22,1 %), на що робітники відводили приблизно по 2 дні на місяць [6]. Видовища, можливо, займали б ще більше місце у структурі дозвілля робітників, якби за своїм змістом і цінами були більш узгоджені зі сферою інтересів і бюджетом пролетаріату. Не всі могли дозволити собі регулярне відвідання театру і кіно: в одних – особливо у жінок – не було на це часу, а у багатьох не було на це вільних грошей. Не всім подобався репертуар кіно і театру, та у багатьох не було звички після довгого трудового дня шукати корисного відпочинку і корисних розваг.

Картина співвідношення побутування конкретних видів дозвілля та відпочинку серед робітничого населення буде повнішою, якщо врахувати той факт, що в досліджуваній період ще вельми поширеними та розповсюдженими були малоефективні та «шкідливі», з погляду розвитку здібностей людини, заняття. Наприклад, у 1923 – 1924 рр. ще регулярно грали в карти близько 12 % робітників, а бездіяльний відпочинок був характерний для 69,1 % членів обстежених сімей [7].

Поряд з висновками про поширеність, розвиненість тих чи інших форм використання вільного часу можна зробити ряд цікавих висновків про відмінності в цій сфері життя у різних груп міського населення. Аналіз, зокрема, показує, що найменшою диференціацією визначався критерій статі.

Дослідження структури й обсягу витрат вільного часу відносно конкретних занять свідчить, що за характером духовних запитів (ідейних, політичних, естетичних), за формами і рівнем їх задоволення працюючі жінки загалом намагалися не відставати від чоловіків [8].

Всередині міського середовища було видно явний взаємозв'язок між кваліфікацією, грамотністю та інтересом до суспільно-політичних питань. Підвищення рівня культури працівника було показником відповідного підвищення його трудової кваліфікації. Чим вище була кваліфікація групи, тим більший відсоток працівників витрачали свій вільний час на самоосвіту. Наприклад, за даними дослідження 1922 р., всього лише 53 % некваліфікованих робітників мали витрати часу на самовиховання, серед напівкваліфікованих робітників цей відсоток підвищувався до 70,4, проте серед кваліфікованих робітників вже 79 % свій вільний час присвячували роботі над собою [9].

І, навпаки, чим більше часу витрачала дана група працівників на читання книг і газет, відвідування лекцій, доповідей, виставок і музеїв тощо, тим вище вона підіймалась по сходах своєї професійної кваліфікації. У той час як

некваліфіковані робітники у 1922 р. витрачали на місяць усього близько 10 годин на свою самоосвіту (а в 1923 р. вже близько 33 годин), напівкваліфіковані присвячували культурним заняттям вже 20 годин (близько 34 годин у 1923 р.), а кваліфіковані – у 3 рази більше – близько 30 годин на місяць (більше 55 годин у 1923 р.) [10].

У відношенні читання рівень кваліфікації і організованості визначав три основних явища: чим вище була кваліфікація працівників, тим більше читали вони газет і книг, тим більший відсоток складали книги наукового і суспільно-політичного змісту, і тим більший відсоток осіб зверталися до послуг бібліотек, тобто читали систематично, а не випадково [11]. Розваги усякого роду були більш доступними кваліфікованому персоналу, який мав більшу зарплатню.

Деяко більшою диференціацією були позначені групи населення за соціально-професійною ознакою. Адже зрозуміло, що внаслідок відмінностей у характері й змісті життєдіяльності, уклад повсякденного життя працюючого населення був інший порівняно з укладом життя домогосподарок, пенсіонерів чи студентів [12]. Тому зосередимо основну увагу на формах використання вільного часу робітниками та службовцями, що відображає власне соціальну диференціацію.

Нарешті, найбільша диференціація в сфері дозвілля та відпочинку була характерна групам міського населення за критерієм віку. Коли зосередити увагу на молодіжному дозвіллі, то помітно не тільки його активніший зміст порівняно із старшими віковими групами, а й ширшу розповсюдженість ефективних, «корисних» з погляду соціального розвитку особи видів діяльності. Питома вага їх побутування в житті молодих людей була вищою від середніх показників для міського населення в цілому. Водночас малоефективні форми використання вільного часу (гра в карти, бездіяльний відпочинок, відвідування пивних, кафе тощо) належали також до числа непоширених занять у молодіжному середовищі. Цікавим результатом зіставлення за віком є те, що в середовищі міської молоді ширше побутували не тільки традиційно молодіжні форми дозвілля та відпочинку (навчання та самоосвіта, відвідування кіно, естрадних концертів і танцювальних вечорів, заняття спортом, художньою самодіяльністю тощо), але й такі «дорослі», зрілі за своїм соціальним змістом заняття, як читання газет, книг, журналів, політична освіта, відвідування театрів, симфонічних і літературних концертів, виставок, музеїв тощо [13].

Усе це разом узятє свідчило як про порівняно ширше використання молоддю наявних можливостей у сфері дозвілля, так і про динамізм і різнобічність їхніх духовних і культурних потреб.

Що ж стосується вільного часу службовців, то у них за рахунок шестигодинного робочого дня обов'язкова праця займала менше часу, ніж у робітників, але весь вільний час, який вигравали службовці на виробничій праці, вони присвячували своїй самоосвіті, яка підвищувала їх професійний і культурний рівень. Якщо для робітників фізичної праці читання книг і газет, що прилучало їх до ідей нової громадськості, з виробничої точки зору було лише вкрай бажаним, то для працівників розумової праці це було прямо необхідним. Не збагачуючи свого розумового багажу новими знаннями, що відповідали

вимогам сучасності, вони в сенсі своєї професійної придатності могли відстати від вимог поточного дня і не впоратися зі своїм новим призначенням.

Звісно ж, службовці самоосвіті присвячували набагато більше часу, ніж робітники. Чоловік-службовець, за даними дослідження 1923 р., щоденно витрачав на самоосвіту більше двох годин, у той час, як у робітників на це уходило у середньому близько однієї години на день [14]. Залишок вільного часу, який становив усього близько 1 години 17 хвилин на день (не враховуючи часу на споживання їжі), чоловік-службовець присвячував розвагам (близько 40 хвилин) і бездіяльному покою (близько 35 хвилин на день). У заводського робітника на розваги та бездіяльний відпочинок залишалось більше часу, ніж у службовця, а саме близько 1 години 40 хвилин на день [15].

Однак і того часу, який службовці могли присвятити своїй самоосвіті і культурному зростанню, їм не вистачало для того, щоб бути теоретично і практично добре підготовленими до нових умов праці і побуту. Дані проведеного в 1925 р. анкетування серед активних партробітників свідчили про те, що багато з партробітників не мали можливості подальшого зростання у сфері теоретичного розвитку внаслідок перенавантаження своєю поточною працею. «Для наукової роботи, для роботи з самоосвіти часу не вистачає» – скаржився один. «Окрім газет наших і білих я майже нічого не можу читати, бо навіть у дні відпочинку, ті півдня, коли я інколи вільний, сповнені телефонними дзвінками на квартиру», – додавав другий. «Особисте моє навантаження безумовно не дає можливості у літературній області і теоретично регулярно зростати і робити те, що я би міг» – констатував четвертий. «Займатися саморозвитком до доводиться, – майже стереотипно повторювали всі партробітники. – Все це можна робити тільки на ходу, без усякої системи, так як обставини потребують «знати все», – у результаті не знаєш нічого». Звісно, все це пояснювалось не тільки обсягом навантаження, а і тим, що «робочий час розірваний на клаптики і витрачається безсистемно» [16].

Це не сприяло і особистому задоволенню працівників. «З точки зору задоволення своїх особистих потреб культурного порядку, – говорив у анкеті один респондент, – таке перевантаження, звісно, зовсім позбавляє можливості навіть подумати про необхідність «провітрити мозок» чимось тим, що не стосується покладених на тебе обов'язків. У результаті: збільшення односторонності у розвитку, відсутність нових знань, часто навіть забуваєш те, що знав» [17].

Суттєвою тенденцією розвитку побутової життєдіяльності міських жителів була порівняно повільна зміна середньої розповсюдженості і тривалості повсякденних культурних занять в міському побуті в 20-і роки. Але насправді відсутність швидкого зростання середніх витрат часу на культурні потреби зовсім не означала відсутності чи «уповільнення» реальних зрушень у даній сфері побуту. Ці факти говорили лише про закономірні особливості культурного прогресу на початкових етапах соціалістичного будівництва, про перевагу екстенсивних форм у цьому процесі [18].

Культурна революція в 20-і роки ще тільки починала приносити свої плоди. Піднесення рівня освіченості в цей час проявлялося в основному в

остаточній ліквідації неписьменності і масовому поширенні початкової шкільної освіти. Проте збільшення середніх витрат часу на заняття, пов'язані з культурою, залежало від поширення повної середньої і більш високої освіти. Підвищення освіти впливало на повсякденне культурне життя через зміну потреб та звичок, відповідно цей вплив відчувався лише через деякий час, бо він завжди мав «запізнілий» характер відносно зростання рівня освіти. Крім того, скорочення домашньої праці у міських сім'ях протягом 20-х років було особливо тісно пов'язано із залученням жінок до суспільного виробництва. Що стосується власне вільного часу (особливо у сімейних жінках), то він у той період збільшився не дуже значно [19].

Як відомо, одне з основних соціальних зрушень того часу полягало у стрімкому збільшенні чисельності робочого класу та міського населення взагалі. Таке бурхливе зростання відбувалося за рахунок переселення у міста сільських жителів і перетворення багатьох сіл у міста та селища. У кінцевому рахунку постійний приплив у міста вихідців із села призводив до підтримання своєрідної рівноваги: зі зростанням міст маса людей, які засвоїли основну систему міських культурно-побутових звичок і запитів, безперервно збільшувалася, та в той же час «середня висота», середня розвиненість подібних звичок і запитів у міського населення, взятого у цілому, зберігалися приблизно на одному рівні. Саме ця обставина і стала головною причиною порівняно повільної зміни середніх показників розповсюдженості та інтенсивності основних культурно-побутових занять у міському робітничому середовищі в 20-і роки. Вона ж зробила очевидним справжній соціальний зміст зовнішньо невеликих кількісних зрушень у пов'язаному з культурою дозвіллі міських робітників. До того ж і рівень матеріального достатку сімей не дозволяв їм витратити більше коштів на задоволення своїх культурних потреб. Крім того, в країні необхідно було створити сприятливі умови для розвитку літератури та мистецтва, які відповідали б запитам населення та задовольняли різноманітні та різнобічні духовні інтереси людей.

Ще однією стороною позаробочого життя було безпосереднє людське спілкування у сфері дозвілля. Сюди відносилися такі звичні та розповсюджені заняття, як зустрічі та спілкування з друзями, відвідування парків, танців, ресторанів, кафе тощо. У більшості цих занять особисті, людські контакти, особистісне спілкування найтіснішим чином були пов'язані з розвагами та відпочинком, що часто зближувало дозвільне спілкування з дозвільними формами культурного життя. Особливо близько до дозвільного спілкування стояли публічні видовища та колективні форми культурної самодіяльності, а також багато видів спорту і туризму. Подібна близькість створювала можливість деякої заміни дозвільного спілкування різноманітними видами дозвільної культури. Саме розширення місця кіно, театру, самодіяльності, спорту у повсякденному проведенні часу викликало скорочення тривалості дозвільного спілкування у побуті міських жителів. І все ж дозвільне спілкування у побуті городян в 20-і роки займало у середньому 6 – 7 годин на тиждень, оскільки воно представляло собою необхідний вид людської життєдіяльності [20].

Заняття, пов'язані з особистісним спілкування опосередковано, могли у тій чи іншій мірі потіснити дозвільне спілкування у чистому вигляді, але вони не могли і не повинні були витіснити його. Відпочинок і розваги, головним змістом яких були людські контакти, складала одну з небагатьох дійсно вічних форм невиробничої життєдіяльності.

Звісно, побутова діяльність за самою своєю природою повинна була зберігати переважно особистісний і сімейний характер, при усіх умовах залишатися значно менш формалізованою, ніж діяльність виробнича. Дозвільне спілкування, безумовно, не могло обмежуватися одними сімейно-домашніми формами, але самі по собі ці форми були дуже необхідні. Однак у 20-і роки головним напрямком розвитку, який відповідав новому, колективістському, способу життя, було удосконалення суспільних форм відпочинку і розваг та їх перевага над сімейними та індивідуальними формами дозвілля. Тому суспільні організації активно проявляли себе у невиробничій сфері, посилюючи свій вплив на повсякденне життя, побут і дозвілля людей.

Проте справжній прогрес побуту був пов'язаний не з будь-яким зростанням його організованості. Він передбачав розвиток специфічних, в основному непрямих форм організації, які б залишали людині достатню свободу вибору, дозволяли кожному індивіду і кожній родині будувати своє повсякденне життя у відповідності до їх особливостей та потреб. При цьому індивідуальні запити людей при всьому їх розмаїтті повинні були виражати здорові та розумні потреби всебічно розвиненої людини, а їх задоволення – сприяти подальшому удосконаленню особистості, становленню гармонійних відносин між особистістю та суспільством. З позиції ж комуністичного ідеалу необхідно було посилення начала організованості у побуті, і ця організованість часто обмежувала людську особистість, становлячись казарменою організацією, яка придушувала та отупляла людину.

Як показують дані проведених у 20-х роках досліджень, значна частина людей ще погано використовувала години дозвілля для свого духовного розвитку [21]. Частіше за все заважали проводити дозвілля так, як хотілось і як треба, в основному три обставини: нестача вільного часу, значні витрати часу на побутові потреби та невміння організувати свій час. Багато жінок, наприклад, вільні від роботи години змушені були віддавати домашньому господарству та догляду за дітьми. В силу гострого дефіциту вільного часу жінки менше, ніж чоловіки, займалися самоосвітою та спортом, менше навчались, ходили в кіно та театр. Причиною незадовільної організації дозвілля людей і структури їх вільного часу міг бути і недостатній розвиток матеріально-технічної бази дозвілля – нестача театрів і клубів, стадіонів, вечірніх кафе.

Але біда була не тільки в тому, що частина вільного від роботи на виробництві часу втрачалася через відсутність необхідних умов чи обмежених можливостей, наприклад, нераціонально витрачалась на дорогу до місця роботи та назад, у домашньому господарстві. Ці втрати у зв'язку зі слабким ступенем організації побуту та обслуговування населення були об'єктивно неминучими.

Гірше було те, що багато городян нерозумно використовували своє реальне дозвілля, не вміли знайти достойне застосування своєму вільному часу.

Проблема відпочинку та дозвілля – це не просто проблема «заповнення» вільного часу. Це і проблема виховання, яка часто заважала багатьом людям зробити своє дозвілля цілеспрямованим, розумним, цікавим та духовно багатим. Підвищення культурного рівня повинно було позначитися на усьому повсякденному житті радянських людей: і в організації дозвілля, і в культурі поведінки, побуту в цілому. Однак за загальною картиною зростання культури повсякденного життя часом приховувалось серйозне відставання культури побуту та поведінки окремих верств і груп населення. Частина людей, як і раніше, грубо зневажали найпростіші правила та норми поведінки, недооцінювали роль і значення хороших манер і зовнішніх форм поведінки. Проте зовнішні, видимі форми поведінки людини та її внутрішній, духовний, світ були нерозривно пов'язані.

Збільшувати тривалість дозвілля необхідно було шляхом зміни структури неробочого часу, тобто за рахунок скорочення витрат часу на транспорт, домашнє господарство та догляд за дітьми. Вирішити це завдання можливо було тільки шляхом створення всеохоплюючої, добре налагодженої системи суспільного обслуговування, розширення та укріплення матеріальної бази дозвілля.

У подальшому дослідження нашої теми потребує висвітлення проблеми дозвілля інших категорій міського населення України в 20-і рр. ХХ ст., зокрема, непманів та інтелігенції, а також більш детального розгляду сутності дозвілля городян та його реального «наповнення».

Література

1. Струмилин С. Бюджет времени русского рабочего и крестьянина в 1922 – 1923 году. / С. Струмилин. – М.-Л., 1924; Струмилин С.Г. Рабочий быт в цифрах: Статистико-экономические этюды. / С. Струмилин. – М.-Л., 1926.
2. Кабо Е.О. Очерки рабочего быта. / Е.О. Кабо. – М., 1928. – Т.1; Горелик И., Липкес И. Киевский рабочий в 1923 году: Бюджеты, питание, жилищные условия, быт. / И.Горелик, И. Липкес. – К., 1924.
3. Гордон Л.А. Черты социалистического образа жизни: быт городских рабочих вчера, сегодня, завтра. / Л.А. Гордон. – М., 1977; Грушин Б. Свободное время: актуальные проблемы. / Б. Грушин. – М., 1967; Науменко Г.П., Орлов А.В. Дозвілля молоді. / Г.П.Науменко, А.В. Орлов. – К., 1973; Патрушев В., Колпакова Б. Бюджет времени городского населения. / В. Патрушев, Б. Колпакова. – М., 1971.
4. Борисенко М. Житло і побут міського населення України у 20 – 30 роках ХХ століття / М. Борисенко. – К., 2009; Евстратов А.М. Массовая культура советского общества (20 – 30-е годы). / А.М. Евстратов. – Кострома, 2001; Лебина Н.Б. Повседневная жизнь советского города: Нормы и аномалии. 1920 – 1930 годы. / Н.Б. Лебина. – Спб., 1999.
5. Струмилин С.Г. Рабочий быт... – С. 116 – 117.
6. Там само.
7. Там само.
8. Кабо Е.О. Вказана праця. – С. 208; Струмилин С. Бюджет времени... – М.-Л., 1924. – С. 26; Струмилин С.Г. Рабочий быт... – С. 40, 116 – 117.
9. Струмилин С. Бюджет времени... – С. 29.
10. Струмилин С. Бюджет времени... – С. 29; Струмилин С.Г. Рабочий быт... – С. 48.
11. Кабо Е.О. Вказана праця. – С. 198; Струмилин С.Г. Рабочий быт... – С. 75 – 76.

12. Кабо Е.О. Вказана праця. – С. 208; Струмилин С. Бюджет времени... – С. 26; Струмилин С.Г. Рабочий быт... – С. 40, 116 – 117.
13. Струмилин С.Г. Рабочий быт... – С. 45 – 47.
14. Там само. – С. 54 – 55.
15. Там само. – С. 56 – 57.
16. Там само. – С. 59.
17. Там само. – С. 59.
18. Кабо Е.О. Вказана праця. – С. 202; Струмилин С. Бюджет времени... – С. 11; Гордон Л.А. Вказана праця. – С. 49.
19. Там само.
20. Гордон Л.А. Вказана праця. – С. 49.
21. Струмилин С.Г. Рабочий быт... – С. 116 – 117.

Болотчева Е.В. Проблемы досуга городских жителей Украины в 20-е гг. XX в.

Исследуется степень распространенности новой, советской, культуры среди горожан Украины в 20-е годы XX ст., а также их способности, привычки и умения пользоваться благами культуры при организации досуга.

Ключевые слова: советская культура, горожане, досуг.

Bolotcheva E.V. Problems of leisure of townsmen of Ukraine in 20th years of XX century.

The degree of prevalence new, soviet, culture among the townspeople of Ukraine in 20th years of XX century, and also their capabilities, habits and abilities to use blessings of culture during organization of leisure are investigated.

Keywords: soviet culture, townspeople, leisure.

УДК 930+94

Бровендер Д.Ю.

**ВИСВІТЛЕННЯ ПРОБЛЕМ ОХОРОНИ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЇ
СПАДЩИНИ УКРАЇНИ У ЧАСОПИСІ «КРАЄЗНАВСТВО»**

Висвітлюється пам'яткоохоронна діяльність часопису «Краєзнавство» та розкривається плідна співпраця журналу з Національною спілкою краєзнавців України (НСКУ) у питаннях охорони пам'яток історії та культури.

Ключові слова: часопис «Краєзнавство», Національна спілка краєзнавців України, історико-культурна спадщина, пам'ятка історії та культури, рухомі об'єкти, нерухомі об'єкти.

Журнал «Краєзнавство» сьогодні по праву вважається одним з найвагоміших і необхідних галузевих періодичних органів, що акумулюють у собі комплекс проблем з історії пам'ятко-охоронної діяльності в Україні та шляхи їх вирішення.

Відомо, що з плином часу історичні пам'ятки руйнуються. Їх збереження, охорона, реставрація стає нагальною справою науковців та держави. І, якщо роль науковців полягає у виявленні пам'ятки, її дослідженні та вивченні, то держава має забезпечити законодавчу базу, яка повинна сприяти охороні історико-культурної спадщини, підтримувати її фінансування тощо. Не таємниця, що в умовах попиту на землю та земельні ресурси, пам'ятки історії та культури бездумно знищуються, навіть ті, час існування яких вимірюється століттями.

Підвищений інтерес до вивчення пам'яток історії та культури спонукають засоби масової інформації, зокрема загальноісторичні та галузеві часописи до висвітлення актуальних проблем збереження пам'ятників історії. На своїх шпальтах вони висвітлюють актуальні проблеми досліджень та останні напрацювання в різних галузях пам'яткознавства. Оскільки, періодична преса є виразником нагальних питань, які турбують суспільство, ми можемо виокремити модерні тенденції пам'ятко-охоронної діяльності у державі. Флагманом у вирішенні питань у вивченні пам'ятників історії та архітектури є наукове видання «Краєзнавство».

Мета нашого дослідження полягає у визначенні об'єктів історико-культурної спадщини, інформація про які міститься у часописі «Краєзнавство» та вивченні питань пам'ятко-охоронної діяльності. Оскільки часопис є друкованим органом Національної спілки краєзнавців України, то він якнайширше віддзеркалює діяльність НСКУ у збереженні та охороні історичних пам'яток.

Спілка краєзнавців була створена у 1991 р. і стала спадкоємницею традицій Українського комітету краєзнавства, що функціонував у 1925-1932 рр. Сьогодні НСКУ – координаційний центр краєзнавчого руху країни, що об'єднує професійних дослідників і літописців рідного краю [1, 106]. Основною метою діяльності Спілки є «розвиток національної культури, збереження безцінної національної історико-культурної спадщини українського народу, його унікальних природних скарбів [1, 106].

Часопис «Краєзнавство», що є правонаступником репресованого журналу «Краєзнавство», який виходив друком у Харкові протягом 1920-1930 рр. нині акумулює питання методики та проблематики краєзнавчих досліджень, краєзнавчих пошуків, вирішення проблем регіоналістики тощо.

Вважаємо, що проблемі вивчення та діяльності НСКУ та часопису «Краєзнавство» в українській історіографії приділено недостатньо уваги. Зустрічаються поодинокі дослідження з діяльності НСКУ і зовсім небагато статей, де аналізуються матеріали часопису «Краєзнавство». Найбільш активними авторами праць в цій галузі є А. Ситник, В. Савчук, П. Тронько та ін.

Спершу слід зупинитись на визначенні понять «історико-культурна спадщина», «пам'ятка», «рухомі та нерухомі об'єкти», задля визначення історичних пам'яток, що мають бути предметом нашого дослідження. У розвідці ми дотримуємося позиції С. Кота щодо аргументованої доцільності використання терміну «пам'ятка історії України». Цей термін за своїм змістом охоплює і термін «пам'ятник» у значенні найбільш визначних архітектурно-монументальних споруд, побудованих на честь (пам'ять) подій чи осіб [23, 24]. Таким чином, термін «пам'ятка» є універсальним визначенням, це – значно ширше поняття і використовується для узагальнюючого визначення предметів матеріальної та духовної культури, що мають наукове, історичне, художнє чи інше значення. До пам'яток історії та культури належать і монументальні пам'ятники, які відповідають цим вимогам [23, 25].

Визначення поняття «культурна спадщина» стосується сукупності успадкованих людством від попередніх поколінь історичних пам'яток. Об'єкти історико-культурної спадщини складаються з нерухомих об'єктів – тих, що не можуть бути перенесені на інше місце без втрати своєї архітектурної, мистецької та художньої цінності [8]. Рухомі предмети – групи елементів об'єкта культурної спадщини, що можуть бути відокремлені від нього, але складають з ним єдину цілісність, і відокремлення яких призведе до втрати археологічної, естетичної, етнологічної, наукової та культурної цінності об'єкта [8]. Таким чином, до об'єктів культурної спадщини відноситься саме місце, де знаходиться споруда або комплекс будівель, а також пов'язані з ними рухомі предмети та ін., що становлять історичну цінність та зберегли свою автентичність. Наведені вище дефініції визначають коло об'єктів історико-культурної спадщини: монументальні пам'ятники, міста та села, музеї, парки, заповідники, архітектурні споруди тощо.

Під охороною держави, на сьогоднішній день, перебуває більш ніж 160 тисяч пам'яток [30, 13]. 49 визначних ансамблів і комплексів оголошено державними історико-архітектурними та історико-культурними заповідниками, вісім з них указами Президента України мають статус національних [30, 13]. Методика виявлення пам'яток доволі різноманітна. Це, перш за все, краєзнавчі експедиції. Так, завдяки роботі краєзнавчого гуртка «Пошук», що на Донеччині, були знайдені у 1974 р. «Дружківські закам'янілі дерева», які зараз охороняються законом [33, 26]. Широкомасштабні акції з дослідження місцевої історії отримують продовження у працях «Реабілітовані історією», «Звод пам'яток історії та культури України» та ін. Зусиллями краєзнавців чимало зроблено для вивчення місць і подій вітчизняної історії, збереження пам'яток історії та культури, вшанування подвигу радянських бійців у роки Другої світової війни [30, 11]. Краєзнавчі експедиції допомогли виявити в Україні «1399 міст і селищ та понад 8 тисяч сіл з цінною історико-архітектурною спадщиною; 1020 парків, що мають значну культурну цінність» [30, 13].

У часописі «Краєзнавство» увага істориків-краєзнавців прикута до вивчення історії пам'яток та питань охорони історико-культурної спадщини. В їх полі зору опиняються нерухомі пам'ятки, які можна розділити на декілька груп. Загалом перелік всіх пам'яток у часописі великий та різноманітний. Часопис має виняткове значення, оскільки об'єктами історико-культурної спадщини є міста та села. Ця тематична група пам'яток у часописі перевищує позначку у 50 статей. 30 статей – це власне доробок розділу «Історія міст і сіл». Робота редколегії над часописом, спроби його удосконалення, вплинули на структуру часопису, це відбилося на назві конкретної рубрики та рубрик з іншим тематичним змістом. Назва розділу «Історія міст і сіл» у декількох номерах була змінена. Тож, 30 статей часопису з історії міст і сіл, фактично відносяться до однієї рубрики. Варто зазначити, що позначку у 30 дописів не слід вважати повною і остаточною, оскільки на чисельність цих матеріалів може вплинути та обставина, що часопис по-перше продовжує друкуватись, а по-друге, статті з проблем вивчення історії міст та сіл, рухомих і не рухомих пам'яток містяться у інших розділах. Для наочності наведемо приклад: у

рубриці «З краєзнавчої пошти» міститься стаття «Літописні Бакота і Пониззя» [17], в якій ведеться оповідь про давньоруське місто Бакота та області Пониззя у Середньому Подністров'ї. Таким чином, зробити точніший та ретельніший підрахунок матеріалів з означеної теми складно, до того ж № 1-4 за 1995 р. вважається ювілейним і практично повністю присвячений вивченню історії Слобожанщини. Слід враховувати, що кількість статей може перевищувати позначку 30 в декілька разів серед всіх 12 випусків журналу і кількості майже в 500 статей.

Одним з основних напрямів історичного краєзнавства у 1920-х рр. було вивчення міста і питань, пов'язаних з ним: значення міста у процесі заселення краю; історія його розвитку; важливість міста, як економічного, адміністративного культурного осередку [9, 10]. «Для радянського історичного краєзнавства, як складової частини історичної науки, важливість дослідження міста пояснюється насамперед необхідністю вивчення робітничого класу» [9, 11]. Оскільки, з вивченням села склалась інша ситуація, то на XIV партійній конференції М. І. Калінін наголосив на необхідності вивчення села і тих глибинних процесів, які в ньому відбуваються [там само]. Таким чином, за напрацюваннями краєзнавців 1920-1930-х рр. предметом дослідження краєзнавства є регіони, міста, села, населенні пункти [29]. Тому особливого значення набуває вивчення історії міст і сіл у часописі «Краєзнавство».

Існування розділу «Історія міст і сіл» підкреслює виключність та важливість такого напрямку проблем досліджень у часописі. Рубрика містить напрацювання істориків-краєзнавців у області вивчення міської та сільської історії. Статті часопису «Краєзнавство» містять історію населених пунктів, наприклад, оповідь про село Патринці під назвою «Сльоза моя - Патринці» [2]; історію великих міст, наприклад «Просторовий та демографічний розвиток міста Полтави XVII – поч.ХІХ ст» [10], вивчення цілих регіонів, наприклад розділ «Красо України – Поділля» у випуску № ¼ за 1999 рік. Не оминають краєзнавці увагою і підприємства – «Історія промислових підприємств Придніпров'я у дослідженнях» [27]. Таким чином, часопис містить розгалужену сферу пам'яток з історії міст і сіл, що свідчить про багатосторонній напрямок досліджень.

Історичне минуле за чисельністю і значимістю подій, фактів, відомостей відрізняються одне від одного. Отже, для підкреслення історичної значимості населеного пункту існує визначення – історичне місто. Це – «населений пункт України будь-якого нинішнього його статусу але який у минулому відіграв помітну роль в житті народу, історико-культурна спадщина якого становить загальнонаціональну цінність» [28, 33]. У часописі присутні статті з історії історичних міст, наприклад «Київ початку ХХ століття у спогадах Зінаїди Тулуб» [5] та ін., історія села з багатовіковою історією «Історія села Дідівщина Фастівського району Київської області» [16]. Тож часопис висвітлює історичний розвиток, як історичних міст так і історію малознаних населених пунктів.

Для НСКУ однією з пріоритетних завдань є перевидання енциклопедичного видання «Історія міст і сіл». Цей вектор руху продовжують

масштабні програми у навчальних закладах, ініційовані Спілкою, Міністерством освіти України, Академією наук України та ін установами. Десятки краєзнавчих експедицій по всій Україні нарахували «більше 30 тисяч великих і малих сіл. З них 800 міст, селищ міського типу, яким минуло понад 300 років. Деякі відсвяткували тисячний ювілей. 39 найстародавніших українських міст рішенням Уряду взято під державну охорону. В Україні понад 5000 сіл, яким понад 300 років» [29, 40 ; 30, 12]. П. Тронько відстоює точку зору про неповторність і важливість історії окремих населених пунктів, оскільки це історія поколінь: «історія міста і села були колискою нашої державності, де формувалось козацтво, а їх мешканці ставали учасниками боротьби за соціальне і національне визволення, де розвивалась самобутня культура, національні традиції, створювалася неповторна історико-культурна спадщина» [29, 40].

«Основним джерелом інформації є історико-культурна спадщина держави, яка включає матеріальні і духовні цінності, що збереглися протягом багатьох років і яскраво свідчать про її минуле» [15, 186]. З метою стабілізації розвитку малих міст України, забезпечення їх соціально-економічного та духовного зростання, збереження історико-культурної спадщини, у розпорядженні Президента України «Про забезпечення комплексного розвитку малих міст» наголошено на необхідності: «забезпечити підготовку за участю Національної академії наук на основі сучасних історичних, економічних та інших наукових досліджень і видання енциклопедичного багатотомного зібрання «Історія міст і сіл України» у новій редакції» [25]. Брак коштів досі стоїть на заваді реалізації цих планів. Тим не менш, постанова сприяє розвитку населених пунктів відкидаючи поділ сіл на «перспективні» та «безперспективні» задля економії державних коштів за програмою 1968 р. «Про впорядкування будівництва на селі» [24, 84].

У номерах часопису «Краєзнавство» містяться відозви до вивчення історії населених пунктів, матеріали з обґрунтуванням доцільності краєзнавчих пошуків. Оскільки журнал є фаховим органом НСКУ він повинен бути місцем зустрічі ще й теоретичних питань стосовно методик краєзнавчих досліджень, містити рекомендації у дослідженнях місцевої історії. Рубрика «Історія міст і сіл» окреслює коло і напрям краєзнавства і таким чином, повинен спонукати до праці з перевидання енциклопедії міст і сіл. Дослідження історії сіл «має виняткове значення для виховання почуття духовного зв'язку поколінь, відродження історичної пам'яті українського народу» [22]. Історичні описи міської та сільської історії в часописі «Краєзнавство» це допомога в охороні та збереженні духовності та історичного минулого.

Опис історичних об'єктів підкреслюють тим самим проблеми їх збереження та нагальність широких пам'ятко-охоронних програм – це наступна група статей. Часопис стоїть на засадах охорони та збереження історичного минулого. До питання охорони історичних об'єктів привернута увага у статтях: «Внесок академіка Олекси Новицького в дослідження та збереження замку князів Острозьких у Старокостянтинові» [3], «Внесок академіка О. П. Новицького в збереження та дослідження Софії Київської» [4], «Заходи властей

Другої Речі Посполитої щодо відновлення Луцького замку» [6] та ін. Проблема становлення правових засад охорони об'єктів історико-культурної спадщини розкривається в статтях : «З історії створення закону про збереження пам'яток старовини» [7], «Охорона культових пам'яток за доби Української Центральної Ради» [20] та ін. Ряд цих та інших статей, у часописі, є свідченням історичного процесу становлення пам'ятко-охоронної діяльності. Зміст статей аргументує доцільність твердження, про постійну актуальність та певну невизначеність в питаннях охорони пам'яток. Статті «Пам'ятко-охоронна політика в Україні : витоки та засади формування» [26] та ін. підкреслюють значимість питань збереження історико-культурної спадщини з допомогою законотворчої діяльності. Дуже жорстко постало питання охорони дерев'яної архітектури України. На інтернет-сторінці Національної спілки краєзнавців України розміщені матеріали, які підкреслюють неповторність виконання будівель «на відміну від дерев'яної архітектури інших народів Європи, в Україні церкви виконано в техніці зрубу – всі частини будівлі складено з розміщених горизонтально і добре припасованих одне до одного круглих колод або прямокутних брусів. Ще одна особливість дерев'яних храмів України – перекриття головного церковного приміщення не пласкою стелею, а верхом – баштоподібним зрубом значної висоти» [18]. Ряд краєзнавчих експедицій, конференцій, круглих столів, одним з ініціаторів яких є НСКУ «покликані привернути увагу державних органів та широкої громадськості до проблеми занепаду української сакральної дерев'яної архітектури і спонукати їх до рішучих дій» [19]. Вісім, з понад двох з половиною тисяч загальноукраїнських [19], включені до попереднього списку Світової спадщини ЮНЕСКО. Два храми з цього переліку розташовані на Закарпатті, два – на Івано-Франківщині, решта – на Львівщині [32]. Експерти сходяться на тому, що зберігати дерев'яні сакральні споруди складно навіть за значного фінансування, в основному, через нетривкість матеріалу, з якого вони збудовані. Однак необхідно зберегти хоча б фотографії та описи старовинних храмів, у цьому науковці вбачають основне своє завдання на сьогодні [32]. В активі часопису є стаття з теми сакральної дерев'яної архітектури, яка містить історіографічний опис дерев'яних церков, «Архітектура дерев'яних церков Катеринославщини : до історіографії питання» [31]. Статті з питань охорони та подальшого вивчення дерев'яного зодчества, не отримали значного поширення на шпальтах журналу. Це питання залишається мало висвітленим.

Окрему групу в сфері охорони історичної спадщини, якій приділено увагу у часописі, займають музеї, заповідники та парки. Темі створення та розвитку музеїв, заповідників та парків відводиться значна увага. У часописі створена окрема рубрика «Музеєзнавство в Україні: історія та проблеми сучасного розвитку», в якій зустрічаються питання теорії та практики музеєзнавства. Більше десятка статей рубрики свідчить про міцний фундамент у вивченні цього напрямку. Ця тема важлива тим, що більша частина музеїв, заповідників та парків з місця охорони поступово перетворюється в об'єкт охорони. Надання заповідникам та музеям статусу національних – важливий етап на шляху збереження пам'ятки. Відомим об'єктом вивчення часопису «Краєзнавство» у

статті під назвою «Історична місія Св. Софії Київської» [21] виступає Софійській Собор – одна з пам'яток, яка є символом України.

Висвітлення об'єкта культури, історії чи природи у часописі підкреслює його неповторність та важливість. Важливість існування розкривається у матеріалах «Національний природний парк «Подільські Товтри»»: «зберігаються, як типові, так і неповторні реліктові угруповання рослин, ландшафтні комплекси, геологічні утворення, археологічні та історико-культурні пам'ятки» [14, 55]. Комплексна охорона рухомих і нерухомих пам'яток стає можливою завдяки музеям під відкритим небом. Про створення одного з перших таких музеїв мова йде у статті «Першому в Україні музею просто неба 45»: «Музей під відкритим небом – найбільш ефективна форма виявлення, фіксації, популяризації і збереження етнографічних пам'яток, найбільш раціональної і дійової форми показу оригінальних пам'яток народної архітектури, предметів побуту і вжитку, знарядь праці, творів народного мистецтва у взаємозв'язку та в природному оточенні» [11, 128].

Завданням НСКУ є дослідження рідної історії, відродження культурних і розвиток духовних надбань українського народу. Статті часопису окреслюють коло досліджених об'єктів та тих, що охороняються. Мова йде про міста і села, архітектурні, історичні, археологічні пам'ятки, рухомі пам'ятки, парки, заповідники, музеї тощо. Одним з пріоритетних завдань часопису «Краєзнавство», на наш погляд, безперечно, є дослідження і охорона культурної спадщини: «Основним джерелом інформації є історико-культурна спадщина держави, яка включає матеріальні і духовні цінності, що збереглися протягом багатьох віків і яскраво свідчать про її минуле» [15, 186]. Велика маса історико-архітектурного надбання, з року в рік втрачається через брак коштів на дослідження, охорону, реставрування. С. Єкельчик зауважив, що «пам'ятки, розташовані у віддалених від туристичних маршрутів місцях практично приречені на повільне вимирання» [12, 373]. Тож співробітництво туристичної сфери та пам'яткоохоронної на сьогодні є актуальним завданням, яке потребує постійної роботи. Залучення до туристичної галузі інвесторів, розробка нових туристичних маршрутів має допомогти у охороні української історії.

Отже, часопис «Краєзнавство» та НСКУ завдяки своїй плідній співпраці забезпечують збереження пам'яток історії та культури України, що своїм корінням сягають сивої давнини.

Література

1. IV з'їзд національної спілки краєзнавців України (28 жовтня 2008 року) : [мат. та док.]. – Кам'янець-Подільський : видавець Зволейко Д.Г. 2009. – 232 с.: іл.
2. Безручко І. Сльоза моя – Патринці / І. Безручко // Краєзнавство. – 1993. – №1. – С. 36-40.
3. Бонь О. Внесок академіка Олекси Новицького в дослідження та збереження замку князів Острозьких у Старокостянтинові / О. Бонь // Краєзнавство. – 1999. – № 1-4. – С. 39-42.
4. Бонь О. Внесок академіка О. П. Новицького в збереження та дослідження Софії Київської / О. Бонь // Краєзнавство. – 2000. – № 1-2. – С.130-137.
5. Бонь О. Київ початку ХХ століття у спогадах Зінаїди Тулуб / Олександр Бонь // Краєзнавство. – 2010. – № 1-2. – С. 205-211.

6. Гаврилюк О. Заходи властей Другої Речі Посполитої щодо відновлення Луцького замку / Олександр Гаврилюк // Краєзнавство. – 2009. – № 3-4. – С. 185-190.
7. Григор'єва Т. Ф. З історії створення закону про збереження пам'яток старовини / Т. Григор'єва // Краєзнавство. – 2005. – № 1-4. С. 40-43.
8. Закон України «Охорону культурної спадщини» від 8 червня 2000 року [зі змінами і доп.] № 1805-III // www.rada.gov.ua
9. Історичне краєзнавство в Українській РСР / [П.Т.Тронько, В.О.Горбик, О.І.Лугова та ін.] ; відп ред. П.Т.Тронько. - АН УРСР, Ін-т історії. - К.: Наукова думка, 1989. - 237 с.
10. Коваленко О. Просторовий та демографічний розвиток міста Полтави XVII – поч.ХІХ ст. / Оксана Коваленко // Краєзнавство. – 2009. – № 3-4. – С.62-74.
11. Козій Г. Першому в Україні музею просто неба 45 / Ганна Козій // Краєзнавство. – 2009. – № 1-2. – С. 128-135.
12. Корнієнко В. Сучасний стан та проблеми використання пам'яток археології в туризмі / В'ячеслав Корнієнко // Історико-географічні дослідження в Україні. – 2006. – №9. – С. 373-399.
13. Костюкова О. Основні напрями становлення і розвитку-краєзнавчо-екскурсійної справи в 20-х рр. ХХ ст. / Олена Костюкова // Краєзнавство. – 2008. – № 1-4. – С. 15-22.
14. Любінська Л. Національний природний парк «Подільські Товтри» / Л. Любінська // Краєзнавство. 1999. – № 1-4. – С. 55-58.
15. Маньковська Р. В. Туризм, як складова сучасної культури України (на прикладі археологічних пам'яток Півдня України) / Руслана Маньковська // Краєзнавство. – 2006. – № 1-4. – С. 186-189.
16. Марчук В. Ю. Історія села Дідівщина Фастівського району Київської області / В. Марчук // Краєзнавство. – 2001. – № 1-4. – С. 71-75.
17. Маярчак С. П. Літописні Бакота і Пониззя / С. Маярчак // Краєзнавство. – 2006. – № 1-4. – С. 169-178.
18. Миць М. Українська готика зникає [електронний документ] / інт.стор. НСКУ. – Режим доступу до стор.: <http://nsku.org.ua>
19. Національна спілка краєзнавців України стає на захист сакральної дерев'яної архітектури Львівщини [електронний документ] / інт. стор. НСКУ. – Режим доступу до стор.: <http://nsku.org.ua>
20. Нестуля О. Охорона культових пам'яток за доби Української Центральної Ради / О. Нестуля // Краєзнавство. – 2001. – № 1-4. – С. 90-95.
21. Нікітенко Н. Історична місія Св. Софії Київської / Н. Нікітенко // Краєзнавство. – 2000. – № 1-2. – С. 142-151.
22. Пам'яті втрачених сіл [звернення] // Краєзнавство. – 1993. – № 1. – С. 19.
23. Пам'яткознавчі студії в Україні: теорія і практика. — К., 2007. — 336 с.
24. Рибак І. Сільські населенні пункти України. Проблеми та труднощі розвитку (нап. 50-х – перша пол. 80-х рр. ХХ ст.) / І. Рибак // Краєзнавство. – 2000. – № 1-2. – С. 82-84.
25. Розпорядження Президента України «Про забезпечення комплексного розвитку малих міст України» [електронний ресурс] / 19 жовтня 2000 року N 327/2000-рп. – Режим доступу до мат. : http://uazakon.com/documents/date_2f/pg_iscgwb.htm
26. Рудий Г. Пам'яткоохоронна політика в Україні : витоки та засади формування / Г. Рудий // Краєзнавство. – 2000. – № 1-2. – С. 125-130.
27. Скляренко Є. М., Брайченко О. Д. Історія промислових підприємств Придніпров'я у дослідженнях / Є. Скляренко, О. Брайченко // Краєзнавство. – 2001. – № 1-4. – С. 62-65.
28. Тронько П. Т. Історія міст і сіл України в контексті регіональних досліджень. Досвід, проблеми, перспективи / П. Тронько. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2001. – 49 с.
29. Тронько П. Історія міст і сіл України : досвід і нагальні проблеми видання / Петро Тронько // Краєзнавство. – 2009. – № 3-4. – С. 40-43.
30. Тронько П. Краєзнавство на межі тисячоліть / Петро Тронько // Краєзнавство. – 2000. – № 1-2. – С. 8-20.

31. Харлан О. Архітектура дерев'яних церков Катеринославщини : до історіографії питання / Олександр Харлан // Краєзнавство. – 2009. – № 1-2. – С. 217-228.
32. Хто подбає про дерев'яні храми України? [електронний документ] / інт.стор НСКУ. – Режим доступу до стор. : <http://nsku.org.ua>
33. Швець М. Краєзнавчий гурток, як засіб формування компетентності учнів / М. Швець // Географія та основи економіки в школі. – 2009. – № 6. – С. 20-27

Бровендер Д.Ю. Освещение проблем охраны историко-культурного наследия Украины в журнале «Краеведение».

Освещается памятникоохранная деятельность журнала «Краеведение» и раскрывается плодотворное сотрудничество журнала с Национальным союзом краеведов Украины (НСКУ) в вопросах охраны памятников истории и культуры.

Ключевые слова: журнал «Краеведение», Национальный союз краеведов Украины, историко-культурное наследие, памятник истории и культуры, подвижные исторические объекты, неподвижные исторические объекты.

Brovender D. Y. The Ukrainian historic and cultural heritage protection problem illustration in the journal “The Regional Ethnography”.

The monument protection activity of the journal “The Regional Ethnography” is illustrated and the fruitful cooperation of the journal with National Union of Ukrainian ethnographers in the sphere of historical and cultural monuments protection is depicted.

Keywords: The journal “The Regional Ethnography”, National Union of Ukrainian ethnographers, historical and cultural heritage, historical and cultural monuments, mobile historical objects, static historical objects.

УДК 339.9:316.32

Власов В.І.

СУМНІВИ У ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Обговорені погляди Герста П. і Томпсона Г., які піддають сумніву наявність економічної глобалізації, при наведенні автором конкретних прикладів економічної глобалізації, що суперечать цим поглядам.

Ключові слова: економічна глобалізація, П. Герст, Г. Томпсон.

У попередній статті автор окреслив коло питань, якими займаються глобалісти в Україні, Росії та на Заході і розкрив позицію індійського вченого Дж. Бхагваті, який виступив на захист глобалізації, намагаючись дати схему ефективного управління нею і проводячи червоною ниткою через усю книгу те, що в сучасних умовах більшість проблем створюється не процесами глобалізації, а неадекватними діями урядів як розвинутих, так і країн, що розвиваються [1 – 15].

Зараз автор намагатиметься розкрити погляди двох західних учених, які піддають сумніву саму глобалізацію [16].

Аналізуючи проблеми економічної глобалізації та історію міжнародної економіки, автори зазначають, що „Поза всяким сумнівом, ми живемо в епоху, коли соціально життя переважно визначається глобальними процесами (виділено нами), в яких розчиняються національні культури, економіки та кордони” [16, с. 1].

Аналіз діяльності багатонаціональних компаній (БНК) та інтернаціоналізації підприємницької діяльності призвів авторів до висновку, що ступінь інтернаціоналізації та її потенційні наслідки для регулювання діяльності БНК і для національних економік суттєво перебільшується. Діяльність міжнародних компаній ще досі значною мірою обмежується своєю резидентською територією: вони залишаються вагомо національно укоріненими [16, с. 82].

При такому висновку одразу виникають питання, як же це співпадає з автомобільними заводами японських корпорації на Американському та інших континентах світу? Як тоді оцінити діяльність БНК і ТНК, зарубіжні філії яких експортували у 2008 році продукції на 6,7 трлн дол. США, або понад 41 світового експорту [17, с. 13]? Чи діяльність металургійної компанії „Мітчел”, аграрної ТНК „Cargill” та інших ТНК в Україні?

Торкаючись проблем торгівлі між Північчю і Півднем, автори во главу проблеми поставили міжнародну конкурентоспроможність. Фактично, мова в основному йде щодо торгівлі так званої тріади – США, ЄС та Японії – з країнами, що розвиваються. І знову автори говорять про те, що масштаб глобалізації не тільки перебільшується, а й свідчить про відносну дезінтеграцію „глобальної економіки”.

„Азійське диво”, як його назвав Світовий Банк [18], на думку Герста П. і Томпсона Г., треба брати під сумнів як з точки зору подальшого тривалого зростання в Азії, так і можливого його розповсюдження в інші частини світу. Контроверзою цих сумнівів слугує, на нашу думку, те, що лише за 7 років поточного століття Китай збільшив обсяги ВВП у три рази, Індозія – у 2,8 рази, Таїланд – удвічі при зростанні обсягів експорту товарів відповідно в 4,9; 1,8 і 2,2 рази.

Більше того, економісти ввели в обіг таке поняття „БРІК” – Бразилія, Росія, Індія, Китай – група країн, що, на думку багатьох дослідників та аналітиків, стане головним двигуном розвитку світової економіки, також як і групи країн „Next Eleven” і „ВІСТА” – В’єтнам, Індонезія, Південна Африка, Туреччина й Аргентина [19].

Цікавою є позиція авторів щодо можливості пережити глобалізацію країнами загального добробуту внаслідок того, що соціальні ринкові системи змушуються дедалі роз’єднуватися, щоб змагатися на рівних умовах з економіками, де економічні, соціальні, трудові видатки є найнижчими [16, с.143].

Оскільки соціальний захист і витрати на державні податки фінансуються здебільшого з податків на прибутки, продажі та послуги, то небезпека такого розвитку подій у країнах „золотого мільярда” цілком ймовірна. Це підкреслюють такі факти, як гальмування економічного розвитку цих країн. Так, країни ОЕСР (Організації Економічного Співробітництва і Розвитку), за нашими підрахунками, збільшили свій загальний ВВП за 2000 – 2007 рр. лише на 58% проти 76% у середньому у світі, а населення цих країн швидко старіє, збільшуючи питому вагу пенсіонерів і, відповідно, потреб на виплати їм пенсій, що буде додатковим тягарем для держбюджетів.

Разом із тим, автори розглядають можливість виконання економічного керування економікою в майбутньому на п'яти рівнях:

1. Керування на базі угоди між головними політичними силами, особливо між країнами „великої трійки” (Європа, Японія, Північна Америка) для стабілізування валютних курсів, координації грошових і валютних політик; співробітництво в обмеженні спекулятивних короткострокових фінансових операцій;

2. Керування за допомогою низки країн, що набуло великого значення внаслідок фінансової кризи 2008 – 2009 років і тому країни G-20 погодили план спільних дій з подолання наслідків цієї кризи і недопущення подібної у майбутньому.

3. Керування великими економічними зонами типу таких блоків, як EU чи NAFTA. До них слід, на нашу думку, додати також АРЕС, ASEAN та інші об'єднання, які самі по собі є великими ринками що протистоятимуть глобальним тискам.

4. Національний рівень, з політикою врівноваження співробітництва і конкуренції між фірмами і головними соціальними інтересами при забезпеченні квазідобровільної економічної координації і допомозі у забезпеченні ключових витрат.

5. Керування на регіональному рівні з наданням колективних послуг промисловим районам при підсиленні їхньої конкурентоспроможності, наданні захисту від негараздів ззовні [16, с. 167].

Торкуючись ЄС як торговельного блоку, автори зазначили, що необхідно виконати величезну інституційну роботу для забезпечення незворотної економічної інтеграції щодо розвитку економічного керування Єдиним економічним простором цього об'єднання. Зауважимо, що ця робота продовжується, і підсилюється, і водночас ускладнюється у зв'язку з тим, що після цього висновку зробленого на початку століття, ЄС розширило свої кордони, прийнявши ще 12 країн Центральної, Східної та Південної Європи.

Відносно поглядів щодо підвищення зовнішньої ролі держав як джерела правопорядку можна цілком погодитися у зв'язку з тим, що „міжнародний закон не може функціонувати без національних держав, не тільки як матеріальної підтримки та суб'єктів для звернення, але й як правових держав, що створюють закони та підкоряються їм”, тобто „державна, як джерело та шанувальник обмежувальних правил, залишається у центрі інтернаціоналізованої економіки і суспільства” [16, с. 243].

У цілому на підставі розглянутих питань автори стверджують, що:

1. „Теперішня інтернаціоналізована економіка не має безпрецедентного характеру, оскільки вона є однією з низки визначених кон'юктур чи станів розвитку міжнародної економіки, існування якої бере відлік з 1860-х, часів початку поширення економіки, ґрунтованої на сучасних промислових технологіях. Певною мірою теперішня економіка є менш відкритою і інтегрованою, ніж устрій, що існував з 1870 по 1914” [16, с. 2].

По-перше, відлік треба починати щонайменше з часів Великих географічних відкриттів і Промислової революції. По-друге, у період з 1870 по

1914 рік у багатьох країнах існували жорсткі захисні системи своїх економік, тобто як можна тоді говорити про відкритість та інтегрованість? Хіба що тільки з погляду на існування інтегрованості в колоніальних імперіях тих часів. По-третє, сучасна відкритість економік підкреслюється тим, що за 1992-2008 роки країнами світу було прийнято близько 2400 змін до законодавства, що сприяли зростанню потоків прямих іноземних інвестицій з 207 млрд дол. США у 1990 році до 1697 млрд дол. США у 2008 році [17, с. 13, 16].

2. „Дійсно транснаціональні компанії є відносно рідкісними. Більшість компаній мають національне розташування та ведуть багатонаціональну діяльність, спираючись на національні активи, виробництво та збут і немає жодних ознак загальної тенденції поширення справді міжнародних компаній” [16, с. 2].

Як оцінити рідкісність міжнародних корпорацій, якщо тільки з 1997 по 2002 рік, за даними ЮНКТАД, кількість таких ТНК збільшилася з 44,5 до 65 тисяч, а чисельність їх зарубіжних філій – з 276 до 850 тисяч [20, 21], а сукупні активи зарубіжних філій зросли за період з 1990 по 2008 рік з 5,9 до 69,8 трлн дол. США при зростанні обсягів продаж ними з 6 до 30 трлн дол. США і чисельності працюючих у них з 24,5 до 77,4 млн осіб [17, с. 15].

3. „Мобільність капіталу не спричиняє значного руху інвестицій та зайнятості з розвинутих країн до слаборозвинутих. Прямі іноземні інвестиції (ПІІ), скоріше, зосереджуються в країнах з розвинутою індустріальною економікою, а країни третього світу, за винятком невеликої кількості нових країн, що розвиваються, залишаються обділеними інвестицією і торгівлею” [16, с. 2].

Звернемося знову до Доповіді щодо ПІІ за 2009 рік, де зазначено, що в 2008 році приток ПІІ у країни із слабкою у структурному відношенні економікою, у тому числі найменш розвинуті країни, країни, що розвиваються, і країни, які не мають виходу до моря, і малі острівкові держави, зріс, відповідно, на 29,54 і 32 %. Додамо, що якщо обсяг ПІІ в розвинуті країни зріс за 2000 – 2008 роки в 1,9 раза, то в країни, що розвиваються, – у 3,3 раза, або приріст у фізичних величинах становив відповідно 427 і 432 млрд дол. США. Тільки на Африканський континент надходження ПІІ в 2008 році зросло до 89 млрд дол. США, і це не дивлячись на глобальну фінансово-економічну кризу [17], а за інформацією Р. Скейза тільки США створили в Китаї 350 тис. партнерств і спільних компаній, а разом з іншими країнами – понад 500 тис. [22, с. 25].

4. „Завзяті прихильники глобалізації визнають, що світова економіка є далекою від справжньої глобальності. Торгівля, інвестиції, фінансові потоки зосереджуються в Тріаді, що складається з Європи, Японії та Північної Америки, та здається, що їхнє домінування зберігатиметься і надалі” [16, с. 2].

Щодо надходжень інвестицій, то роз'яснення нами дано вище. Що стосується торгівлі, то якщо експорт розвинутих країн зріс з 1990 по 2008 рік, за нашими підрахунками, в 3,6 раза при питомій вазі відповідно 72,2 і 56%, то експорт країн, що розвиваються, зріс в 7,3 раза, а питома вага у світових обсягах збільшилася з 24,3 до 38,7 % [23, с. 2].

5. „Розвинута економіка держав „великої трійки” має можливості (особливо, якщо держави координуватимуть свою політику) завдавати могутнього тиску на фінансові ринки та економічні тенденції. Глобальні ринки жодним чином не залишаються без регулювання та контролю, навіть не зважаючи на обмеженість характеру теперішнього господарчого керування, зумовленого розходженнями інтересів великих держав та розбіжностями економічних доктрин їхніх можновладців” [16, с. 2].

Цей висновок повністю здійснився під час, підкреслюємо, глобальної, а не місцевої чи регіональної фінансово-економічної кризи, викликаній фінансовими негараздами в одній країні – США, які потім розповсюдилися на весь світ.

Автори „Сумнівів у глобалізації” підкреслюють, що „ця книга кидає виклик саме сильній лінії ідеї економічної глобалізації” [16, с. 2], але дуже досконало аналізуючи економічну ситуацію в окремих країнах та регіонах, вони не звернули уваги на дійсно глобальні процеси в економіці світу, яка нині пов’язана настільки, що негативні чи позитивні події в одній потужній країні відповідним чином впливають на всю світову економіку. Однак ця думка має повне право на існування, а наведений аналітичний матеріал є корисним для подальшого розвитку меганауки під назвою глобалістика.

Література

1. Глобальні трансформації і стратегії розвитку : монографія / Білорус О.Г. [та ін.]. – К. : ІСЕМВ, 1998. – 416 с.
2. Білорус О.Г. Экономическая система глобализма : монография / Білорус О. Г. – К. : КНЭУ, 2003. – 416 с.
3. Білорус О.Г. Глобальна перспектива і сталий розвиток / О.Г. Білорус, Ю.М. Мацейко. – К. : МАУП, 2005. – 492 с.
4. Глобальний конкурентний простір : монографія / Білорус О.Г. [та ін.] ; пер. авт. колективу і наук. ред. О. Г. Білоруса. – К. : КНЕУ, 2007. – 680 с.
5. Білорус О. Г. Глобальні трансформації торгівлі : монографія / О.Г. Білорус, В.І. Власов. – К. : ННЦ „ІАЕ”, 2008. – 228 с.
6. Саблук П.Т. Глобалізація і продовольство: монографія / П.Т.Саблук, О.Г.Білорус, В.І. Власов. – К. : ННЦ „ІАЕ”, 2005. – 632 с.
7. Глобальна продовольча безпека: монографія / О. Г. Білорус, М.В. Зубець, П.Т. Саблук, В. І. Власов. – К. : ННЦ „ІАЕ”, 2009. – 486 с.
8. Глобальное сообщество: новая система координат (подходы к проблеме) / А.И. Неклесса [и др.] . – СПб : Алетейя, 2000. – 320 с.
9. Чумаков А.Н. Метафизика глобализации. Культурно-цивилизационный контекст: монография / А. Н. Чумаков – М. : Канон⁺, РООИ Реабилитация, 2006. – 516 с.
10. Сорос Дж. Криза глобального капіталізму / Дж. Сорос ; пер. з англ. – К. : Основи, 1999. – 252 с.
11. Стігліц Дж. Глобалізація та її тягар / Дж. Стігліц ; пер. з англ.. – К. : КМ Академія, 2003. – 252 с.
12. Грани глобализации. Трудные вопросы современного развития / Горбачев М.С.[и др.]. – М. : Альпина Паблицер, 2003. – 590 с.
13. Глобальні трансформації. Політика, економіка, культура / Д.Гелд, Е.Макгрю, Д.Голдблатт, Дж.Перратон. ; пер. з англ. – К. : Фенікс, 2003. – 564 с.
14. Глобализация, рост и бедность. Построение всеобщей мировой экономики ; пер. с англ. – М. : Весь МИР, 2004. – 205 с.
15. Бхагвати Дж. В защиту глобализации / Дж. Бхагвати ; пер. с англ. – М. : Ладомир, 2005. – 406 с.

16. Герст П., Томпсон Г. Сумніви в глобалізації : пер. з англ. – К. : К.І.С, 2002. – 306 с.
17. Доклад о мировых инвестициях 2009. Обзор : пер. с англ. – Нью-Йорк и Женева: ООН, 2009. – 69 с.
18. World Bank. The East Asian Miracle: Economic Growth and Public Policy – Washington: Oxford University Press. – 1993/
19. Dreaming with BRICs: The Path to 2050. – The Goldman Sachs Group Inc. 2003 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www2.goldmansachs.com/idecs/brics/book/99-dreaming.pdf> – Назва з екрану.
20. Доклад о мировых инвестициях за 1997 год : пер. с англ. – Нью-Йорк, Женева: ООН, 1997. – 88 с.
21. Доклад о мировых инвестициях за 2002 год : пер. с англ. – Нью-Йорк, Женева, 2002. – 85 с.
22. Скейз Р. Глобальный передел: как перестроить себя и свою компанию: РИчарб Скейз : пер. с англ. – М.: Вершина, 2007. – 208 с.
23. UNCTAD Handbook / Statistics 2009. – New York and Geneva: OON, 2009. – 492 p.

Власов В.І. Сомнения в глобализации.

Обсуждены взгляды Герста П. и Томпсона Г, которые сомневаются в существовании экономической глобализации, при приведении автором конкретных примеров экономической глобализации, которые противоречат этим взглядам.

Ключевые слова: *экономическая глобализация, П. Герст, Г. Томпсон.*

Vlasov V.I. Doubts in globalization.

The looks of Gerst P. and Tompson G, which doubt in existence of economic globalization, at adduction by the author of concrete examples of economic globalization, which conflict with these looks are discussed.

Key words: *economic globalization, P. Gerst, G. Tompson.*

УДК 930.1:94(477.51=114) «17/18» (045)

Волоніць В.С.

**ГРЕКИ-КУПЦІ ОДЕСИ В РОЗВИТКУ ТОРГІВЛІ
ПІВДЕННО-ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ У ХІХ СТ.**

Висвітлюється внесок греків-купців міста Одеси в розвитку торгівлі Південно-Західної України.

Ключові слова: *грецька купецька спільнота Одеси, торгівля, підприємництво.*

Наявність значних територій, придатних до землеробства, масове виробництво збіжжя, вдале розташування, можливість транспортування обумовили стратегічне значення Одеси в економічному житті імперії ХІХ ст. Комерційна привабливість міста ще більше зросла після отримання ним у 1819 р. статусу порто-франко. Серед одеського багатонаціонального комерційного загалу сприятливими обставинами для підприємництва найбільш вдало скористалися заможні грецькі купці, які на оптовій торгівлі сільськогосподарською продукцією за короткий час нажили багатомільйонні статки. Виходячи з цього мета цієї роботи-проаналізувати роль греків-купців Одеси в розвитку торгівлі південно-західних українських земель.

Діяльність потужної грецької корпорації в Одесі розглядалася у цей період вельми побіжно, у річищі висвітлення історії становлення і розвитку міста. У працях А.Скальковського, що присвячені господарському освоєнню та

економічному розвитку Новоросії, а також у пізніших розвідках С.Бернштейна розглянуто окремі аспекти торговельної активності греків в Одесі [1, 2]. У другій половині 1930-х рр. паралельно з процесами згортання політики коренізації звузилась і дослідницька активність. Було накладено негласне табу на розробку тем з історії етнічних меншин. Відтак історія буржуазії й купецтва також майже випала з поля зору істориків. Тому в історіографії 1950-1980-х рр. трапляються лише поодинокі свідчення про греків-купців на українських землях. Посередницька торгівля греків була об'єктом певної уваги Золотова [3].

На сучасному етапі у вивченні грецької проблематики відбулися принципові зміни. Значно розширилося коло досліджуваних проблем, відкрилися можливості для плюралістичного відображення етнічної історії. З'явилися комплексні узагальнюючі праці з історії грецької меншини Н. Терентьевої, О.Слюсаренко, П.Герлігі, [4,5].

Збройні конфлікти, які спалахували в регіоні Чорного й Середземного морів, зумовлювали уповільнення торгівлі. Проте навіть під час російсько-турецької війни 1806–1812 рр. торгівля не припинялась. Істотне зниження торговельної активності та застій у хлібній торгівлі спостерігалися під час національно-визвольної війни грецького народу проти османського панування (1821–1829 рр.), коли турецька влада запровадила репресивні заходи щодо грецьких торговців. Наприкінці XVIII ст. в Західній Європі відчувалася нестача зерна, що спонукало до пошуку нових джерел постачання. Ріст населення, соціальні зміни, урбанізаційні процеси, несприятливі погодні умови зумовили ріст попиту на зерно в Європі. Пошуки зернових районів призвели до виникнення інтегрованого світового ринку зерна, провідне місце на якому посіла Одеса. Місто, де розбудовувалося портове господарство, а також територіальна близькість до зернопостачальних районів привертало увагу представників торгових кіл. Новоросія поступово набувала виняткового торгово-економічного значення. Наявність значних територій, придатних для рільництва, масове виробництво збіжжя, вдале розташування, можливість транспортування обумовило стратегічне значення міста в економічному житті імперії XIX ст. Утім, існували й труднощі, передусім щодо технічного забезпечення вдалого функціонування цієї торгівлі. Це, у першу чергу, стосувалося повільного руху суден. Означений фактор тривалий час перешкоджав конкурентній боротьбі з рівними за родючістю, але віддаленими районами світу – США, Канадою, Аргентиною.

На початку століття, у 1804 р., неврожаї були зафіксовані в Італії, Іспанії та інших країнах середземноморського регіону, що спричинило зростання попиту на російську пшеницю. У 1805 р. загальний експорт пшениці через південноросійські порти становив 60%, з яких 46% припадало на Одесу [6, с.311].

Водночас торговельні можливості купців та прибутковість операцій з купівлі-продажу зерна в значній мірі залежали від змін у міжнародній економіці. Часті війни, які спалахували в середземноморсько-чорноморському регіоні, впливали на коливання експорту товарів шляхом стимулювання або уповільнення торгів; торгівля не припинялась, хоча спостерігалось зниження прибутковості.

Негативний вплив на розвиток одеської торгівлі справляли окремі рішення імперського уряду, який заборонив експорт зерна до Константинополя, сподіваючись, таким чином, завдати туркам шкоди. Однак Туреччина знайшла інші канали постачання продовольства – з Єгипту, Кіпру, Сицилії; натомість в Одесі почалася економічна депресія. З початком російсько-турецької війни 1806–1812 рр. вивіз зерна з південних портів значно скорочується. На розвиток торгівлі негативно вплинула участь Росії в континентальній блокаді. Такий стан речей зумовив початок активних дій на шляху збереження торгових ініціатив з боку новоросійського генерал-губернатора Рішельє, який повідомляв уряд про загрозу розорення краю. Утім, намагання Рішельє не зустріли адекватної реакції з боку правлячих кіл.

Війна з Туреччиною тривала, і турки або зовсім не пропускали судна через протоки, або стягували велику плату, яка сягала 30 тис. піастрів за кожне судно, що прямувало до російських портів. Царським указом від 13 лютого 1810 р. було заборонено вивіз хліба з усіх чорноморських та азовських портів. Проте цей указ збурих поміщиків, інтереси яких були порушені, і саме завдяки їхнім домаганням, які знайшли відгук у Петербурзі, уже 19 травня 1811 р., не зважаючи на війну з Туреччиною, було видано новий указ, яким експорт хліба був поновлений [7, с.145].

Драматичні події, пов'язані з боротьбою проти Наполеона, суттєво змінювали кон'юнктуру міжнародної торгівлі. Несприятливі кліматичні умови (інтенсивні зливи) знищили хлібні поля Західної Європи. Значний попит на хліб на зовнішньому ринку, тимчасове скасування митних обмежень в Англії та Франції дали потужний поштовх російському експорту хліба. Воєнні події завдали збитків європейському виробництву і призвели до виснаження місцевих продовольчих запасів. Загроза голоду спонукала підприємливих купців до пошуку хліба в чорноморському регіоні. У 1817 р. Одеса відвантажила для Заходу майже 1,5 млн чвертей пшениці. Ціна за чверть пшениці в Одесі у 1816 р. становила 45 руб., а згодом – вже 52 руб. Утім, у наступні роки ціна на збіжжя різко впала до 10 руб. 21 коп. (у 1817 р.), до 4 руб. 62 коп. (у 1819 р.), а нашестя сарани та епідемії спричинили зниження врожайності впродовж десятиліття [8, с.179].

Саме в роки росту експортних можливостей міста-порту постало питання про надання Одесі прав порто-франко. Царським маніфестом Олександра I від 16 квітня 1817р. Одесі були надані права порто-франко на 30 років. Проте реальне цей режим був впроваджений через два роки після видання документу. Маніфест дозволяв вільний від митного огляду та безмитний ввіз до Одеси всіх іноземних товарів, в тому числі і тих, що були заборонені тарифом 1816 р. Товари, що вивозилися з Одеси, повинні були обкладатися звичайним митом. Заборонені тарифом товари, крім тих, які продавалися в Одесі, призначалися для транзитної торгівлі. Єдиним винятком у вільному, безмитному ввозі в Одесу товарів на основі порто-франко були горілка, архіпелазькі вина та інші алкогольні напої. З 1817 р. (до 1841 р.) мито на вина збільшилося на 300%, порівняно з тарифом 1816 р. Були створені дві митні застави, через які повинні проходили всі товари на шляху в глиб країни [9, с.139].

Відповідно до першого проекту, зона порто-франко мала в довжину 36 км, з яких 12 км – по Куяльницькому та Сухому лиманам. Між лиманами повинен був бути рів завширшки 3 м, завглибшки 2,1 м. Для охорони митниці передбачалося поставити 17 караульних будок та звести два будинки на заставах, проте через брак коштів охорона була слабкою, відтак поширилася контрабанда. Указом від 21 червня 1821 р. права порто-франко тимчасово були поширені лише на територію району Карантин. На необхідності зміни меж порто-франко протягом 1824–1825 рр. неодноразово наголошували чиновники різних рівнів.

Особливе значення мала вельми ґрунтовна «Записка», що її склав чиновник при новоросійському генерал-губернаторі, колишній службовець одеської митниці, титулярний радник Інглезі. Автор документа був етнічним греком, а саме з іноземцями часто ототожнювали прихильників порто-франко супротивники цього митного режиму. Утім, тут Інглезі виступив проти порто-франко, тому генерал-губернатор М.Воронцов, спрямовуючи «Записку» до Санкт-Петербурга, заздалегідь зазначав, що з окремими пропозиціями Інглезі він не погоджується.

Частина запропонованих змін стосувалася роботи митної служби: 1) збільшити платню митникам, передати їм відсотковий збір від прибутків митниці та за 18-річну службу на митниці зберегти за ними останню платню після виходу на пенсію; 2) заборонити митним чиновникам писати об'яви за купців, що часто призводило до зловживань з боку митників; 3) наймати на митну службу переважно колишніх офіцерів.

У результаті розгляду документа було прийняте рішення – першу з пропозицій переадресувати Сенату; другу – відхилити, обґрунтовуючи це тим, що купцям іноді було зручніше, щоб зазначені об'яви складали саме чиновники; третю пропозицію – підтримати.

Три пропозиції стосувалися посилення експортного контролю: 1) поширити існуючі для імпорту правила термінової подачі об'яв до столиці також і на експорт; 2) фіксувати кількість шкіри в кіпах, що йшли на експорт; 3) встановити обов'язкову міру ваги для товарів.

Серед найважливіших положень була пропозиція негайно перенести межі одеського порто-франко. Основними вадами наявних на 1822 р. меж Інглезі називав: 1) посилення контрабанди («межа у багатьох місцях проходить між близькими з обох боків будівлями, так, що товари легко можуть бути перекинутими за межу»); 2) межа порто-франко відрізала від міста всі головні джерела води, а також млини [10, с.45].

Митний кордон був змінений у 1823 р. хоча і він існував недовго. Лише у 1826 р. був затверджений останній, третій, проект суходільної митної лінії. Новий митний кордон був відкритий 1 липня 1827 р. і проіснував 32 роки.

«Записка» Інглезі була одним із проявів боротьби, яка точилася між прихильниками та супротивниками митного режиму. Історик І.Бровер вказував, що «наслідком обігу міських капіталів із чужоземними було те, що ми за короткий час здобули можливість купувати завжди всі довізні товари з внутрішньої Росії, продукти хліборобства і різних галузей промисловості, що

дуже заохочує рільництво Херсонщини і суміжних з нею губерній. Самі поміщики дуже критично оцінювали роль купецького капіталу у закордонній торгівлі. Вони розглядали їх лише як конкурентів, які посіли їх місце у торгівлі збіжжям без посередників. Вони шукали можливості звільнитися від цього надокучливого посередництва різних агентів, купців і негоціантів і налагодити власний безпосередній зв'язок із Західною Європою”.

Утім, історик також наголошував на вирішальній ролі купецтва в економічному житті краю, вказуючи на те, що тодішнє українське поміщицтво перебувало у фінансовій скруті і було позбавлене можливості самостійно здійснювати торгівлю, отримуючи від неї гідні прибутки. Тому не можна принижувати роль порто-франко, яке стимулювало найбільші та найпотужніші купецькі ініціативи.

Зазначимо, що впровадження режиму порто-франко сприяло залученню в Одесу капіталів, швидкій розбудові міста та порту, розвитку торгових зв'язків. Саме тому одеська влада звернулася з клопотанням до уряду про продовження терміну дії режиму порто-франко. Це право було надане іменним указом від 6 липня 1849 р. (продовжене на 5 років, до 15 серпня 1854 р.). Мито з іноземних товарів збільшувалося з 1/5 до 2/5 привізного мита. За винятком виноградних вин, цукру, чаю, з яких стягувалося 3/5, а також тютюну, міцних напоїв (ром, горілка, французька горілка), з яких мито сплачувалося у повному обсязі [11, с.70].

У подальшому термін було продовжено ще на 3 роки. Кримська війна (1853–1856 рр.) вплинула на умови торгівлі, але не зменшила зацікавленість ділових кіл у збереженні митного режиму. Уже в лютому 1856 р. Одеська комерційна рада звернулася з клопотанням про продовження терміну дії порто-франко в Одесі на 25 років. Прохання ради було відхилено і вже червневим положенням Комітету міністрів 1857 р. на Одесу було розповсюджено чинність Загального митного тарифу. Усі іноземні товари, які залишалися у місті, були обкладені повним тарифним митом або передбачався їх вивіз за кордон протягом року. Ті ж товари які залишалися в Одесі повинні бути внесені до загального списку та надані начальнику одеського митного округу для стягнення мита за новими тарифами [12, с.70].

1820-ті рр. характеризувалися тривалим застоєм у хлібній торгівлі. Коли у 1821 р. греки постали проти османського панування, турецька влада під приводом блокади Греції почала затримувати та обшукувати всі судна, що проходили через протоки, а часто й конфісковувати вантажі та піддавати репресіям купців і членів екіпажів суден. Турецький уряд наклав ембарго на хлібне перевезення через протоки, зобов'язавши капітанів суден збувати товар у Константинопільській гавані. Лише англійським та австрійським суднам був дозволений прохід у Чорне море. Греки намагалися захистити свої комерційні інтереси, і це спонукало їх шукати захисту у держав, які підтримували дружні стосунки з Портою. Багато купців уникали митних перешкод, коли вирушали у плавання під англійським або австрійським прапором. Під протекторатом Російської імперії грецьке купецтво здійснювало торгове судноплавство під час стабілізації російсько-турецьких взаємин.

Улітку 1821 р. османський уряд наклав ембарго на товари суден, що проходили через протоки під російським прапором. Заходи, вжиті Туреччиною проти грецьких комерсантів та моряків, завдали тяжкого удару по чорноморсько-азовській міжнародній торгівлі. 1823 р. турецький султан видав спеціальний фірман, за яким грецьким купцям заборонялось використовувати російський прапор [13, с.50].

До 1824 р. була поширена практика надання російського прапору іноземним суднам. Іноземним кораблям належало зупинятися в Константинополі, щоб одержати письмовий дозвіл (фірман) для проходу через Босфор та Дарданелли. У 1830 р. ця процедура займала декілька днів і коштувала 108 піастрів. Однією з основних умов відродження масового експорту зерна з Південної України та його оптимального функціонування було швидке проходження через протоки. Укладення Адріанопольського миру дозволило вільне проходження суден через Босфор та Дарданелли, що сприяло росту південноросійської зовнішньої торгівлі. Проте, початок 1830-х рр. характеризувався зниженням врожайності хлібних ланів України та зростанням попиту на зерно. В цей час вигідніше було купувати зерно в Санкт-Петербурзі, перевозити його через Ньюкасл, а звідти імпортувати зерно в Одесу і заробити на продажі втричі більше. Ціни на пшеницю восени 1830 р. піднялися до 6 руб. 85 коп. сріблом за чверть.

У 1831 р. скорочується імпорт пшениці, адже, по-перше, великий експорт 1830 р. спричинив утворенню запасів збіжжя, а, по-друге, позначилися наслідки польського повстання 1830 р., яке охопило Поділля – головний регіон постачання хліба в Одесу. У 1832 р. вивіз пшениці з порту знов відновився. Проте засуха і неврожай 1833 р. значно підвищили ціни на продовольчі товари. Так, чверть борошна продавали по 18 руб., пшона – по 36 руб., а пуд сіна – по 1 руб. [14, с.36]. Протягом 1830-х рр. Одеса перебувала на першому місці за вивозом пшениці.

Проте, починаючи з 1835 р. ситуація суттєво змінюється, що у першу чергу було пов'язане з підвищенням врожайності зернових культур. Ці зміни обумовили і поживлення торгівлі. Особливо це стосується 1836 р., коли Західна Європа відчула нестачу зерна. Натомість інтенсифікації цього процесу завадила епідемія 1837 р. та сувора зима 1837–1838 рр., що призвело до закриття порту майже на три місяці. Утім, у 1839 р. експорт збільшився і становив 1 млн чвертей.

У цьому ж році росту імпорту грецьких товарів сприяло положення Комітету міністрів від 24 жовтня 1839 р., яким на три роки “товары, привозимые из греческих владений в российские черноморские, азовские и дунайские порты... продолжитъ ещё на три года срок, на освобождения от коносаментов” [15, с.727]. У 1842 р. законом від 3 листопада термін пільги на товари з Греції був продовжений ще на 3 роки [16, с.75].

Починаючи з 1843 р. поступово спостерігаються тенденції до зростання експорту. Саме до цього часу слід віднести й розвиток порту, а на тлі сприятливих умов для торгівлі виникають іноземні фірми. У 1844 р. у чорноморські й азовські порти зайшло 329 суден під грецьким прапором, у

1845р. – 424, а в 1846 р. їх кількість зросла до 439. У 1846 р. з одеського порту на кораблі було відвантажено близько 2 млн чвертей пшениці. Навігація 1847 р. відкрилась в Одесі 20 січня, коли води Балтійського моря ще були скуті кригою. Це спричинило неабиякий попит на пшеницю, тому вже у лютому – березні 1847 р. в Одесі її продавали за незвично високими цінами – до 11 руб. 42 коп. сріблом за чверть [17, с.51].

Однак успішно розпочатий процес був перерваний Кримською війною. 1853 р. – останній перед початком війни – відзначався збільшенням експорту зерна та інших сільськогосподарських товарів. Конкуренція купців у портах, розташованих на Чорному морі, сприяла тому, що грецькі фірми почали освоювати нові, не завжди зручні порти Азовського моря, бурхливий розвиток яких розпочався наприкінці ХІХ ст.

В Одесі ці великі власники облаштовували свої контори та зерносклади, за користування якими капітани іноземних суден сплачували готівкою. Грошові зобов'язання сплачувалися (погашались) лише іспанськими піастрами. Греки змогли налагодити зручні та традиційні для них торговельні мережі, для яких була характерною наявність центрального керуючого підприємства та представництв на місцях. Новоросія залишалась територією, де здебільшого переважали невеликі господарства, що зумовило активний розвиток тут сфери посередницьких послуг – поява представництв грецьких торгових домів (найбагатші торгові доми Одеси – Ф.Родоканакі, І.Раллі, К.Папудова, О.Заріфі, О.Мавро). У загальному обсязі експортної торгівлі, здійснюваної через Одесу, п'ятьом провідним грецьким купцям у 1830–1860-х рр. належало 26% із загальним торговельним обігом 126 473 513 руб. (із цього загального обігу 34% припадало на торговий дім Ф.Родоканакі)[18, с. 80].

Активне зростання попиту на пшеницю надавало додаткового імпульсу розширенню грецької комерційної присутності в портовому місті. Саме вони могли вести переговори як з місцевими виробниками, так і з іноземними покупцями. Греки приїхали до Росії, уже маючи певний досвід в організації торгової справи. Тому грецькі торгові доми були організовані за зразком александрійських домів. Так, одеському купцю Георгію Христодулу вдалося створити мережу представництв на о. Сірос, у Смірні і в Константинополі [19, с. 61].

Таким чином, приєднання до Росії Чорноморського узбережжя в останній чверті ХVІІІ ст. відкрило широкі можливості для збуту на зовнішній ринок сільськогосподарської продукції з південних, південно-західних та південно-східних районів країни. Серед основних складових успішності грецьких комерсантів були: значні капітали й великий досвід комерційних справ та судноплавства в середземноморському регіоні, створення розгалуженої системи представництв, через які проходили торговельні шляхи; протекторат російської влади щодо судноплавства.

Перспективи розвитку південноросійської зовнішньої торгівлі привернули увагу представників грецького купецтва, які змогли значно збільшити свої капітали та інтегруватися до світового ринку зерна.

Література

1. Скальковский А.А. Опыт статистического описания Новороссийского края. – Одесса: Тип. Францова и Нитче, 1850-1853. – Ч.1–2. – 364 с.
2. Бернштейн С. Исторический и торгово-экономический очерк Одессы в связи с Новороссийским краем. – Одесса: Типография Л.Нитче, 1881. – 233 с.
3. Золотов В. Хлебный экспорт России через порты Черного и Азовского морей в 60-90-е годы XIX века / В. Золотов. – Ростов-на Дону: Изд. Ростовского университета, 1966. – 250 с.
4. Слюсаренко О., Терентьева Н. Торгово-економічні зв'язки народів України і Греції: історичні традиції та сьогодення. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2005. – 500 с.
5. Герлігі П. Одеса. Історія міста, 1794-1914 / П. Герлігі. – К.: Критика, 1999. – 882 с.
6. Золотов В. Хлебный экспорт России через порты Черного и Азовского морей в 60-90-е годы XIX века / В. Золотов. – Ростов-на Дону: Изд. Ростовского университета, 1966. – 250 с.
7. Золотов В.А. Внешняя торговля Южной России в первой половине XIX века / В.А. Золотов. – Ростов-на Дону: Изд. Ростовского университета, 1963. – 190 с.
8. Герлігі П. Одеса. Історія міста, 1794-1914 / П. Герлігі. – К.: Критика, 1999. – 882 с.
9. Гончарук Т. Одеське порто-франко. Історія 1819-1859 рр. / Т. Гончарук. – Одесса: Астропринт, 2005. – 312 с.
10. ПСЗ 2. – Т. 24, № 23310. – С. 323
11. ПСЗ 2. – Т. 30, № 22749. – С. 21
12. Герлігі П. Одеса. Історія міста, 1794-1914 / П. Герлігі. – К.: Критика, 1999. – 882 с.
13. ПСЗ 2. – Т. 17, № 16159. – С. 75.
14. Золотов В. Хлебный экспорт России через порты Черного и Азовского морей в 60-90-е годы XIX века / В. Золотов. – Ростов-на Дону: Изд. Ростовского университета, 1966. – 250 с.
15. ПСЗ 2. – Т. 14, № 12687. – С. 727.
16. ПСЗ 2. – Т. 17, № 16169. – С. 75.
17. Янници Ф.К. Греческая диаспора на юге России. Деятельность семей Месаксуди (Керчь) и Родоканаки (Одесса) (XIX – начало XX в.) / Ф.К.Янници // Вестник Московского университета. – 1998. – №4. – С. 62–76.
18. Греки на українських тернах: Нариси з етнічної історії / М. Дмитрієнко, В. Литвин, В. Томазов, Л. Яковлева, О. Ясь. – К.: Либідь, 2000. – С. 141.
19. Щипцов А.А., Ефремов В.С. Транспортное освоение Азовского моря. Исторический экскурс и современность / А.А. Щипцов, В.С. Ефремов. – К.: Будівельник, 1995. – 191 с.

Волониц В.С. Греки-купцы Одессы в развитии торговли Юго-Западной Украины в XIX в.

Освещается роль греков-купцов города Одессы в развитии торговли Юго-западной Украины.

Ключевые слова: греческое купеческое сообщество Одессы, торговля, предпринимательство.

Volonits' V.S. Greek-merchants of Odessa in development of trade of South-West Ukraine of XIX century.

Payment of Greeks-merchants of city of Odessa is lighted in development of trade of South-west Ukraine.

Key words: Greek merchant association of Odessa, trade, enterprise.

ВИКОРИСТАННЯ ONLINE СЕРВІСІВ ДЛЯ УТОЧНЕННЯ ГЕОГРАФІЧНИХ КООРДИНАТ ІСТОРИЧНИХ ОБ'ЄКТІВ

Досліджено можливості інтернет сервісів для уточнення географічних координат історичних об'єктів.

Ключові слова: координати, «Географія» Птолемея, інтернет сервіси.

1. Постановка проблеми. Наразі існує проблема відображення на сучасних картах історичних об'єктів. Є тенденція проводити конвертацію координат шляхом використання алгоритмів геоінформаційних систем [1].

Але прийнятні результати отримані при розгляді достатньо заселених у минулому районів. Оцінка координат у менш відомих в античний період районах певним чином ускладнена [2]. Тому, наприклад, карти «Barrington Atlas» постійно уточнюються.

2. Аналіз останніх досліджень і публікацій. В області відображення історичних об'єктів на сучасних картах велику роботу провели такі вчені як Сергій Смекалов, Наталія Смекалова, Richard Talbert, Ross Twele, Gary Marchionini, Tom Elliott, William Johnson.

3. Мета статті. Використати алгоритми, основані на прямому застосуванні правил сферичної геометрії для додаткового уточнення географічних координат історичних об'єктів.

Позитивним моментом є наявність значної кількості інтернет ресурсів наприклад [3], [4], [5], які дозволяють проводити розрахунки в online режимі, чим забезпечується можливість швидкої незалежної перевірки отриманих результатів. Розглянемо роботу online сервісів на прикладі уточнення місцезнаходження об'єкту «Altars of Caesar» («Вівтарі Царя»), з координатами: 56°30'N, 68°E з «Географії» Птолемея за даними [6].

4. Матеріали і результати дослідження.

4.1. Вибір опорних точок.

Виберемо опорні точки, котрі зазначені в «Географії» Птолемея та мають відповідність на Google Earth (табл.1).

Зазначимо, що на інтернет - сервісі Google Earth локалізовано:

Chersonesus – Національний заповідник «Херсонес Тавричеський» (Херсонес), Panticapaea – городище Пантикапей (Пантикапей), Tanais town – музей-заповідник Танаїс (Танаїс).

Скористаємось ще 2 точками: «Bend of the river» (з «Географії» Птолемея) - 56°00 N, 72°30E, та «Поворот ріки» (поворот Дону поблизу міста Калач-на-Дону) - 48°38'22.45" N, 43°31'59.80" E(система WGS-84).

Табл. 1.

Опорні точки

ОБ'ЄКТ	за даними з «Географії Птолемея»		за даними Google Earth, WGS-84	
	φ - широта(N)	λ - довгота(E)	φ -широта(N)	λ -довгота(E)
Chersonesus	47°00	61°00	44°36'43.67"	33°29'36.50"
Panticapaea	47°55	64°00	45°21'6.61"	36°28'9.28"
Tanais town	54°40	67°00	47°16'5.79"	39°20'7.59"

Вибір об'єкту «Херсонес» точкою відліку зумовлений тим, що у ньому як у найбільш відомому торговому місті античного Криму, вірогідно, була найбільш точна інформація про місцезнаходження історичних об'єктів.

Доказом останнього твердження є практично збіг відстані між Херсонесом та Пантикапеєм за координатами Птолемея та сучасними координатами WGS-84 (відповідно: 247318 метрів та 247895 метрів) за розрахунком [5].

Вибір повороту ріки в якості реперної точки оснований на геологічній властивості середньої течії, котра полягає в незначній мінливості русла за досить тривалі проміжки часу.

Для проведення розрахунків використаємо загальну властивість систем виміру (у тому числі систем, де використовувались різні види стадіїв), а саме: вимір обраної характеристики об'єкту пропорційний одиниці виміру.

Тому, за відомим значенням, наприклад, частини відрізка відстані ми можемо шляхом співставлення (складення пропорції) встановити довжину всього відрізка.

Врахуємо, що базовими параметрами є відстань між об'єктами та напрямок (азимут), а для обчислень використаємо сферичну модель Землі.

Розрахунки проведемо з точністю до одиниць метрів та градусів.

4.2 Обчислення відстані в сучасних координатах від Танаїсу до розрахункового повороту ріки.

4.2.1 Розрахунок за даними Клавдія Птолемея на основі [5] відстані та азимуту від об'єкту «Херсонес» до об'єкту «Bend of the river» $Azim1=34$ градусів, $Distance1=1274441$ метрів.

Аналогічно розрахуємо:

- за даними Клавдія Птолемея відстань та азимут від об'єкту «Херсонес» до об'єкту «Танаїс» $Azim2=24$ град., $Distance2=949485$ метрів;

- за даними Google Earth, WGS-84 відстань та азимут від об'єкту «Херсонес» до об'єкту «Поворот ріки» за online калькулятором [5]: $Azim3=56$ град., $Distance3=886252$ метрів;

- за даними Google Earth, WGS-84 відстань та азимут від об'єкту «Херсонес» до об'єкту «Танаїс» $Azim4=55$ градусів, $Distance4=539129$ метрів.

Зазначимо наступне:

а) існує значна відмінність у відстанях, обчислених за координатами Клавдія Птолемея та за координатами WGS-84. Можливо, це наслідок того, що частина координат, наведених в «Географії» Птолемея, не вимірювалась безпосередньо, а обчислювалась на основі наявних напрямків та відстаней у різних видах стадіїв;

б) за координатами WGS-84 азимут від об'єкту «Херсонес» до об'єкту «Танаїс» ($Azim5$) та азимут від об'єкту «Херсонес» до об'єкту «Поворот ріки» ($Azim4$) мають близькі значення.

4.2.2 Розрахунок відстані від Танаїсу до повороту ріки в системі WGS-84.

Для розрахунку врахуємо що $Azim5 \approx Azim4$, оскільки розбіжність між напрямками «Херсонес-Танаїс» та «Херсонес - поворот ріки» поблизу Танаїсу незначна.

Тому скористаємось для обчислень напрямком «Херсонес - поворот ріки» (Azim 4=56 градусів) з проміжною точкою «Танаїс», визначаючи за невідому величину $X = \text{Distance3}'' =$ сучасна відстань від Херсонесу до розрахункового повороту річки.

Складемо пропорцію за формулою (1) та рис.1:

$$\text{Distance1}/\text{Distance2} = X/\text{Distance4}, \quad (1)$$

$$\text{Тоді, } X = \text{Distance1} * \text{Distance4} / \text{Distance2}, \quad (2)$$

$$X = 1274441 * 539129 / 949485 = 723643 \text{ метри}$$

Тобто, $\text{Distance3}''$ (відстань між Херсонесом до мітки розрахункового повороту) = 723643 метри.

Тоді, відстань між Танаїсом та поворотом ріки (на сервісі Google Earth до мітки розрахункового повороту, рис.2) становить:

$$L1 = \text{Distance3}'' - \text{Distance4} = 723643 - 539129 = 184514 \text{ метрів}$$

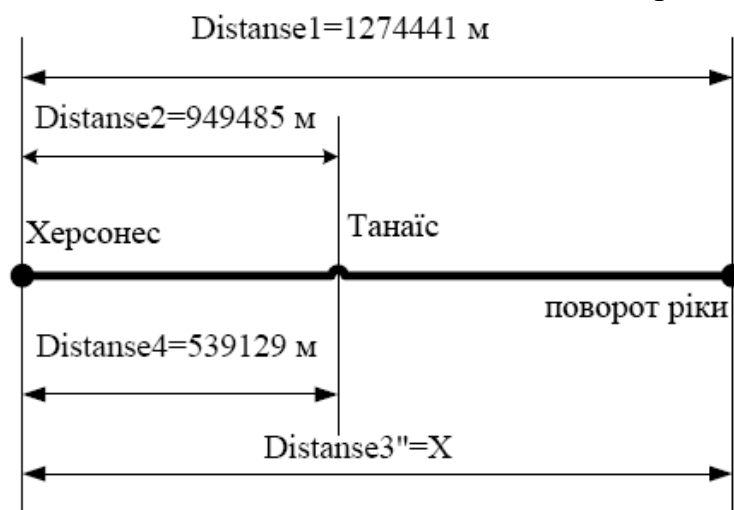

Рис.1. Обчислення відстані від Херсонесу до розрахункового повороту ріки.

У верхній частині рис.1 зазначені відстані, вираховані на основі координат Птолемея. У нижній частині рис.1 зазначені відстані на основі сучасних координат системи WGS-84.

Координати розрахункового повороту ріки: 47°57'59.78"С, 41°34'24.37"В

Координати точки повороту Сіверського Дінця: 47°46'54.11"С, 41° 4'1.10"В

Аналіз ситуації за допомогою Google Earth та online калькулятора показує, що напрямком «Херсонес - поворот ріки» (Azim4=56 градусів) проходить також через поворот річки Сіверський Дінець. Більше того, відстань від розрахованої мітки повороту ріки до повороту Дону складає $\Delta 1 = | +163019 |$ метрів.

Але відстань до повороту річки Сіверський Дінець $= \Delta 2 = | -42979 |$ метрів тобто майже в 4 рази менше.

Тому є підстава стверджувати, що за напрямком «Херсонес-поворот ріки» (Azim 4=56 градусів) при $L1 = 184514$ метрів слід розуміти поворот не Дону, а Сіверського Донцю, оскільки це є значно більш вірогідним.

4.3 Обчислення відстані від мітки розрахункового повороту до об'єкту «Вівтарі Царя».

4.3.1 Розрахунок відстані та азимуту за координатами Птолемея від повороту ріки («Bend of the river») до об'єкту «Вівтарі Царя» («Altars of Caesar»).

За розрахунком online калькулятора [5] $Azim5 = 283$ градуси, $Distance5 = 283254$ метри.

4.3.2 Перерахунок відстаней за коефіцієнтами $K1$, $K2$.

Визначимо коефіцієнт перерахунку відстані за напрямком «Херсонес-поворот ріки» за координатами Птолемея ($Distance1 = 1274441$ метрів) до обрхованої за формулою (1) відстані між Херсонесом до мітки розрахункового повороту ріки ($Distance3'' = 723643$ метри).

$$K1 = Distance3'' / Distance1 = 723643 / 1274441 = 0.56781208388619$$

Тоді, перераховане значення відстані від мітки розрахункового повороту ріки до маркеру 2 $= L2 = K1 * Distance5 = 0.56781208388619 * 283254 = 160835$ метри.

Як напрямок використано $Azim 5 = 283$ градуси (рис.2).

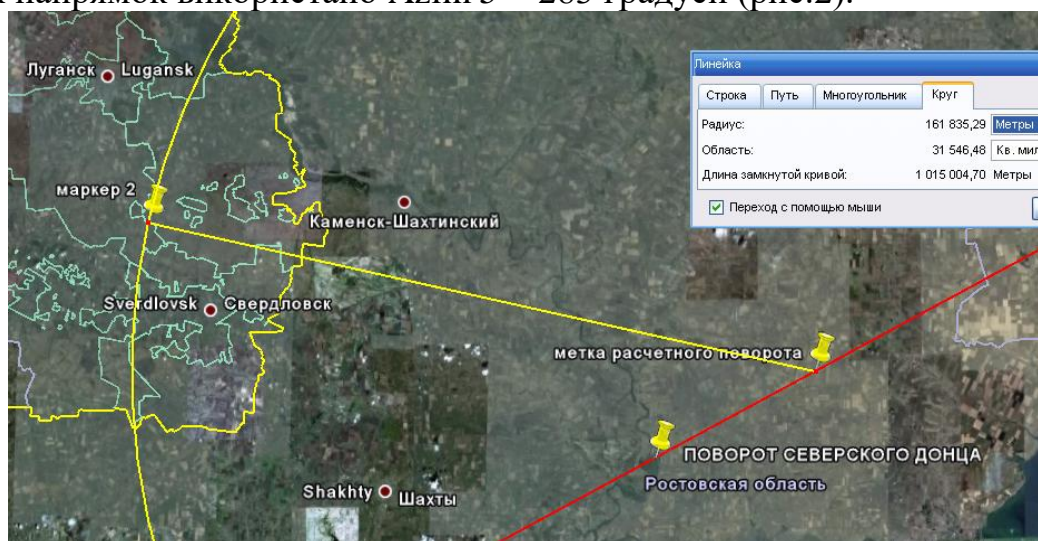

Рис.2 Маркування відстані від мітки розрахункового повороту за азимуту $= Azim5 = 283$ градусів (сервіс Google Earth).

Зазначимо, що раніше обчислена похибка відстані від розрахованої мітки повороту до повороту ріки Сіверський Дінець складає $\Delta 2 = -42979$ метрів. Тобто, $\Delta 2$ потрібно вирахувати з $L1$.

Для врахування цієї обставини обчислимо коефіцієнт перерахунку $K2$

$$K2 = \Delta 2 / L1 = -42979 / 184514 = -0.232930834516622$$

Тоді похибка $\Delta 3$ за напрямком ($Azim 5 = 283$ градуси):

$$\Delta 3 = K2 * L2 = -0.232930834516622 * 160835 = -37463 \text{ метри}$$

$$\text{Відповідно, } L3 = 160835 - 37463 = 123372 \text{ метри}$$

Тобто, $L3$ (відстань від мітки розрахункового повороту до маркеру 3) визначає центр кола подальшого локалізації в точці «маркер 3» з координатами $48^{\circ}11'49.46''\text{C}$, $39^{\circ}57'5.19''\text{B}$

4.3.3 Локалізація об'єкту «Вівтарі Царя».

Координати об'єктів у Європейській Сарматії Птолемеєм наводить загалом з градацією в 10 хвилин довготи або широти [6]. Тому в окресленому кільцем відповідного радіусу районі координати точок не відрізняються від координат точки «маркер 3» з точки зору підходу Птолемея.

Скористаємося загальноприйнятим співвідношенням:

$$1 \text{ хвилина дуги великого кола Землі (1')} = 1852 \text{ метри.}$$

$$\text{Тоді } 10' = 18520 \text{ метрів.}$$

Кільце з центром в точці «маркер 3» (район локалізації) охоплює зі сторони України територію «Провальського степу» та частину Краснодарського району (рис 3).

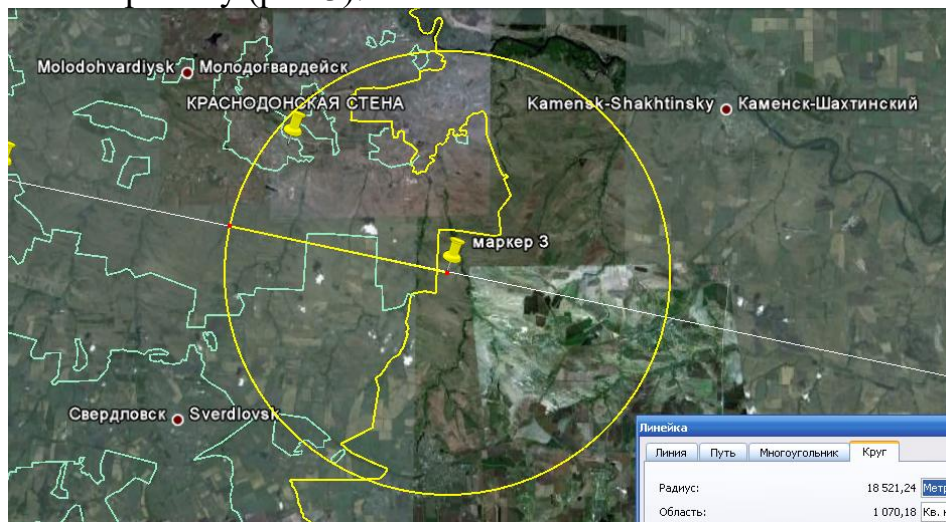

Рис. 3 Район локалізації – коло радіусом 18520 метрів(сервіс Google Earth).

Зазначимо, що окрім загальновідомих природних ландшафтів в кільце входить територія, навколо якої останнім часом ведуться суперечки.

Це територія під умовною назвою «КРАСНОДОНСЬКА СТІНА» з координатами $48^{\circ}17'29.04''\text{C}$ $39^{\circ}46'18.73''\text{B}$.

Порівнюючи координати вище визначеної точки «ПОВОРОТ СІВЕРСЬКОГО ДІНЦЯ» ($47^{\circ}46'54.11''\text{C}$, $41^{\circ}4'1.10''\text{B}$) та точки «КРАСНОДОНСЬКА СТІНА» ($48^{\circ}17'29.04''\text{C}$, $39^{\circ}46'18.73''\text{B}$), зазначимо що різниця в широті $\Delta\phi_1 = 0^{\circ}30'35''$

Приблизно таке ж співвідношення спостерігається при зіставленні широт об'єктів («Вівтарі Царя», координати: $56^{\circ}30'\text{N}$, 68°E) та «ПОВОРОТ РІКИ» ($56^{\circ}00'\text{N}$, $72^{\circ}30'\text{E}$) за «Географії Птолемея»: $\Delta\phi_2 = 0^{\circ}30'00''$

Для ствердження, що точка «КРАСНОДОНСЬКА СТІНА» має відношення до історичного об'єкту «Вівтарі Царя» окрім розрахунку відповідних дистанцій та з'ясування приблизної рівності різниць в географічній широті, наведемо ще одну особливість, яка має географічно-культурну спрямованість.

4.4 Особливість точки «КРАСНОДОНСЬКА СТІНА».

Оскільки (з назви «Вівтарі Царя») мова йде про культові об'єкти відомі на початку нашої ери, припустимо, що вони пов'язані зі сонячними культурами. Для релігійних уявлень, котрі стосуються Сонця, важливими є час та азимут сходу/заходу Сонця у дні сонцестоянь та рівного дня [7]. Є ще два дні (22 жовтня та 22 лютого), які також знайшли відображення в історичних релігійних культурах. Всі ці дні мають певне календарне коливання, але достатньо дослідити схід/захід Сонця на прикладі 2011 року для КРАСНОДОНСЬКОЇ СТІНИ та зіставити дані з характеристиками відомих об'єктів. Дослідження проведемо на основі online калькулятору [4].

Результати розрахунків наведені в таблиці 2.

Схід сонця 20.03, 21.06, 23.09, 22.12, 22.10, 22.02 у 2011 році.

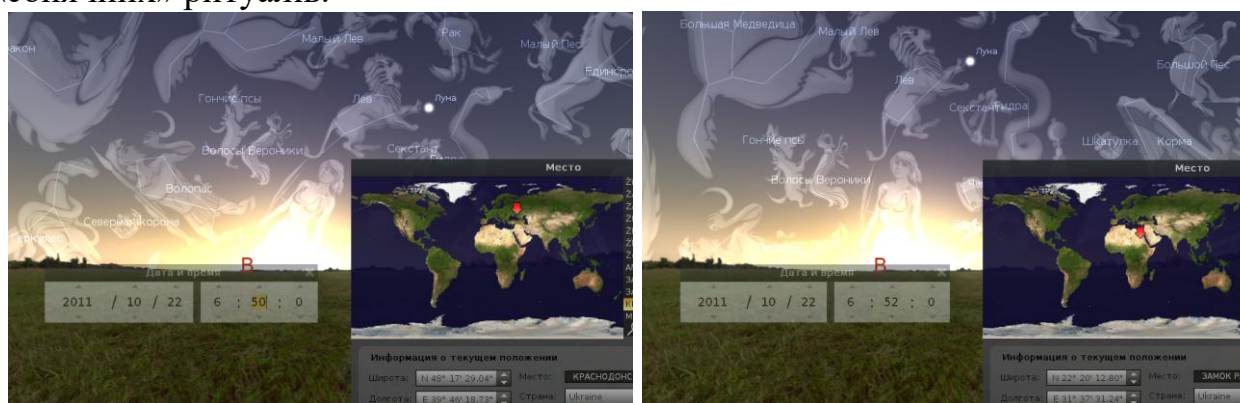
Д А Т А	КРАСНО- ДОНСЬКА СТІНА	ЗАМОК АММОНА (СІВИ)	ЗАМОК КАРНАК (ЛУКСОР)	ЗАМОК РАМЗЕСА (АБУ-СІМБЕЛ)	МЕККА
	48°17'29.04"C 39°46'18.73"B	29°12'48.48"C 25°31'7.74"B	25°43'1.94"C 32°39'30.10"B	22°20'12.80"C 31°37'31.24"B	21°25'20.85"C 39°49'34.39"B
20. 03	СХІД СОНЦЯ 6:25	СХІД СОНЦЯ 7:22	СХІД СОНЦЯ 6:53	СХІД СОНЦЯ 6:58	СХІД СОНЦЯ 6:25
21. 06	СХІД СОНЦЯ 4:19	СХІД СОНЦЯ 6:19	СХІД СОНЦЯ 5:58	СХІД СОНЦЯ 6:10	СХІД СОНЦЯ 5:39
23. 09	СХІД СОНЦЯ 6:08	СХІД СОНЦЯ 7:06	СХІД СОНЦЯ 6:38	СХІД СОНЦЯ 6:42	СХІД СОНЦЯ 6:09
22. 12	СХІД СОНЦЯ 8:09	СХІД СОНЦЯ 8:08	СХІД СОНЦЯ 7:31	СХІД СОНЦЯ 7:28	СХІД СОНЦЯ 6:54
22. 10	СХІД СОНЦЯ 6:50	СХІД СОНЦЯ 7:23	СХІД СОНЦЯ 6:51	СХІД СОНЦЯ 6:52	СХІД СОНЦЯ 6:18
22. 02	СХІД СОНЦЯ 7:16	СХІД СОНЦЯ 7:51	СХІД СОНЦЯ 7:19	СХІД СОНЦЯ 7:20	СХІД СОНЦЯ 6:47

З таблиці видно, що особливість географічної точки «КРАСНОДОНСЬКА СТІНА» полягає у досить точному збігові часу сходу Сонця з низкою об'єктів.

Географічно відомі об'єкти «ЗАМОК АММОНА» (СІВИ), «ЗАМОК КАРНАК» (ЛУКСОР), «ЗАМОК РАМЗЕСА» (АБУ-СІМБЕЛ), «МЕККА» у таблиці 2 наведені з огляду того, що там до ісламу існували різні культу, пов'язані з Сонцем. Підкреслимо, що мова йде лише про факт близьких за часом сходів Сонця, а не про пряму схожість чи значимість об'єктів.

Суто гіпотетично можна припустити, що мало місце спостереження на сході Сонця за взаємним розташуванням астрономічних об'єктів, як наприклад, 22.10.2011 року згідно [8], рис.4.

Тобто, з огляду певної подібності у характеристиках сходу Сонця для різних географічних районів припустима вірогідність існування схожих «сонячних» ритуалів.

для т. «КРАСНОДОНСЬКА СТІНА»

для т.«ЗАМОК РАМЗЕСА» (АБУ-СІМБЕЛ)

Рис.4 Подібність взаємного розташування сузір'я Лева та Місяця 22.10.2011 року для географічних точок «КРАСНОДОНСЬКА СТІНА», «ЗАМОК РАМЗЕСА» (АБУ-СІМБЕЛ), під час сходу Сонця.

Окрім того, Інститутом геохімії навколишнього середовища НАН та МНС України за запитом виконкому Краснодонської міськради була надана наукова

консультація від 24.02.2009 за підписом старшого наукового співробітника, кандидата геолого-мінералогічних наук В.І. Маничева.

У тексті цієї консультації зроблено висновок про належність до рукотворних кам'яного об'єкту (рис. 5) на основі відбору проб гірських порід та ґрунтів з наступним петрографічним та мінерало-геохімічним вивченням фактичного матеріалу.

Рис. 5 Фрагмент кам'яної кладки точки «КРАСНОДОНСЬКА СТИНА» (фото Сергієнка Дмитра).

5. Висновки. Таким чином, за результатами дослідження можна стверджувати, що використання простих online сервісів надає можливість проводити уточнення географічних координат історичних об'єктів

За підходами: виправданість у виборі точки відліку, врахування у розрахунках дистанцій загальних властивостей систем виміру, наявність приблизного збігу різниць координат (за WGS-84 та за даними Птолемея) відносно повороту ріки Сіверський Дінець, наявність географічної особливості часу сходу Сонця у важливі для сонячних культів дні, наявність висновку незалежної геохімічної експертизи точку «КРАСНОДОНСЬКА СТИНА» можна визнати як таку, що має відношення до історичного об'єкту «Вівтарі Царя». Тому є бажаним проведення археологічних досліджень.

Література

1. Richard J.A. Talbert Barrington Atlas of the Greek and Roman World // Princeton University Press, 2000. // http://www.unc.edu/depts/cl_atlas
2. Mattingly, D.J. & Witcher, R.E. Mapping the Roman World: The Contribution of Field Survey Data, 2004. // <http://www.oxbowbooks.com/bookinfo.cfm/ID/35209/Location/Oxbow>
3. Інтернет-сервіс Google Earth. // <http://www.earth.google.com>
4. Онлайн калькулятор. // <http://planetcalc.ru/300/>
5. Онлайн калькулятор. // http://mysite.verizon.net/weltwireless/tech/distance_bearing.htm
6. Bill Thayer The Geography of Claudius Ptolemy// http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Gazetteer/Periods/Roman/_Texts/Ptolemy/2/1*.html
7. David Furlong Egyptian Temple Orientation, Astronomical Alignments in the Temples of Egypt, 2007. // <http://www.atlanta-association.com>
8. Віртуальний планетарій Stellarium 0.10.6.1. // <http://www.stellarium.org>.

Вошаный К.М. Использование online сервисов для уточнения географических координат исторических объектов.

Исследованы возможности интернет сервисов для уточнения географических координат исторических объектов.

Ключевые слова: координаты, «География» Птолемея, интернет сервисы.

Voshchanyy K. Using online services to clarify the geographical coordinates of historic sites.

The possibilities online services to clarify the geographic coordinates of historic sites are regarded.

Key words: *coordinate, "Geography" of Ptolemy, Internet services.*

УДК 930+94

Даниленко О.

МИСТЕЦТВО РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ 1920-х рр. У ПОШУКАХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ВИЗНАННЯ (ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ)

Розкривається взаємодія українських мистецьких колективів і окремих митців з представниками європейських структур і мистецьких організацій.

Ключові слова: *УСРР, радянська Україна, європейські зв'язки, мистецтво, митці.*

Історія українського радянського мистецтва загалом висвітлена в науковій літературі, хоча основні форми і напрямки її просування на Захід, особливо у 1920-х рр., потребують з'ясування, застосування тематично-галузевого підходу. Світ глобальний, тому існували різні стильові види, жанри, течії, напрямки функціонування культури і її внутрішній світ, навіть за умов протистояння двох політичних систем – капіталістичної та радянської, розвивався за власними законами. “Непівська відлига” до певної міри лібералізувала мистецьке життя, навіть формалізувала його, але театр, кіно, живопис, література перебували під системним наглядом політичної цензури, яка могла контролювати “живий продукт” мистецтва – театральну постановку, драматичний твір, картину, а не творчий процес митця. Для 20-х рр. ХХ ст. внутрішнє зміновіхівство було притаманним для багатьох художників, яких намагалися організувати та уніфікувати.

Об'єктом цієї наукової розвідки є міжнародні культурно-мистецькі зв'язки радянської України, а предметом – персональний та груповий вихід українських акторів, музикантів, оперних співаків на європейську сцену в якості виконавців та стажерів, поява радянських кінокартин на екранах кращих театрів Європи, просування художніх творів на міжнародні виставки. Метою дослідження є встановлення інтенсивності мистецьких контактів, географія їх поширення, а також визнання європейською духовною елітою радянської України через надання місця на художніх виставках її талантам, запрошення творчих колективів та окремих виконавців.

Революційні події 1917-1920 рр., які охопили значну територію європейських країн, зруйнували традиційні культурно-освітні зв'язки між державами, радикально вплинули на систему духовних цінностей, глибоко ідеологізувавши мистецтво та стильові форми його функціонування. Значна частина творчої інтелігенції (письменники, музиканти, актори, художники) самостійно покинула терени колишньої Російської імперії, оселившись на Заході, а частину незгодних з “художньою політикою” більшовиків виселили адміністративним порядком у 1922 р. [1] Десятки відомих представників літератури і мистецтва заарештували, серед яких опинився філософ, літератор,

член Державної академії художніх наук М.О.Бердяєв. На допиті 18 серпня 1922 р., відповідаючи на питання слідчого про ставлення до радянської влади, митець зазначив, що не підтримує “класову точку зору” – ні дворянську, ні селянську, ні пролетарську, ні буржуазну, оскільки вважав досконалою аристократичну ідеологію, але не стану, а в сенсі “...панування кращих, найбільш розумних, талановитих, освічених, благочинних” [1, С. 215]. Завданням інтелігенції, на його переконання, було підпорядкування матеріальних основ духовній культурі, а також “...бути носієм наукової, моральної, естетичної свідомості” [1, С. 215]. Пролетарська держава, якої на переконання цього філософа не могло бути в селянській країні, виставила інтелігенції власний рахунок: хто не з нами – той проти нас. До Європи не могли виїхати М.Булгаков, О.Блок з дружиною та інші митці, але адаптованим до радянських умов і політичних принципів виїзд дозволили, хоча після ретельної перевірки органами ГПУ.

Одним з перших українських стажерів на Заході виявився О.П.Довженко, який поєднував дипломатичну роботу з навчанням у приватній художній школі професора В.Єккеля в Берліні протягом вересня 1922 – червня 1923 р. [9, С. 59-62]. Повернення О.Довженка до європейських країн відбулося в якості відомого кінорежисера разом з його кінокартинами. Зокрема, 2 березня 1927 р. його “Звенигора” демонструвалася у великому залі Торгпредства СРСР в Парижі у присутності радянського дипломатичного корпусу, очолюваного Х.Раковським, та художньо-мистецької громадськості міста. Фільм показували в паризьких кіноклубах, навіть в “Залі Декарта” відомої Сорбони, після перегляду якого кінокритик і редактор “Юманіте” Л.Муссінак виголосив доповідь “Сучасні тенденції радянського кіно”. Довженкова “Звенигора” подорожувала театрами Праги, Женеви, Брюсселя, Лондона, Амстердама, потрапила до Америки, здобувши визнання фахівців [9, С. 84].

У 1928 р. О.Довженко відвідав низку європейських країн, зустрічався з колегами, читав лекції про радянське кіно. А його колега і приятель – режисер С.М.Ейзенштейн перебував наприкінці 1920-х рр. у тривалому закордонному відрядженні в Мексиці. Про відряджених ретельно “дбали” партійні органи. Їх відрядження за кордон прискіпливо обговорювалися на засіданнях політбюро ЦК ВКП(б). Наприклад, формуючи персональний склад радянської делегації на Міжнародний конгрес незалежної кінематографії, що мав відбутися 2-7 вересня 1929 р. в Лозанні, секретаріат ЦК ВКП(б) уважно вивчав пропозицію Всесоюзного товариства культурних зв'язків з кордоном про відрядження С.Ейзенштейна та О.Довженка. Обговорення кандидатур тривало протягом липня, а 5 серпня 1929 р. їх підтримало оргбюро, передавши на затвердження до політбюро, яке нарешті постановило відрядити до Швейцарії двох радянських режисерів – С.Ейзенштейна та О.Довженка [6, С. 103]. Опубліковані архівні документи свідчать про те, що партійне керівництво висловлювало занепокоєння стосовно можливого “неповоротництва” цих відомих радянських кінорежисерів.

Зарубіжні відгуки на кінотвори О.Довженка, серед яких були прокомуністичні налаштовані критики та звичайні експерти цього масового

виду мистецтва, свідчили про визнання досягнень радянського кінематографа. Німецька кінематографічна фірма “Прометеус” навіть придбала картини “Звенигора” та “Арсенал” для їх прокату на Заході, тому запросила у червні 1929 р. О.Довженка для перемонтажу та редагування німецьких титрів. Угода між фірмою та ВУФКУ була анульована, оскільки режисер виступив проти радикального перегляду концепції та самої ідеї про їх об’єднання в одну кінокартину.

Чиновники ВУФКУ, Народного комісаріату освіти УСРР, агітпропу ЦК КП(б)У усвідомлювали роль і місце кіно в пропаганді політичних та ідеологічних основ радянської влади, тому вирішили дещо розширити кількісний склад відряджуваних кінематографістів, не обмежуючись лише першими особами. Так, 7 березня 1929 р. комісія НКО УСРР з закордонних відряджень дозволила акторові і режисерові А.М.Бучмі, кінорежисеру Г.М.Тасіну, оператору М.А.Кауфману, директору Одеської кінофабрики С.Л.Ореловичу двомісячне відрядження до Берліна та Парижу [13, ф. 166, оп. 9, спр. 421, арк. 78-82]. Вони мали познайомитися з особливостями західного кіновиробництва, технікою знімання звукового кіно, а також зібрати відеоматеріал про життя еміграції.

Радянське театральне мистецтво, яке представляли художні колективи Харкова, Одеси, Дніпропетровська та Києва, відомі українські актори і режисери, також просочувалося на Захід, але не так широко, як кінематограф. Зокрема, у травні 1927 р. заслужений артист України Г.Юра та артистка Державного драматичного театру ім.Франка Ольга Юра з метою підвищення кваліфікації виїхали на два місяці до Німеччини та Франції, а відомий режисер театру “Березіль” у Харкові Л.Курбас вивчав протягом 1,5 місяців розвиток театру в Австрії та Німеччині, отримавши 800 крб. відрядних коштів із валютного резерву НКО УСРР [13, ф. 166, оп. 9, спр. 419, арк. 9]. А.Бучма виїздив за кордон вдруге, а перший раз був у складі делегації українських художників, літераторів, акторів, які у грудні 1925 р. брали участь у роботі Паризької художньо-промислової виставки [13, ф. 5, оп. 6, спр. 42, арк. 2]. У серпні 1927 р. творче відрядження до Польщі мала Н.М.Ужвій-Дробницька, яка сім років поспіль працювала в театрі “Березіль”, а її батьки залишились на території Польщі (м.Любомль) [13, ф. 5, оп. 6, спр. 79, арк. 4].

Українські театральні трупи гастролювали по УСРР та союзних республіках, а “колективного виїзду” до європейських країн, навіть до сусіднього Львова, виявити в архівах та періодичних виданнях не вдалося. Очевидно політичні органи боялися можливого “неповоротництва” театральних труп. Наприклад, акторові і режисерові Державного єврейського театру Д.Ф.Стрижевському дозволили виїхати у відрядження до Німеччини, а театральна трупа залишилась в Україні [13, ф. 166, оп. 9, спр. 421, арк. 174]. Акторка Державного драмтеатру ім. Франка Т.А.Барвінська перебувала за кордоном у 1924 р. на кошти НКО УСРР, а 2 лютого 1928 р. її вдруге відрядили до Німеччини, Чехословаччини та Франції для ознайомлення “з театральними досягненнями на Заході” [13, ф. 166, оп. 7, спр. 652, арк. 45]. Ніхто з акторів не

заперечував досягнень європейського театру, навіть чиновники НКО УСРР, формулюючи мету відрядження, також визнавали цей незаперечний факт.

Українські письменники, які писали твори для радянського театру, також визнавали непересічні досягнення західного мистецтва. “Бажаючи ознайомитися з культурними здобутками західних країн, – наголошували вони у колективній заяві на закордонне відрядження від 23 березня 1928 р., – аби цим самим поповнити знання, поширити свій творчий діапазон і збагатити життєві враження, просимо дати дозвіл на безплатні паспорти (командирувати) нас до Західної Європи (маршрут – Польща, Германія, Чехословаччина)” [13, ф. 5, оп. 6, спр. 135, арк. 3]. Клопотання про “командировку” до “Германії” підписали В.Коряк, М.Терещенко, Я.Савченко, І.Микитенко, А.Дикий, І.Кириленко, І.Ле, В.Кузьмін, які не поділяли думок і поглядів М.Хвильового стосовно функціональної орієнтації українського мистецтва на “культурну Європу”, але прагнули “збагатити” свій “діапазон”. На час відрядження вони мали виразні комуністичні світоглядні переконання, стали на шлях визнання методу соцреалізму та виконання соціального замовлення влади. Візит до Європи також мав на меті виявлення фактів “загнивання” капіталістичної системи, хоча письменники сподівалися знайти і “здобутки” західної культури.

Український радянський письменник Ю.Яновський поєднав творче відрядження з можливістю чергового лікування в Німеччині. “Хочу в Берліні, – зазначав Юрій Іванович у заяві від 15 червня 1927 р., – зробити собі операцію, трепанацію черепа. Мені вже було зроблено трепанацію тричі, але невдало і, на думку лікаря, треба робити ще раз, щоб позбутись якихось там швів та запалення середнього вуха. Хочу детально ознайомитися з німецьким кіновиробництвом. Працюю редактором ВУФКУ вже більше 2-х років, з них коло року на кінофабриці” [13, ф. 166, оп. 7, спр. 651, арк. 68]. Ю.Яновський у цей час працював в Одесі, приятелював з О.Довженком, писав про творчість українського режисера, про його перші кроки звивистими кіностежками. Відрядження Ю.Яновського підтримали члени ВАПЛІТЕ, особисто М.Куліш.

Мистецтвознавці віддавали перевагу західним культурним центрам, які зберегли інтелектуальний потенціал, школу і традиції, тому що Західна Європа, яка втомила від революцій і тривалих воєн, оберігала соціально-економічні і духовні основи суспільного життя. Революційна Росія, а за нею й Україна, поповнила західну цивілізацію власною інтелектуальною елітою, яка розпорошилася по європейських країнах, створивши емігрантські осередки. Художники, актори, співаки, балерини пристали до різних театральних труп, жили і творили на еміграції. До них та західних фахівців зверталися за наукою радянські митці. Так, професор В.І.Пресняков, який жив і працював у 1920-х рр. в Одесі, просив 12 вересня 1929 р. направити його до Франції. “За останні роки у СРСР в цілому, – писав він у заяві до НКО УСРР, – а зокрема в УСРР, збільшився великий інтерес до хореографічного мистецтва, а також зріс і великий попит на це мистецтво; проте наші сучасні методичні можливості, наша підготовка, наші відомості й знання далеко не відповідають сучасним вимогам радянського споживача; отже, моє перше завдання – ознайомитися із сучасною постановкою цього мистецтва закордоном, щоб озброїти себе у

належний корисний радянському суспільству спосіб” [13, ф. 166, оп. 7, спр. 122, арк. 47]. В.І.Пресняков належав до тих теоретиків хореографічного мистецтва, які не залишили країну, можливо з тих міркувань, що ним була підготовлена робота “Мистецтво балету” у 4-х томах, над якою працював протягом 30 років. У 1904-1920 рр. В.І.Пресняков очолював клас пластики та ритмічної гімнастики державної консерваторії в Санкт-Петербурзі та згодом в Ленінграді. Досягнення західної хореографії і пролетаризація репертуару та духу радянських театрів не завжди співпадали, проте справжні професіонали дійсно служили мистецтву і світові прекрасного.

Індивідуальне представництво радянського мистецтва на Заході в особах різної величини та авторитету залишалося малопомітним для пересічного європейця, але їхню творчість оцінювали критики, поєднуючи колективні досягнення з особистим талантом, а не політичною системою, хоча останнє також мала місце. Тривале перебування за кордоном яскравих виконавців збагачувало духовне життя суспільства тих країн, у яких вони працювали і стажувалися, але збіднювало його в Україні. Наприклад, художник-живописець А.Б.Козлов, який протягом 1903-1907 рр. навчався в Паризькій художній академії, виставлявся у Франції та Голландії, та його дружина, піаністка М.А.Козлова-Метельнікова, яка закінчила Паризьку консерваторію у 1906 р., просили 5 березня 1923 р. відрядити їх за власний рахунок до Франції терміном на 2 роки [13, ф. 5, оп. 6, спр. 1, арк. 19]. Напередодні Першої світової війни вона давала концерти у Франції, Голландії та інших країнах. Фактично вони залишали Україну назавжди, оскільки їхали з дітьми до батьків.

У 1926/27 р. Одеський музично-драматичний технікум закінчив Давид Ойстрах і просив відрядження до Берліна та стипендію Наркомосу УСРР для продовження музичної освіти. Керівництво його навчального закладу рекомендувало кандидатуру “одного з найбільш видатних скрипачів” серед випускників, щоб він міг “...стати скрипачем-віртуозом у європейському, а може бути і всесвітньому масштабі”. Молодий виконавець був знаний в українських музичних колах, адже українська преса у 1926-1927 рр. позитивно відгукувалася про його концерти в Одесі, Києві, Харкові. 29 вересня 1927 р. 19-ти річний музикант написав заяву на відрядження, у якій згадав безробітного батька та маму – хористку Оперного театру ім. Луначарського. “Я з 5-річного віку почав грати на скрипці у викладача, нині професора Муздраміну П.С.Столярського. У 1926 р., за його ж класом, закінчив Одеський муздрамін із званням скрипач-віртуоз” [13, ф. 166, оп. 7, спр. 651, арк. 123]. Студент Д.Ойстрах брав участь в симфонічних концертах під керівництвом народного артиста республіки А.К.Глазунова, який і рекомендував його на навчання до Берліна. До заяви скрипаля була додана його розписка про те, що по завершенню навчання за кордоном він повернеться в Україну. Такими були перші кроки видатного скрипаля-віртуоза, якого справді визнав світ, а зобов’язання про повернення він виконав, жив і творив в СРСР, гастролюючи країнами Заходу та Сходу, здобуваючи славу неперевершеного виконавця найкращих музичних творів світу.

Одеситка Д.М.Гальцер, фахова піаністка, яка була землячкою Д.Ойстраха, у 1927/28 р. навчалася в Берліні під керівництвом професора Музичного інституту Л.Крейцера. Вона брала участь в концертах, які відбувалися в залах Повпредства і Торгпредства СРСР, а також у самому Берліні. Газети “Berliner Zeitung”, “Der Berliner Western”, “Tagliche Rundschau”, “Folkszeitung”, “Musik und Teatrzeitung” друкували дуже позитивні відгуки про її сольні концерти, підкреслювали “ясну техніку і демонічну силу” гри, “яскраво виражену волю” піаністки [13, ф. 166, оп. 7, спр. 652, арк. 23]. Д.М.Гальцер залишалася громадянкою УСРР, жила “у себе на батьківщині в Одесі”, куди приїздила на канікули, але її творче і мистецьке життя відбувалося в Німеччині. Її сприймали в якості музиканта, а не повпреда радянського мистецтва.

До Німеччини, з метою удосконалення гри на фортепіано, відрядили також випускника Харківського музично-драматичного інституту Б.О.Скловського, а до Брюсселя – професора Одеського музичного драмінституту ім.Бетховена В.О.Цветкова для вивчення методики співу [13, ф. 166, оп. 9, спр. 122, арк. 60].

З 19 травня по 23 червня 1929 р. в Берліні мав відбутися музичний фестиваль кращих виконавців Вагнера, Штрауса, Моцарта, а серед запрошених був і італійський театр Ласкала з режисером Тосканіні. Посилаючись на це, головний режисер харківської столичної опери А.Є.Маргулян просив відрядити його до Німеччини, щоб ознайомитися з науковою літературою, оперним та симфонічним виконавським мистецтвом, поєднавши відрядження з двомісячним лікуванням [13, ф. 5, оп. 6, спр. 155, арк. 3].

Організаційною формою колективного представництва радянського мистецтва за кордоном була участь у міжнародних виставках. Якщо книжкові ярмарки стали звичною справою для радянської культурної місії, починаючи з 1921 року, то участь у художньо-мистецьких виставках вимагала ретельної підготовки. Так, на початку липня 1927 р. Всесоюзне товариство культурних зв'язків з закордоном повідомило НКО УСРР про те, що українські експонати на Франкфуртську музичну виставку були надіслані у червні, а виділені для України кошти дозволяли їй надіслати двох артистів [12]. Керівництво ВОКСу радило надіслати оперного співака та кобзаря до 10 липня, а можливо капелу “Думка”. Західні фахівці знали про її існування. Зокрема, у квітні 1924 р., тобто за кілька років до виставки, німецький диригент Оскар Фрід був присутній на репетиції капели у Харкові, якою майстерно керував диригент Н.Городовенко. “Прощаючись із капелою, – наголошував кореспондент газети, – Оскар Фрід висловив надію спіткання з “Думкою” у Берліні, де буде належно оцінено надзвичайні мистецькі здобутки першої робітничої капели” [11]. Протягом п'яти років цей найкращий радянський хор, що об'єднував 50 виконавців, дав сотні концертів, виступаючи перед іноземними делегаціями в Україні, на сценах союзних республік [5]. Питання про її перше закордонне відрядження постало лише 18 лютого 1929 р., коли НКО УСРР дозволив виїзд до Німеччини, навіть виділив кошти [13, ф. 166, оп. 9, спр. 419, арк. 34].

На музичну виставку до Франкфурта на Майні капела “Думка” не потрапила. Український павільйон, відвідати який можна було за 30 пфенінгів, був представлений інструментами, нотами, друкowanими виданнями,

рукописами. Враження про участь у виставці висловила одна з її учасниць – українська оперна співачка М.Литвиненко-Вольгемут. “19 липня на виставку до Франкфурта на Майні, – зазначила вона в інтерв’ю газеті “Культура і Побут” 13 серпня 1927 р., – виїхали, коли можна так висловитися, 21 “живий експонат”, себто два десятки та ще й один артист від різних національностей. Від України на виставку НКОсвіти командировав мене та артистку Калиновську. Привітливо зустріла Німеччина радянських артистів. З великою увагою поставилося до них наше повпредство, що весь час турбувалося за свої “експонати”. Юрбами ходили по вулицях за нашими артистами люде. Бо, справді ж, цікаво подивитись на більшовицьких артистів, а тим більше, коли вони мають оригінальне вбрання (дехто з артистів ходив у національному одязі)” [8].

22-31 липня у Франкфуртському оперному театрі відбувся тиждень радянської музичної культури. Концерти відвідав повпред СРСР М.Крестинський. “Я не знаю, – продовжувала співачка М.Литвиненко-Вольгемут, – чи зрозуміло широкій публіці почуття артиста підчас такого успіху на міжнародній арені. А більшої насолоди в житті ми не мали. Тут ми відчули справжню гордість за себе, за свою культуру. Тут ми наочно довели закордону, що радянське мистецтво не лишень існує, але й досягло значного розвитку і стоїть значно вище, ніж у деяких народів” [8]. Емоційне враження оперної співачки, політично відредаговане редакцією друкованого видання, не зменшувало історичного факту першого колективного представництва радянського музичного мистецтва на міжнародній арені. Виставка, судячи з фахових репортажів музикознавця П.Козицького [2], була добре організована, а пресове бюро оперативно і системно забезпечувало світові інформагенції необхідними матеріалами.

Другий репортаж П.Козицького, надісланий 24 липня, виявився надто прискіпливим і критичним. “Хоча Радянський відділ викликав велике зацікавлення з боку одвідувачів, хоч німецька преса в своїх звітах виявила зацікавлення “Днем музики” (і тим, що концерти тут були безплатними), хоча плакати виставки “7 років музичної культури на Україні” були визначені в каталозі, як такі, що й показують розвиток музичної культури в Радянському Союзі за останні сім років, треба зазначити, що організатори цього відділу (Всесоюзне товариство культурного зв’язку з закордоном в особі свого представника у Франкфурті) не виявили належної уваги підбору експонатів і їх розподілу” [3]. До недоліків, виявлених музкритиком, були віднесені: відсутність статистичних матеріалів, що демонстрували б розвиток музичної культури, цілковита перевага етнографічного матеріалу та ігнорування повсякденного творчого життя в клубах, хатах-читальнях, пролетарських організаціях, цілковита відсутність музичної літератури (ноти, стародруки, листи, видання), давніх інструментів, експонатів окремих народів Союзу та про діяльність музичних студій при радіостанціях. Надзвичайно “вбогим” виявився педагогічний відділ радянської виставки, ніби з майстрами сцени не працювали відомі наставники, досвідчені музиканти [4]. Якщо їх бракувало, то наркомосівське або театральне керівництво в Україні запрошувало іноземних

фахівців. Зокрема, влітку 1928 р. дирекція Харківського державного оперного театру запросила головного режисера Празької (німецької) опери Луї Лабера для постановки опери “Турандот”, де головну роль мала виконувати М.Литвиненко-Вольгемут [7].

Талановиті оперні співаки вишукували ліпшу нагоду для підвищення професійної майстерності на Заході, демонструючи індивідуальну творчість і представляючи певною мірою країну. Так, 2 лютого 1928 р. Всеукраїнське музичне товариство ім. Леонтовича просило НКО УСРР відрядити І.С.Паторжинського до Італії. До революції він навчався в Катеринославській духовній семінарії, згодом у 1922 р. закінчив консерваторію, учителював протягом першої половини 1920-х рр., а з 1925 р. – артист Харківської академічної опери (хоча напередодні закордонного відрядження був безробітним). “Працюючи три роки на українській сцені, – наголошував він у заяві, – як оперовий бас, я встиг досягти того, що в силах дати сама практика співів на сцені. Мною зроблено низку партій, але я відчуваю, що не можу сам опанувати горішнім звуком без допомоги доброго професора” [13, ф. 5, оп. 6, спр. 142, арк. 4]. Він був хорошим практиком, мав природній голос, заснував у Дніпропетровську робітничий творчий колектив, що став капелюю “Зоря”, але талановитому митцю бракувало “чужоземного досвіду”, тому просився в Італію, “хоча б на 6 місяців”. Держава, незважаючи на валютний дефіцит, виділяла кошти, мотивуючи необхідністю пропаганди політичної системи, яка дбала про розвиток радянського мистецтва.

Просування на Захід “червоних художників” відбувалося персонально і колективно. Якщо художник М.Глуценко мав мистецьке реноме серед європейської еліти, то решта його лише здобувала. Наприкінці 1926 р. за кордон були відправлені українські художники В.Ф.Седляр, М.Л.Бойчук та інші, які протягом шести місяців подорожували Німеччиною, Францією, Італією, Чехією, Польщею, відвідуючи художні виставки, зустрічаючись з відомими художниками. Кожен з них отримав від Наркомосу УСРР по 100 крб. [13, ф. 166, оп. 9, спр. 653, арк. 57], тому мали сподіватися на власні кошти. 4 травня 1927 р., повернувшись з відрядження, В.Седляр поділився враженнями про подорож, про зустріч з відомим німецьким карикатуристом Г.Гросом. “Для закріплення зв’язку з мистецьким заходом, на думку т.Седляра, – переповідав очевидець зустрічі з художником, – необхідно в першу чергу розпочати видання мистецького журналу, через який можна було б знайомити світ з своїми досягненнями” [10].

Художники України прагнули до участі у міжнародних виставках, але для організації поїздок треба було мати чималі кошти. Картинні галереї Берліна, Дрездена, Лейпцига, Флоренції, Риму, Парижу, Лондона відвідали у 1927/28 р. заступник директора Київського музею мистецтв С.О.Гіляров, художник, член Асоціації художників Червоної України І.М.Шульга, професор Київського художнього інституту Ф.Г.Кричевський, викладачі Харківського художнього технікуму А.М.Комашко, І.І.Падалко [13, ф. 166, оп. 7, спр. 652, арк. 20, 136, 160, 170]. 2 травня 1927 р., тобто після повернення В.Седляра і М.Бойчука з європейського турне, Наркомос України дозволив професору Київського

художнього інституту В.Г.Меллеру поїхати до Німеччини, Чехословаччини, Франції. Він, крім викладання, працював художником-декоратором в театрах Михайличенка, “Березіль” [13, ф. 5, оп. 6, спр. 93, арк. 3].

За кордон виїздили також радянські художники-цензори, які знайомилися з мистецькими течіями на Заході. Наприклад, художник-графік Л.Каплан працював в Державному видавництві УСРР, завідував секцією пропаганди образотворчого мистецтва НКО, був членом Вищої науково-репертуарної ради, яка виконувала цензорські функції, співпрацював з редакціями українських газет – “Комуніст”, “Пролетарий”, “Селянська правда”. Він просив призначити його постійним представником Українського товариства культурних зв’язків з закордоном в Берліні. Німецька кінофірма “Номо Film”, з якою він співпрацював, замовляла йому різні рекламні плакати, тому художник-графік з Харкова сподівався на організацію виставки українського мистецтва в Берліні. Для її проведення було недостатнього одного бажання, оскільки треба було мати кошти, якісні твори, дозвіл Головреперткому та агітпропу ЦК КП(б)У. Виїзд радянських художників та митців загалом був надзвичайно регламентованим.

Отже, архівні документи і матеріали, а також публікації періодичної преси 1920-х рр. свідчать про те, що українське радянське мистецтво мало індивідуальне та колективне представництво на Заході, просочуючись персонально через визнання західноєвропейськими експертами талановитих виконавців – оперних співаків, художників, кінорежисерів, музикантів, хореографів. В архівах та в пресі не вдалося знайти свідчень про гастролі театральних труп до європейських країн, але їх художні керівники, головні диригенти знайомилися з творчістю західних майстрів сцени. На Заході навчалися випускники українських “радянських вишів” мистецького профілю, вдосконалювали майстерність відомі виконавці – скрипалі, піаністи, які здобували освіту за кордоном та в Україні. Колективні форми представництва (художні виставки, капела “Думка”, “Тижні культури” тощо) виконували переважно пропагандистську функцію. Водночас на європейській сцені відточували майстерність Д.Ойстрах, І.Паторжинський, М.Литвиненко-Вольгемут, а в кінотеатрах західної Європи демонструвалися фільми О.Довженка, С.Ейзенштейна та інших режисерів. Формально вони засвідчували факт міжнародних культурних зв’язків УСРР та “капіталістичної” Європи, а з іншого боку – і функціональне визнання українського мистецтва шляхом надання молодим і відомим талантам можливості навчатися в найкращих театральних студіях світу, визнаних центрах оперного співу.

Ніхто з українських митців, які прагнули поїхати на Захід для вдосконалення професійних навичок, не заперечував переваг культурно-мистецької школи Італії, Франції, Німеччини, навіть писали про це у заявах та анкетах на оформлення закордонних паспортів та віз. Заклики М.Хвильового стосовно орієнтації на “цивілізовану і культурну” Європу, незважаючи на їх політично-ідеологічний осуд, фактично здійснювалися, судячи з персонального представництва українських митців на Заході у 1920-х рр.

Література

1. Высылка вместо расстрела. Депортация интеллигенции в документах ВЧК-ГПУ. 1921-1923 / Вступ. ст., сост., В.Г.Макаров, В.С.Христофорова; коммент. В.Г.Макарова. – М.: Русский путь, 2005. – 544 с., ил.
2. Козицький П. De musika in Germania // Культура і Побут. – 1927. – 12 липня.
3. Козицький П. Музыка в Німеччині // Культура і Побут. – 1927. – 3 серпня.
4. Козицький П. Музыка в Німеччині // Культура і Побут. – 1927. – 21 вересня.
5. Козицький П. Музичне життя на Україні // Культура і Побут. – 1926. – 3 січня.
6. Кремлевский кинотеатр. 1928-1953: Документы / Состав. К.М.Андерсон, Л.В.Максименков, Л.П.Кошелева, Л.А.Роговая; ред. Г.Л.Бондарева. – М., 2005.
7. Культура і мистецтво // Вісті ВУЦВКу. – 1928. – 29 серпня.
8. М.Литвиненко-Вольгемут у Франкфурті на Майні // Культура і Побут. – 1927. – 13 серпня.
9. Марочко В. Зачарований Десною. Історичний портрет Олександра Довженка. – К., 2006.
10. Мистецтво на Заході // Культура і Побут. – 1927. – 7 квітня.
11. Оскар Фрід у капелі “Думка” // Література, наука, мистецтво. – 1924. – 11 травня.
12. СРСР на Франкфуртській виставці // Культура і Побут. – 1927. – 11 липня.
13. ЦДАВО України.

Даниленко А. Искусство советской Украины 1920-х гг. в поисках европейского признания (исторический аспект).

Раскрывается взаимодействие украинских творческих коллективов с представителями европейских структур и творческих организаций.

Ключевые слова: УССР, советская Украина, европейские связи, творчество, артисты.

Danylenko O. Art of soviet Ukraine of 1920th years in search of European confession (historical aspect).

The article deals with cooperation of Ukrainian creative collectives with representatives of European structures and creative organizations.

Key words: USSR, Soviet Ukraine, European connections, creativity, artists.

УДК: 94 (477) “1903-1914”

Зеленцова С.М.

ВИКОРИСТАННЯ МЕТОДУ КОНТЕНТ-АНАЛІЗ ПРИ ДОСЛІДЖЕННІ ЛІСТІВОК АНАРХІСТСЬКИХ ГРУП В УКРАЇНІ (1903-1914 рр.)

Висвітлена проблема застосування соціологічного методу контент-аналізу у вивченні документів анархістів в Україні. Проаналізовано 171 листівку використовуючи названий метод та зроблені висновки щодо наукового потенціалу та важливості комплексного аналізу джерел.

Ключові слова: контент-аналіз, листівка, анархізм, метод.

На сучасному етапі дослідження джерел політичних партій широко використовуються крім традиційних методів також методи інших наук. Розвиток комп'ютерних технологій, доступність для джерелознавця фондів архівів [7] та бібліотек дозволяє вилучити велику кількість документів які потребують всебічного аналізу. Масові джерела які з'являються з початком розвитку друкарської справи розвитком засобів масової інформації. Істотними ознаками масового джерела є тираж (кількість екземплярів), типовість обставин походження та структура змісту. Для всебічного дослідження всіх джерел науковець має можливість використати статистичні, математичні та

соціологічні методи. Історики науковці наголошували на можливості використання методів сучасних наук: С. Кащенко [2], І. Ковальченко [3;4] В. Дмитрієва, Ю. Святець [1]. Безпосередньо, метод контент-аналізу було використано Михальським І.С. у роботі: «Джерела з історії українських політичних партій кінця ХІХ – початку ХХ ст.» [6].

Виходячи з того що історичні джерела є продуктом діяльності суспільства важливим є використання досвіду соціології [7]. Для більш глибокого аналізу документів масового характеру можна застосувати метод контент-аналізу [7], суттєва ознака якого полягає в пошуку та описі ознак, що підлягають кількісним змінам та відображають істотні для дослідника якісні сторони змісту джерела.

Мета статті: показати можливість аналізу листівок анархістів в Україні використовуючи соціологічний метод контент-аналіз.

Листівки анархістів мали ознаки масових джерел: тираж, типовість форми та змісту. Вилучена велика кількість документів потребує комплексного дослідження. Документи були проаналізовані за їх змістом. Одиницями смислу були обрані категорії (слова), які відображали сутність анархізму: ідеологічні засади, засоби боротьби, політичних супротивників тощо. Одиницею аналізу визначені кількість та частота вживання зазначених категорій у тексті листівок і прокламацій.

Були обрані такі категорії: політичні супротивники та безпосередні вороги, проти яких виступали анархісти – “капітал”, “влада”, “держава”, “приватна власність”, “парламент”, “соціалісти”, “буржуазія”; основні ідеологічні засади анархізму – “свобода”, “анархія”, “повстання”, “бунт”, “революція”, “загальний страйк”; тактичні засоби і прийоми боротьби, які використовувалися анархістами – “терор”, “експропріація”, “бомба”, “вбивство”, “підрив”; характер дій анархістів та очікуваний ефект від них – “зруйнувати”, “помститися”, “знищити”, “смерть”, “насилля”, “кров”, “помста”. Методом контент-аналізу було досліджено 171 листівку [8], результати і відповідні висновки зазначені в таблицях та коментарях до них.

Згідно з ідеологією анархізму, головними ворогами вважалися держава та приватна власність. Під державою розумілися всі владні структури, бюрократичний апарат, карні органи і таке інше. Не визнавалися будь-які форми державного устрою, навіть республіка, тому анархісти виступали проти виборних органів, тобто парламенту і парламентаризму. Вони вважалися, завуальованою формою утиску. Будь-яка форма держави була утиском для населення. Приватна власність породжувала капітал і нерівність, а тому також була ворогом анархістів, особливо великий капітал. Держава і капітал обумовлювали одне одного і не могли існувати окремо.

Таблиця 1

Вживання категорії “капітал”, “влада”, “держава”, “приватна власність”, “парламент” у листівках анархістів

	Капітал	Влада	Держава	Приватна власність	Парламент
Кількість вживання	195	142	273	167	92

Згідно з таблицею, перше місце посідає держава – 273 та капітал – 195, друге – приватна власність – 167 та влада – 142. Ці категорії обов’язково зазначалися в кінці листівки як заклик до знищення, як визначення того, проти чого боролися анархісти. Парламент вжито всього 92 рази, що пов’язано з незначним досвідом створення виборних органів влади в Російській імперії. Це явище виникло лише після революції 1905-1907 рр. і серед населення було багато прихильників парламенту.

Анархісти виступали також проти буржуазії, яка концентрувала у своїх руках гроші та владу, проти соціалістів різних спрямувань. Іноді в листівках зазначалася просто категорія “соціалісти”, а іноді вказувалися конкретно – соціал-демократи, соціалісти-революціонери. Обидва напрямки соціалістів мали значну популярність серед населення, а тому були політичними супротивниками анархістів.

Таблиця 2

Вживання категорій “соціалісти” та “буржуазія” у листівках анархістів		
	Соціалісти	Буржуазія
Загальна кількість	207	324

Категорію “буржуазія” вжито 324 рази, отже, порівнюючи з іншими “ворогами”, її анархісти вважали головним. Саме буржуазія ототожнювалася і з владою, і з капіталом, і з приватною власністю, і з державою. Робітники та селяни були тими прошарками населення, у роботі з якими зіштовхувалися інтереси анархістів і соціалістів, а потім і більшовиків. До того ж участь соціалістів у виборах до Думи вважалася анархістами зрадою народних інтересів, про що вони неодноразово зазначали в листівках. Слід зазначити, що за ідеологією анархізм-комунізм і комуністичний напрямок у соціалізмі дуже близькі, а тому в листівках важливо було показати різницю, що була не завжди зрозумілою простій людині.

Виступаючи за руйнування всього існуючого устрою, анархісти в листівках пропонували те, що буде після. Вони закликали до створення анархістських комун, бездержавного суспільства рівних, де буде панувати необмежена свобода.

Таблиця 3

Вживання категорій “свобода” і “анархія” в листівках анархістів		
	Свобода	Анархія
Загальна кількість	281	629

Категорію “анархія” вжито 629 разів, це той ідеал, до якого прагнули анархісти, заради чого вони боролися – федеративний устрій, який ґрунтується на повній свободі. Подробиці функціонування майбутнього анархістського устрою не особливо турбували анархістів, за що вони постійно критикувалися більшовиками. Анархісти ж, у свою чергу, виступали проти диктатури пролетаріату як способу обмеження свободи.

Засоби та методи руйнування устрою задля майбутнього анархістського суспільства в анархістів були найрадикальнішими. Саме завдяки не тільки проголошенню форм боротьби, але й звершенню їх анархісти належали до найрадикальніших партій лівого спрямування.

Таблиця 4

Вживання категорій “повстання”, “бунт” та “загальний страйк” у листівках анархістів

	Повстання	Бунт	Револуція	Загальний страйк
Загальна кількість	60	31	439	101

Серед масових засобів боротьби анархісти закликали: до революції – 439; до повстання – 60 і бунту – 31. Революція в анархістському розумінні – це спалах, у результаті якого всі прошарки населення піднімуться разом на боротьбу. Потенціал можливості масової революції вбачався у стихійних бунтах, які відбувалися в Російській імперії протягом останніх століть. В Україні, на думку анархістів, це – спадкоємність Запорізької Січі Б. Хмельницького тощо. Головне, на думку анархістів, своєчасно підхопити, підтримати, розпалити революцію. Засобами розпалення революції, прикладами боротьби анархісти вважали акти масового та особистого терору й експропріації.

Таблиця 5

Вживання категорій “терор” та “експропріація” в листівках анархістів

	Терор	Експропріація
Загальна кількість	132	60

Анархісти були єдиною партією, яка відкрито закликала в листівках до терору – 132. Причому більшість актів були скоєні окремими членами груп, саме особистий, а не організований терор вважався прикладом самопожертви. Експропріації були не чим іншим, як пограбуваннями та вимаганням грошей, але, на думку анархістів, вони мали на це право, оскільки боролися задля народу. Вони відбирали несправедливо отримані гроші для боротьби за народне благо. Тому, серед засобів боротьби, експропріація стояла на другому місці, що й підтверджується кількістю вживання в листівках цієї категорії – 60. Порівняно з терором – у два рази менше, але незважаючи на це, експропріація була засобом виживання тих груп анархістів, які не мали власного фінансування. Такі категорії, як “бомба”, “вбивство”, “підрив” конкретизували й називали варіанти терористичного акту.

Таблиця 6

Вживання категорій “бомба”, “вбивство”, “підрив” у листівках анархістів

	Бомба	Вбивство	Підрив
Загальна кількість	79	63	18

Серед терористичних актів, перше місце посідає – 79 разів – термін “бомба”, 18 разів вжито термін “підрив”. Поліцейські частини, ресторани та кафе, поїзди, квартири власників заводів – мішені анархістів. Такі акти були скоєні задля залякування буржуазії та влади. Скоювали їх або одна особа, або декілька. Підрив потягів супроводжувався їх пограбуванням, зокрема в листівці Севастопольської революційної бойової дружини “Свобода всередині нас” було навіть надано звіт щодо витрати коштів, які були отримані таким шляхом. Друге місце серед терористичних актів посідають убивства – термін вживається 63 рази. Агенти поліції, провокатори, представники влади і капіталу, поліцейські, охоронці, тобто всі ті, хто, на думку анархістів, охороняв

ненависний царський уряд, були об'єктами для вбивств. Убивства поділялися на політичні й економічні. Тобто, вбивство чиновника, голови департаменту поліції – це політично спрямований терористичний акт; вбивство власника фабрики, крамниці, капітана корабля – це економічний акт. Деякі терористичні акти мали вигляд особистої помсти, але в середовищі анархістів це виправдовувалося.

Таблиця 7

**Вживання категорій дії “зруйнувати”, “помститися”, “знищити”
в листівках анархістів**

	Зруйнувати	Помститися	Знищити
Загальна кількість	117	33	66

Як правило, заклики до конкретних дій містилися в кінці листівки і носили емоційний характер. Тобто, спочатку були змальовані жахливі негаразди життя населення або несправедливі дії влади, а потім лунав заклик зруйнувати це становище – 117 разів. Близька за значенням до “зруйнувати” і категорія “знищити” – 66 разів. Особливої уваги заслуговує категорія “помститися” – 33 рази, бо саме помста, на думку анархістів, була природнім правом пригніченого населення. Жага помсти, ненависть, лють стосовно забезпечених прошарків населення штовхала анархістів до терору.

Такі категорії, як “смерть”, “насилля”, “кров”, “помста” носять емоційний та зображальний характер, за яким можна судити про спрямованість, моральність, особисті якості анархістів, зокрема, про те, які цінності анархісти вважали головними і до чого не боялися закликати народ.

Таблиця 8

**Вживання категорій “смерть”, “насилля”, “кров (кривавий)”,
“помста” в листівках анархістів**

	Помста	Смерть	Насилля	Кров
Загальна кількість	59	131	143	172

Категорію “насилля” вжито 143 рази. Під нею розумілися кривда, утиски, розправа, знущання, пригнічення народу з боку влади та буржуазії. Насилля – це те, на що треба відповідати, проти чого необхідно боротися. З іншого боку, саме насиллям виправдовували анархісти свій терор, тобто вони чинили насилля проти насилля. З одного боку, насилля – це те, за що треба карати, а з іншого – чим треба карати. Простежується подвійна мораль анархістів. Те ж саме можна побачити в категорії “кривавий” з одного боку, кривава праця, піт, а з іншого – кривава помста, розправа, вбивства тощо. Щодо категорії “смерть”, то її використано 131 раз, вжито в кінці листівок як заклик до вбивств. Наприклад, “Смерть буржуазії” – заклик до вбивства забезпеченої верстви населення. Отже, значна кількість уживання цієї категорії підтверджує той факт, що анархісти відкрито в листівках закликали до різних жорстоких злочинів, зокрема вбивств.

Таким чином, використання соціологічного методу контент-аналіз дає можливість дослідити джерела з ознаками масового та масові. Залучити при вивченні весь комплекс документів що дає змогу всебічного вивчення листівок як джерел з історії анархізму в Україні. Аналіз документів дозволяє

стверджувати що: листівки анархістів носили агресивний характер, у них лунали заклики до злочинів, які були завуальовані ідеологією і виправдовувалися обставинами життя народу. У них анархісти відверто закликали до вбивств, пограбувань, незважаючи ні на які жертви. Це дозволяє дійти висновку, що саме радикалізм у висловлюваннях і необмежений терор у діях були причиною популярності анархістів у період революції 1905-1907 рр.

Література

1. Дмитрієв В. А. Комп'ютерні технології в археографії та історичному джерелознавстві : необмежені можливості чи межі неможливого / В.А. Дмитрієв, Ю.А. Святець // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Дніпропетровськ, 1997. – Вип. 1. – С.277–287.
2. Кащенко С.Г. Статистические методы в исторических исследованиях : (стат. описание) : учеб. пособие / С. Г. Кащенко ; ЛГУ. – Л. : ЛГУ, 1989. – 75с.
3. Ковальченко И. Д. Методы исторического исследования / И. Д. Ковальченко. – М. : Наука, 1987. – 441 с.
4. Ковальченко И.Д. Применение количественных методов и ЭВМ в исторических исследованиях / И. Д. Ковальченко // Вопросы истории. – 1984. – № 9. – С. 61–73.
5. Математические методы изучения массовых источников : сб. науч. тр. / отв. ред. Бокарев Юрий Павлович ; АН СССР, Ин-т истории СССР. – М. : Изд-во Ин-та истории СССР АН СССР, 1989. – 216, [1] с.: ил.
6. Михальський І.С. Джерела з історії українських політичних партій кінця ХІХ – початку ХХ ст. / І. С. Михальський. – Луганськ : Альма-матер, 2003. – 344 с.
7. Капитонов Э. А. Социология XX века. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1996. – 395 с.
8. Центральний державний історичний архів України у м. Києві, фонди: 268,274,275, 276, 289,301,304,311,313,316,318,320,321,335,336,339,347,348,385,386,419,442,705,838,1335, 1439, 1597.

Зеленцова С.Н. Использование метода контент-анализ при исследовании листовок анархистских групп в Украине (1903-1914 гг.).

Охарактеризована проблема использования социологического метода контент-анализа при изучении документов анархистов в Украине. Было проанализировано 171 листовку, используя названный метод. Сделаны выводы о научном потенциале и значении комплексного анализа источников.

Ключевые слова: контент-анализ, листовка, анархизм, метод.

Zelentsova S.N. Using the method of content analysis for the leaflets' study of anarchist groups in Ukraine (1903 - 1914).

The article deals with the problem of using the sociological method of content-analysis to study the documents of anarchists in the Ukraine, including leaflets. 171 leaflets were searched using the named method. The conclusion was given about the scientific potential and importance of a comprehensive analysis of the sources.

Key words: anarchism, method, content-analyse, leaflet.

**РОЛЬ ХОЗАРСЬКОГО КАГАНАТУ В СИСТЕМІ
МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН VII – IX ст.**

Розглянуто особливості становлення Хозарської держави, її контакти, характер політичних та економічних зв'язків з іншими народами і державами Східної Європи та Азії в контексті міжнародних відносин раннього Середньовіччя.

Ключові слова: міжнародні відносини, хозари, араби, осілі народи, торговельні зв'язки, династичні шлюби, Візантія.

Кочові утворення контактували чи межували з різними народами і нерідко ставали самостійними суб'єктами міжнародних політичних відносин, що лише ускладнювало основи степової державності. Відповідно, це свідчило про досягнення певного рівня соціально-політичного розвитку та визнання статусу кочової держави.

Хозарський каганат протягом кількох століть був впливовою силою в Східній Європі. Розгляд ролі хозар в системі міжнародних відносин Східної Європи та Азії представляє інтерес й в плані дослідження характеру взаємин кочової і землеробської людності раннього Середньовіччя.

На межі XVIII - XIX ст. розпочато вивчення історії номадів у межах історичної науки. З цього часу намітилися два напрями дослідження Хозарії – як самостійного об'єкта історії (переважно в працях сходознавців) та у зв'язку з минулим Росії (у працях з російської історії) [1]. Протягом XX ст. ця проблема привертала увагу як зарубіжних, так і вітчизняних дослідників. Із залученням археологічних джерел в розробці хозарської проблематики з середини 50-х років XX ст. намітився значний прогрес, що дало змогу виділити широке коло взаємозалежних питань. У цьому відношенні на особливу увагу заслуговують праці М.Магомедова, А.Новосельцева, С.Плетньової та ін. Розкопки Саркела надали цінний археологічний матеріал для вивчення історії Хозарського каганату, його торгівлі, ремісничого та культурного розвитку [2]. Фундаментальна монографія М.Артамонова стала підсумком багаторічного дослідження історії хозарів [3].

Однак і сьогодні залишається велика кількість непізнаних сторінок історії ранніх контактів осілих і кочових народів на території південноруських степів. Учені відмічають активні економічні та культурні зв'язки між слов'янами та кочовиками різних етнічних груп ще в VI - VII ст. Роль кочового чинника в політичній системі держав і народів, зумовлені цим особливості економічних, етнополітичних та культурних взаємопроникнень залишають відкритими питання взаємовідносин та взаємодії етносів в євразійському регіоні. Завданням на сучасному етапі стає дослідження процесу розвитку міжетнічних відносин в його динаміці.

Хозарський етнос сформувався внаслідок злиття трьох етнічних груп – прототюркської, угорської й іранської в VI - VII ст. у межах північно-східного Кавказу [4]. Середина VII ст. – це час встановлення влади хозар на більшій частині степів Східної Європи. В першій половині VIII ст. хозари зміцнюють

свої позиції на нижній Волзі, що сприяє зростанню міжнародного авторитету держави протягом VIII – IX ст.

Захоплення сусідньої території не було вирішальним в утворенні степової імперії. У ситуації з Хозарською державою значну роль у цьому процесі відіграли арабські війни на Кавказі. Перші зіткнення з арабами відбулися в середині VII ст. Арабсько-хозарська війна закінчилася в 737 р. поразкою хозар, однак їм вдалося стримати тиск арабів і не допустити їх в Східну Європу. Як зазначає С.Галкіна, саме в цей період Хозарська протодержава значно розширила свої кордони й отримала статус каганату, стала проводити самостійну міжнародну політику, основним вектором якої був союз із Візантією [5]. Отже, з часом Хозарський каганат набуває більш складної політичної форми. Хозарію можна вважати кочовою імперією, про що свідчать такі ознаки: наявність комплексного скотарсько-землеробського господарства, окреслена територія та значні підвладні володіння.

Зі становленням Хозарської держави поширюється її влада на землі східних слов'ян. Розширюючи кордони своїх володінь на заході, хозари одночасно прагнули закріпитися й на Закавказзі. Відтак траплялися випадки, коли слов'янська верхівка домовлялася з правлячою верхівкою Хозарії і загопи слов'ян приймали участь в загарбницьких походах на Кавказ [6]. При всій „складності” взаємовідносин номадів із осілими народами присутність загонів одних у складі інших стає доволі типовим явищем під час воєнних кампаній.

Однак зовнішньополітична активність державних утворень не вичерпувалася війнами. Екстенсивний характер економіки вимагав додаткових джерел надходження різноманітної продукції, в тому числі і шляхом мирної торгівлі. Торгівля тривалий час була основою для забезпечення життєвих потреб, збагачення та розвитку як осілих, так і кочових племен, адже вона надавала дефіцитні товари, важливі для двох сторін. Міжетнічні стосунки нерідко ускладнювалися воєнно-політичним протистоянням через контроль над торговельними маршрутами, однак зростання значення торгівлі вимагало стабілізації відносин між державами.

Хозарський каганат можна вважати повноцінним суб'єктом середньовічних торговельних операцій. З кінця VII ст. хозари вже контролювали Керченську протоку (у Фанагорії – Тмутаракані) [7]. Зокрема, вони охороняли шляхи, які вели з Європи на Схід і Кавказ. За повідомленнями писемних джерел, у візантійському Боспорі з початку VIII ст. був розквартирований хозарський гарнізон, що контролював Боспорську протоку – найважливішу ділянку шляху з Візантії в Приазов'я й далі в Азію [8]. Хозарський каган брав величезні мита. Прибутки каганату склалися із звичайних податків натуральними товарами (натуральна данина надходила й від підкорених народів), а також – десятини з товарів, що перетинали країну з купцями [9]. Ібн-Хордадбех згадував, що руські купці проходили затокою „хозарської столиці”, де володар її брав із них десятину. Інший арабський письменник Аль-Масуді описав, як руські судна прибули до хозарських людей, поставлених при гирлі рукава, і руси послали до царя Хозарії просити про те, щоб вони могли перейти до його країни та вступити в Хозарське море за умови,

що дадуть йому половину з усього, що награвують у народів, які жили біля цього моря. Цар погодився на це [10]. Через хозарів варяги торгували з арабським Сходом, ланкою між варягами й хозарами були булгари [11]. З часом для безпеки проведення торгових операцій було створено міста зі збройним населенням. Так, Саркел, побудований на перехресті різних гілок „шовкового шляху”, слугував перевалочним пунктом і найбільшою в країні митницею, мав караван-сараї, які добре охороняли. Знайдений шматок паперу самаркандського походження, на думку С.Плетнєвої, може свідчити про зв'язки Саркела із Середньою Азією, з південним відгалуженням „шовкового шляху” [12]. До X ст. Хозарський каганат регулює міжетнічні відносини в цьому регіоні.

Унаслідок встановлення економічних зв'язків між Європою та Сходом активізувався розвиток торговельних шляхів. Єврейські купці відігравали провідну роль у цій торгівлі. В Ітилі загальний економічний інтерес вабив представників різних народів – магометан, євреїв, християн, арабів, болгар. У Хозарському каганаті торгівля також спочатку була в руках єврейських купців, останні склали значну частину населення хозарських міст. Їхні торгові інтереси не суперечили інтересам хозарського уряду, і він з давніх пір міг спиратися на них у своїй міжнародній політиці [13].

На початку IX ст. розвивається торгівля мусульманських країн зі Східною Європою, пізніше – зі Скандинавією. З цього приводу доречним є припущення, що саме бажання контролювати економічні вигоди від цієї торгівлі й спонукало Хозарію до політичного контролю над слов'янськими племенами.

Зовнішньоторговельні зв'язки засвідчують скарби зі східними монетами, знайдені на поселеннях IX - X ст., що були розташовані вздовж річкових шляхів Східної Європи, на островах та затоках Балтійського моря. В тому числі значна концентрація їх відмічена на кордонах Хозарського каганату по Оці і на лівобережжі Дніпра, де жили залежні від Хозарії слов'янські племена [14]. Г.Вернадський підкреслює, що більшість скарбів, у яких виявлені східні монети VIII та IX ст., знаходилась у землях сіверян, радимичів і в'ятичів, однак чимало їх знайдено також у землях кривичів, словен і в Ростово-Суздальському регіоні [15].

Топографія монетних знахідок засвідчила, що на території власне Хозарії монет мало, скарби трапляються на слов'янській (менше – болгарській) периферії каганату. В.Петрухін вважає, що знахідки монет в Східній Європі свідчать не про данницькі відносини між хозарами, скандинавами та слов'янськими племенами Східної Європи, а скоріше про перерозподіл на місцевих поселеннях багатств, що надходили зі Сходу [16]. Ускладнював торговий обмін між кочовими та осілими народами і слабкий розвиток грошової системи. В самій Хозарії грошовий обіг, за виключенням території міст, практично відсутній, хозари користувались арабськими диргемами. Після 900 р. диргеми з'являються і в скарбах, що знаходились в Руській землі, що свідчить про включення цієї території до економічної системи Хозарії [17].

У врегулюванні міждержавних взаємовідносин шлюби разом з договорами ставали гарантом мирних взаємин. Шлюбні стосунки було враховано в політичних планах правлячих династій. При всій неприязні до кочовиків відомі

факти коли правляча еліта розвинутих держав заради політичних вигід або економічного зиску часом поступалася таким спорідненням із „поганими”.

Практика укладання династичних шлюбів стає своєрідним індикатором розповсюдження впливу хозарського кагану. За звичаєм каган мав 25 дружин, які були дочками васальних володарів. З хозарами, особливо з початку VIII ст. найтісніші відносини мав візантійський уряд. Загроза для Візантії та Хозарії з боку арабів сприяла встановленню союзницьких відносин між цими державами, які було закріплено в 732 р. шлюбом між цесаревичем Костянтином та хозарською принцесою Чичак. Їхній син на ім'я Лев Хозарин займав візантійський престол у 775 - 780 рр. [18]. Цей шлюб став одним з найбільш вдалим в історії хозарських зовнішньополітичних зв'язків. Приблизно в той самий час хозари укладають династичний союз ще з однією могутньою воєнно-політичною силою – арабами. І, що характерно, цей шлюб було ініційовано арабською стороною. Були одружені на хозарках візантійські імператори Юстиніан II, Тиберій II. Відомо, що хозарський каган віддав угорському воєводі знатну хозарку [19].

В X ст. хозари не укладали шлюбних угод такого високого міждержавного рівня і могли претендувати лише на союзи з представниками місцевих племен і невеликих держав. Це пов'язують, з одного боку, певною стабілізацією воєнно-політичної ситуації, фактом іудеїзації хозарської верхівки, поступовим занепадом Хозарії. Однак слід відзначити, що хозари доволі ефективно використовували свої династичні союзи в інтересах хозарської політики в Криму, Причорномор'ї, Закавказзі, Східній Європі. Можна казати навіть про формування досить оригінальної і своєрідної тюрксько-хозарської моделі шлюбних відносин, розповсюджених серед представників правлячого класу [20]. В останній період існування у своїй зовнішній політиці хозари в більшій мірі вже орієнтуються на місцеві народи Східної Європи.

Наведені факти підтверджують тезу, що про ступінь впливовості кочового об'єднання судили відповідно до того, чи брали дружин з нього чи взагалі не ріднилися з ним і, що особливо істотно, чи віддавали в нього своїх родичок.

Із IX ст. починається поступовий занепад Хозарського каганату. Серед причин, які призвели до цього, найчастіше виділяють факт офіційного прийняття хозарською верхівкою іудейської релігії, яка не об'єднала, а роз'єднала державне утворення, сприяла загостренню відносин із Візантією. Остання, у свою чергу, спровокувала більшість нападів на Хозарську державу в IX та X ст. (зокрема аланів та печенігів) [21]. У середині X ст. економіка Хозарії спиралася тільки на широкі міжнародні торговельні зв'язки, установлені нею за старих часів. Важливу роль згодом стала відігравати транзитна торгівля, нерідко спекулятивний перепродаж.

Отже, дослідження місця Хозарського каганату в міжнародних відносинах раннього середньовіччя показують, що на перших етапах його формування і становлення важливе значення мали відносини з Візантійською імперією та Арабським халіфатом. Стабільність держави підтримувалась військовими успіхами кагана. Однак зовнішньополітична активність не вичерпувалася війнами. Торгівля сприяла розширенню міжетнічних стосунків середньовічних

народів і вимагала стабілізації відносин із сусідами. Із розвитком міжнародної торгівлі головною метою політики кагана стає контроль над найбільш важливими торговельними шляхами Західної Євразії. Хозарія стає зв'язною ланкою між Європою та Азією. Нова сторінка історії каганату починається із прийняттям хозарською верхівкою іудаїзму. Ця релігія не об'єднала, а роз'єднала державне утворення, сприяла загостренню відносин із Візантією. У подальшому авторка ставить за мету дослідити факт іудеїзації хозар та його вплив на хозарську історію.

Література

1. Новосельцев А. П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа / Новосельцев А. П. – М. : Наука, 1990 – С. 45.
2. Магомедов М. Г. Образование Хазарского каганата : по материалам археологических исследований и письменным данным / Магомедов М. Г. – М. : Наука, 1983; Новосельцев А. П. Хазарское государство и его роль в истории Западной Евразии / А. П. Новосельцев // Славяне и их соседи : сб. статей. – М. : Наука, 2001; Плетнева С. А. Хазары / Плетнева С. А. – М. : Наука, 1976; Плетнева С. А. Саркел и „шелковый путь” / Плетнева С. А. – Воронеж : Изд-во Воронежского гос. ун-та, 1996.
3. Артамонов М. И. История хазар / Артамонов М. И. – СПб. : Филологический ф-т СПб ГУ, 2002.
4. Новосельцев А. П. Хазарское государство и его роль в истории Западной Евразии / А. П. Новосельцев // Славяне и их соседи : сб. статей. – М. : Наука, 2001. – С. 59–72.
5. Галкина Е. С. Кавказские войны VII – VIII вв. и возвышение Хазарии / Е. С. Галкина // Восток. – 2006. – № 4. – С. 9, 18.
6. Шекера І. М. Міжнародні зв'язки Київської Русі. З історії зовнішньої політики Русі в період утворення і зміцнення Древньоруської держави в VII – X ст. / Шекера І. М. – К. : АН УРСР, 1963. – С. 19.
7. Грушевський М. С. Історія України-Руси : [в 11 т.]. / Грушевський М. С. – К. : Наукова думка, 1991. – Т. 1. – 1994. – С. 229.
8. Археология. Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья : IV – XIII века / [отв. ред. Т. И. Макарова]. – М. : Наука, 2003. – С. 56.
9. Приходнюк О. М. Степове населення України та східні слов'яни (друга половина I тис. н.е.) / Приходнюк О. М. – Чернівці : Прут, 2001. – С. 75.
10. Гаркави А. Я. Сказания мусульманских писателей о славянах и русских : (С половины VII в. до конца X в. по Р.Х.) / А. Я. Гаркави. – СПб., 1870. – С. 49, 131.
11. Вернадский Г. В. Начертание русской истории / Вернадский Г. В. – М. : Айрис-пресс, 2004. – С. 59, 63.
12. Плетнева С. А. Саркел и „шелковый путь” / Плетнева С. А. – Воронеж : Изд-во Воронежского гос. ун-та, 1996. – С. 143, 150–153.
13. Артамонов М. И. История хазар / Артамонов М. И. – СПб. : Филологический ф-т СПб ГУ, 2002. – С. 273.
14. Петрухин В. Древняя Русь, IX в. – 1263 г. / Владимир Петрухин. – М. : АСТ, Астрель, 2005. – С. 58.
15. Вернадский Г. В. Древняя Русь / Вернадский Г. В. – Тверь; М. : ЛЕАН; Аграф, 2000. – С. 333.
16. Петрухин В. Я. Очерки истории народов России в древности и раннем средневековье / В. Я. Петрухин, Д. С. Раевский. – М. : Знак, 2004. – С. 295–296.
17. Гумилев Л. Н. Этносфера : история людей и история природы / Гумилев Л. Н. – СПб. : Кристалл, 2003. – С. 450.
18. Герцен А. Г. Хазары // От киммерийцев до крымчаков (народы Крыма с древнейших времен до конца XVIII в.) : статьи / А. Г. Герцен. – Симферополь : Таврия-Плюс, 2004. – С. 92–93.

19. Тортика А. А. Династические браки как элемент внешней и внутренней политики Хазарского государства / А. А. Тортика // Східний світ. – 2005. – № 1. – С. 93 – 94.
20. Там само. – С. 105.
21. Плетнева С. А. Хазары / Плетнева С. А. – М. : Наука, 1976. – С. 65–67.

Клейменова О.А. Роль Хазарского каганата в системе международных отношений VII – IX ст.

Рассмотрены особенности становления Хазарского государства, его контакты, характер политических и экономических связей с другими народами и государствами Восточной Европы и Азии в контексте международных отношений раннего Средневековья.

Ключевые слова: международные отношения, хазары, арабы, оседлые народы, торговые связи, династические браки, Византия.

Kleymyonova O.A. The Role of Khazar Kaganate in International Relations of VII – IX centuries.

The features of the Khazar state's becoming, his contacts, character of political and economic connections with other people and states of Eastern Europe and Asia in the context of international relations of early middle Ages are considered.

Key words: international relations, khazars, arabs, settled peoples, trade connections, dynastic marriages, Byzantium.

УДК 930.2(447)"1941-1944"

Ковальська Л.А.

ДЖЕРЕЛОЗНАВЧА ПАРАДИГМА ІСТОРІЇ РАДЯНСЬКОГО РУХУ ОПОРУ В УКРАЇНІ В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

Розглянуто джерелознавчі аспекти історії радянського Руху Опору в Україні в роки Великої Вітчизняної війни. Висвітлено особливості дослідження історичних джерел з історії партизанського та підпільного рухів.

Ключові слова: Велика Вітчизняна війна, Рух Опору, джерельна база, історичне джерело, методологія.

Ключовим елементом джерелознавчої парадигми історії радянського Руху Опору є феномен джерела – обсяг здобутків створених у процесі людської діяльності, що відобразили у собі соціальні, психологічні, комунікаційно-інформаційні, управлінські аспекти й особливості розвитку тогочасного суспільства й влади, моральності, мотивів і стереотипів людського поведіння у складних умовах війни. Дослідження першоджерел з історії Великої Вітчизняної війни мають відбуватися шляхом застосування міждисциплінарного підходу, який створює основу цілісного й системного дослідження специфічних, конкретно просторових та хронологічних особливостей.

Проблемам джерелознавчої методології історичного дослідження присвячені праці І.Н. Данилевського, В.В. Кабанова, В.Л. Козлова, С.Г. Кулешова, Я.С. Лурье, О.М. Медушевської, А.П. Пронштейна, І.В. Реброва, М.Ф. Румянцева та інших, в яких розкриваються принципи застосування загальнонаукових, джерелознавчих методів наукового пізнання історичного процесу та джерелознавчого аналізу [1-7].

Метою статті є виявлення методологічних особливостей джерелознавчої парадигми історії радянського партизанського та підпільного руху в Україні в роки Великої Вітчизняної війни.

Створюючи доробок, людина виражає себе через сучасне їй суспільство, оскільки людина істота соціальна. У подальшому, створене людиною використовується для розуміння його творця, отримання інформації про нього. Вивченням мов, специфічних текстів, незвичайних типів людського поведіння, способу життя й менталітету, їх осмислення й інтерпретація вимагає особливих знань і методик. Двадцять століття характеризується зацікавленням суспільства до різноманітних аспектів минулого українського народу, зокрема складних моментів війни, прагненням людини безпосередньо спілкуватися з історичними подіями й намаганням їх зрозуміти. Це прагнення знайшло вираження в масовому відвідуванні музеїв Великої Вітчизняної війни, зверненні до архівних документів цього періоду, моді на колекціонування предметів історичних реалій. Спілкування з подіями минулого стає духовною потребою усього суспільства.

Великий обсяг інформації з історії Великої Вітчизняної війни приводить до необхідності якісних змін методології дослідження у новому столітті. Технічні досягнення ХХ ст. дали можливість залучити нові засоби для фіксації, передачі, обробки соціальної інформації, якісно змінили можливості відтворення, тиражування текстів, їхньої доступності. Змінилися способи обробки соціальної інформації масових джерел, можливості кореляційного аналізу взаємозв'язку соціальних явищ, моделювання. Істотним за своїм значенням є розвиток аудіовізуальних джерел, що змінили співвідношення письмової і звукозаписуючої фіксації інформації, письмових і усних свідчень в інформаційному полі ХХ ст.

В об'єктивному освоєнні джерельної бази подій пов'язаних з радянським Рухом Опору років Великої Вітчизняної війни необхідно враховувати особливості дослідження та використання джерел. Однією з них є проблема авторства джерела. Неможливо інтерпретувати джерело не зрозумівши його автора, не знаючи сферу його практичної діяльності, його приналежність до певної соціокультурної спільноти з відповідними ціннісними установками. Масштаб особистості творця, ступінь завершеності доробку, мета його створення – параметри, які визначають сукупність соціальної інформації, яку можна отримати з нього. Це є предметом джерелознавчого аналізу й синтезу [5, с. 49].

Джерелознавець О. Медушевська звертає увагу на складність застосування такого роду критеріїв до джерел колективного (або безіменного) авторства. Важливо відзначити, що авторство у джерелах, службового й прикладного характеру, у яких творча особистість автора виражає себе більш повно й завершено, виявляється по-різному. Поняття про авторство джерела є вкрай необхідним у процесі його дослідження і психологічного тлумачення. Серед джерел з історії радянського Руху Опору значне місце посідають надбання колективної творчості – законодавчі діловодні документи та періодична преса. Вивчення авторства має включати низку дослідницьких процедур, що

враховують склад авторських груп, соціальних цілей законодавців, керівників, безпосередніх виконавців надбань колективного авторства.

Важливою особливістю дослідження є з'ясування обставин створення джерела. Необхідно встановити фактори, що вплинули на повноту й вірогідність відомостей та оціночні судження застосовані автором документу. В однакових умовах автори можуть створювати документи, що різняться за повнотою відповідної інформації та за ступенем її вірогідності. Розходження даних характерно звітній документації керівників партизанського руху та партійних органів, що знаходилися на окупованій території в роки війни. У цих документах автор, будучи обмеженим у відповідній інформації, звертається до недостовірних свідчень або власної пам'яті, або не дає повної чи достовірної інформації навмисно. Обставини, що диктують необхідність швидких і рішучих дій, істотно впливають на спосіб викладення й структуру документів, що визначає особливості агітаційної документації, публіцистики, військово-оперативної й іншої документації. У якості загального дослідницького критерію вірогідності й повноти інформації необхідно уважно вивчати обставини створення джерела.

У дослідженні історичного джерела необхідно з'ясувати, чи призначалося воно до публікації або для інших цілей. Якщо джерело опубліковане, необхідно з'ясувати ким, коли і з якою метою це було зроблено. Відповідь на це питання дає уявлення про мету й наміри джерела, що вивчається й має важливе значення для вирішення проблем вірогідності. Джерело, що не призначалося для видання, може містити більш відверті й не обмежені цензурою висловлення, ніж ті, що цілеспрямовано готувалися автором до публікації [5, с. 51].

Кожне нове видання історичного джерела становить самостійний інтерес, оскільки даний факт відображає ступінь використання джерела в соціальній практиці, дозволяє краще зрозуміти, у якому зв'язку актуалізувався його зміст, як ставилися до цього надбання читачі нових поколінь. Поширення документу в певному середовищі свідчить про стан суспільної свідомості, зміну його соціальних або культурних інтересів й орієнтації. Функціонування здобутку в іншому соціальному середовищі виявляє соціальну інформацію, яка не вловлювалася спочатку, або не вводилася у використання навмисно. Зміст вступає в нові асоціативні, значеннєві, змістовні взаємодії з тією соціальною реальністю, у якій документ є затребуваним.

Методологічно важливим є етап джерелознавчого аналізу, як інтерпретація джерела, мета якого зрозуміти авторський задум творця джерела. Для вирішення завдань інтерпретації існує принцип психологічного тлумачення заснований на фундаментальному постулаті джерелознавчої парадигми – визнанні чужої натхненності (принцип психологічної інтерпретації умовного речового образу або символу). Технічний метод інтерпретації дозволяє судити про зміст і призначення даного документу за спеціальними прийомами, якими користувався автор. Типізуючий метод припускає співвідношення джерела з відповідними історичними подіями. Метод інтерпретації дозволяє розкрити індивідуальні особливості творчості його автора. В аналізі конкретних

дослідницьких ситуацій можна застосувати типізуючий й індивідуалізуючий методи, що у взаємодії дозволяє провести інтерпретацію джерела в цілому.

Переборюючи традиційні позитивістсько-емпіричні підходи до джерела, сучасна методологія гуманітарного дослідження висунула на перший план проблему герменевтики як головного методу роботи із джерелом, надбанням і текстом. Герменевтика виходить за межі традиційного тлумачення тексту, звертаючись до загальних проблем мови й значення. Інтерпретація виявляє глибокий задум, культурну віддаленість, дистанцію, що віддаляє читача від тексту, щоб поставити його на один з ним рівень і в такий спосіб включити в зміст цього тексту нинішнє розуміння. У застосуванні методу актуалізується взаємозв'язок професійно-прикладного й широкого теоретико-пізнавального підходів до документу, їх неподільність.

На етапі інтерпретації джерела дослідник рухається в потоці свідомості автора здобутку: прагне краще зрозуміти ситуацію, у якій той перебував, і його задум, спосіб, прийнятий ним для втілення цього задуму, виступає в позиції зацікавленого слухача, інтерпретатора. На тій же емоційній хвилі співпереживання й симпатії може переводитися й іншомовний текст. Ступінь проникнення в психологію автора залежить від видових особливостей документу. У деяких ситуаціях даному підходу надається важливе, іноді вирішальне, значення. Проте, для низки категорій джерел подібний підхід є неефективним [5, с. 54].

Від інтерпретації необхідно переходити до аналізу змісту джерела з позицій сучасності. Джерело розглядається як частина реальності минулого, а згодом як частина сучасності. Структура дослідницького викладення міняється та диктується прагненням повніше розкрити соціальну інформацію, яку може дати джерело, поставлене у зв'язок із сучасною наукою. У процесі дослідження розкривається повнота соціальної інформації джерела, вирішується проблема вірогідності. Якщо етап інтерпретації джерела припускає створення психологічно достовірного образу автора джерела, то на етапі аналізу змісту переважаючими стають логічні судження й докази, зіставлення даних, аналіз їх погодженості. Отримані дані співвідносяться з усім обсягом особистісного знання дослідника.

Таким чином, у процесі джерелознавчого аналізу історії радянського Руху Опору розкриваються інформаційні можливості джерела, що свідчать про автора та соціальний розвиток періоду війни, коли джерело було створено й втілено у речовинну форму. Опираючись на результати дослідження проводиться джерелознавчий синтез історичного джерела періоду Великої Вітчизняної війни. Документ розглядається не тільки у безпосередній, емпіричній даності, як реально існуючий об'єкт, але більш повно, як явище певної історичної епохи. Запропоновані методи мають на меті відтворити здобуток як історичне явище. Джерелознавчий синтез, зосереджуючи увагу на відтворенні цілісності добутку, відкриває можливість широких компаративних досліджень у результаті яких виникають можливості синтезу більш високого рівня – відтворення явищ загальнолюдської історії. Аргументована оцінка значення джерел з історії Великої Вітчизняної війни дає обґрунтування для

практичних рекомендацій про можливості його науково-практичного використання. Це можуть бути рекомендації зі збирання військових речових джерел, експертизи цінності документальних джерел та їх подальше використання в науково-дослідній роботі.

Література

1. Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории: Учеб. пособие / И.Н. Данилевский, В.В. Кабанов, О.М. Медушевская, М.Ф. Румянцева. – М.: РГГУ, 1998. – 702 с.
2. Козлов В.Л. О некоторых современных теоретико-методологических проблемах архивоведения и источниковедения / В.Л. Козлов // Отечественные архивы. – 1995. – № 2. – С. 5.
3. Кулешов С.Г. Документ как исторический источник: свойство, состояние, статус / С.Г. Кулешов. // Архивоведение и источниковедение отечественной истории. Проблемы взаимодействия на современном этапе. [Доклады и тезисы выступлений 12-13 мая 1996 г.]. – Вып. I. – М., 1997. – С. 95-99.
4. Лурье Я.С. Логические основы критики источника / Я.С. Лурье // Источниковедческие разыскания. – Тбилиси, 1985. – С.32-39.
5. Медушевская О.М. Источниковедение: Теория. История. Метод / О.М. Медушевская. – М., 1996. – 80 с.
6. Пронштейн А.П. Методика исторического источниковедения: учебное пособие / А.П. Пронштейн. – 2-е изд. – Ростов н/Д: Изд-во Рост. ун-та, 1976. – 479 с.
7. Реброва И.В. Великая Отечественная война в мемуарах: историко-психологический аспект (на материалах Краснодарского края): 07.00.02, 07.00.09 / И.В. Реброва. – Краснодар, 2005. – 255 с.

Ковальская Л.А. Источниковедческая парадигма истории советского движения сопротивления в Украине в годы Великой Отечественной войны.

Рассмотрены источниковедческие аспекты истории советского движения сопротивления в Украине в годы Великой Отечественной войны. Освещены особенности исследования исторических источников по истории партизанского и подпольного движения.

Ключевые слова: Великая Отечественная война, движение сопротивления, источниковая база, исторический источник, методология.

Kovalskaya L. Source studies a paradigm of history of the Soviet resistance movement in Ukraine in days of the Great Patriotic War.

Source study aspects of history of the Soviet resistance movement in Ukraine in days of the Great Patriotic War are considered. Features of research of historical sources on stories of guerrilla and underground movement are shined.

Key words: the Great Patriotic War, a resistance movement, source base, a historical source, methodology.

**ВЧЕНИЙ АГРОНОМ, ПОНЕР З ДОСЛІДНОЇ СПРАВИ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ,
ПОПУЛЯРИЗАТОР СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ НАУК Ф. Б. ЯНОВЧИК (1867-1926)**

Висвітлюється внесок Ф. Б. Яновчика у розвиток дослідної справи на півдні України.

Ключові слова: Ф. Б. Яновчик, дослідна справа, Херсонське земське дослідне поле, Херсонська сільськогосподарська дослідна станція.

Специфічні умови посушливого півдня України ХІХ століття спонукали землеробів до розробки новітніх технологій ведення сільськогосподарського виробництва за допомогою створення мережі дослідних установ.

Відомо, що наука вважається зрілою, якщо створена її історія. Дослідження становлення й розвитку аграрної науки в Україні, визначення місця і ролі кожного дослідника у ній, актуальні і сьогодні. Дана стаття має на меті дати науково-історичний аналіз зародження дослідної справи у південних степових районах України у ХІХ-початку ХХ століття, зокрема показати роль видатного вченого і організатора сільськогосподарського виробництва Ф. Б. Яновчика у становленні і розквіті Херсонського земського дослідного поля, пізніше перейменованого у Херсонську сільськогосподарську дослідну станцію, а нині – Інститут землеробства південного регіону НААН України.

Він – автор робіт по землеробству в посушливих умовах, по вегетаційному методу дослідження життя рослин і ґрунту, по транспірації, створив ґрунтовий бур і вегетаційні посудини оригінальної конструкції, крім того, блискучий популяризатор сільськогосподарської думки.

Великий вплив на розвиток агрономічної науки і долю сільськогосподарської дослідної справи у південній Україні мало Херсонське сільськогосподарське училище, на базі якого було створене Херсонське дослідне поле (одне із найстаріших дослідних установ півдня). У 1889 році викладачем рослинництва К. І. Тарховим була розроблена доповідь «Значение опытных полей и проект организации опытного поля при Херсонском земском сельскохозяйственном училище», представлена черговому Херсонському земському зібранню. 22-го жовтня 1889 року губернським земським зібранням доповідь К. І. Тархова була прийнята і затверджена. Цю дату можна вважати за початок організації Херсонського дослідного поля [1]. Повністю Херсонське дослідне поле почало функціонувати з 1891 року. Районом діяльності станції була найбільш посушлива зона степового півдня України. У 1898 році К. І. Тархов залишив службу на дослідному полі. Після нього посаду завідувача Херсонського земського дослідного поля зайняв Ф. Б. Яновчик, біографію якого хотілось би дослідити детальніше, оскільки вона не надрукована в енциклопедіях.

Фелікс Болеславович Яновчик народився на Поділлі у 1867 році, закінчив Київський університет імені Св. Володимира, де основи агрономії викладав професор С. М. Богданов. У 1894-1896 роках брав участь у створенні Плотянської дослідної станції, засновником якої був відомий діяч П. П. Трубецький. У ролі рільника, хіміка і метеоролога нової станції Яновчик

зразу ж показав себе думаючим, здібним і добросовісним дослідником, що сповна відобразилось в опублікованому у 1896 році першому річному звіті Плотянської сільськогосподарської дослідної станції.

Через рік Фелікс Болеславович перейшов на службу на Одеське дослідне поле, яке вже існувало другий рік. Однак довго там не залишився, бо був вибраний на вакантну посаду завідувача Херсонським земським дослідним полем, яке функціонувало до цього часу не як самостійна дослідна установа, а як навчально-допоміжний заклад при Херсонському сільськогосподарському училищі, тобто як придаток до губернської земської агрономічної організації. З цього моменту почався новий яскравий і плідний період діяльності дослідного поля.

Справжнім першим сільськогосподарським товариством було Імператорське товариство сільського господарства південної Росії, засноване 1828 в Одесі, яке діяло на території Херсонської, Катеринославської, Таврійської й Бессарабської губерній. Згідно протоколу засідання Імператорського товариства сільського господарства південної Росії від 14-го березня 1897 року Ф. Б. Яновчика було обрано дійсним членом цього товариства [2; с. 8].

На загальному зібранні Імператорського товариства сільського господарства південної Росії від 27-го лютого, 16-го березня, 8-го травня і 12-го листопада 1898 року були заслухані доповіді Ф. Б. Яновчика «О повреждении хлебов вредными насекомыми на Одесском опытном поле в 1897 году» и «Состояние влажности почвы на Одесском опытном поле в 1897 году» [3; с.77].

Як було сказано раніше, у 1898 році Ф. Б. Яновчик був призначений на посаду завідувача Херсонського земського дослідного поля і пропрацював на ньому аж до 1913 року. Це був найбільш плідний період у діяльності цього поля.

Завдяки щорічним звітам, детально складеним і надрукованим Феліксом Болеславовичем у «Записках Императорского общества сельского хозяйства южной России» та окремих виданнях, які зберігаються у фонді рідкісних видань ХІХ століття ДНСГБ НААН, ми сьогодні маємо змогу проаналізувати діяльність Херсонського земського дослідного поля за роки його керівництва.

У 1898-1899 роках проводилися дослідні з різними видами добрив: контроль – без добрива; на фоні гною; із застосуванням зеленого добрива (приорана сочевиця); фосфорнокислі добрива. Ділянка, що залишалася без добрива, дала найвищий урожай. Гній знизив урожай проти контролю майже на 37% (8 пуд.). Це доводилося спостерігати і в попередні роки і взагалі пов'язується з відомим положенням, що у посушливі роки на фоні гною хліб «вигорає», тобто, безсумнівно, дія його позначається, і з весни зернові розвиваються сильніше на фоні гною, але потім, внаслідок більш швидкого випаровування вологи та недостачі з боку нової, швидше піддаються запалу, пропадають. Тому ці дослідні вирішено було припинити, бо вони не мали жодного позитивного чи негативного впливу на врожай зернових [4].

У 1899-1900 рр. була поставлена мета – вивчити різноманітні умови проростання зернових культур. Для цього були введені шість різних способів підготування ґрунту і посіву озимини [5]. Опис стану рослин супроводжувався

вимірюваннями опадів у вигляді дощу (за даними метеорологічної станції при Херсонському сільськогосподарському училищі) та вологості ґрунту на різній глибині за допомогою бура Яновчика через певні проміжки часу. Перша ділянка була зайнята чорним паром, друга – пізнім зеленим паром, третя – зайнятим паром (під картоплю), четверта – без пару (безперервний посів злаків), п'ята – неорана ділянка. Були зроблені висновки, що неорана земля швидко просочується вологою і так само швидко її втрачає; а на чорному та інших парах волога зберігається і у посуху.

У 1900 році Ф. Б. Яновчик розробив обґрунтований проект нової програми дослідів з доповненнями та змінами у відповідності з виниклими питаннями практики місцевого господарства. Найбільш цікавим у новій програмі було виділення 9-типільної системи трав'яної сівозміни для дослідів з люцерною, дослідження посівів озимих у міжряддях кукурудзи (американський і херсонський пари), вивчення ролі обробітку ґрунту при беззмінному посіві злаків, введення дослідження сортів зернових та ін. Поряд з розширенням програми польових дослідів, були розширені і лабораторні дослідження. Змінена Ф. Б. Яновчиком і затверджена особливою комісією у 1900 році програма робіт дослідного поля зберігалась і проводилась без істотних змін аж до 1916-1917 року.

У дев'ятисотих роках діяльність дослідного поля настільки розширилась, що воно за своїми масштабами і завданнями стало повноцінною сільськогосподарською дослідною станцією. Це перейменування було санкціоновано земським зібранням від 14 січня 1909 року, а з 1910 року Департамент землеробства, згодившись із постановою земського зібрання, взяв на себе половину витрат з утримання дослідної станції.

До цього часу дослідна станція досягла розквіту. Вона займала ділянку землі площею біля 76 десятин, з яких 48 десятин було під дослідним полем, житловими, господарськими і спеціальними будівлями та інвентарем, а також науково обладнаної лабораторії, вегетаційного будиночка і метеорологічної станції.

На території Херсонського дослідного поля була розташована лабораторія. У ній визначали склад ґрунту і рослин, якість і склад добрив, якість і хімічний аналіз води і т. д. При лабораторії зберігались зразки всіх досліджуваних рослин та їх насіння; ці зразки називались колекціями, а всі колекції разом складали музей. Для проведення вегетаційних дослідів на полі був встановлений скляний будинок або «світлиця». По обидві сторони обгороджені дворики, в них наскрізь прокладені колії. По коліях перекочували столи зі встановленими на них вегетаційними посудинами. Під час бурі, граду, зливи столи вкочували у світлицю, а ворота закривали. Від горобців рослини захищали сітками. Розпочав ці досліді у 1897 році ще перший завідуючий Херсонським дослідним полем К. І. Тархов. У 1898 році Тархов залишив службу в Херсонському земстві, тому підготування дослідів було доручено практиканту, випускнику місцевого сільськогосподарського училища Забий-Ворота. У 1899 році вегетаційні досліді почав проводити сам Ф. Б. Яновчик. Посудини для дослідів – вагнеровські, зроблені за зразком агрономічної

лабораторії Міністерства землеробства, люб'язно прислав професор П. С. Коссович. У вегетаційних посудинах вирощували яру пшеницю сорту «улька», застосовуючи ґрунти з різних губерній (Херсонського дослідного поля, Костичевської дослідної станції – Самарської губернії, Шатиловської дослідної станції – Тульської губернії. Найкращий урожай у 1905 році був отриманий на Самарському чорноземі. У 1908 році аналогічні дослідні були проведені з ґрунтами з різних повітів Херсонської губернії: Херсонського дослідного поля, Херсонського повіту, Александріївського повіту, Єлисаветградського повіту, Тираспільського повіту, Ананьївського повіту. Найкращий урожай був отриманий на ґрунтах Ананьївського і Тираспільського повіту, а найгірший – на ґрунті Херсонського дослідного поля. Також проводились вегетаційні дослідні з вивчення впливу різних добрив на урожайність зернових культур. Було відмічено позитивний вплив азотних добрив. Проводили також і дослідні з вивчення впливу обробітку ґрунту, в результаті яких найкраще розвивалась пшениця після чорного пару та після вікової суміші [6].

Влітку 1910 року (з 1 липня по 25 вересня) у Катеринославі губернським земством була організована Південноросійська обласна сільськогосподарська, промислова і кустарна виставка [7; с.173-174], яка мала на меті показати сучасний культурний та економічний стан семи південних губерній і областей Росії (Катеринославської, Полтавської, Таврійської, Харківської, Херсонської, Донський і Кубанської).

Організаційний комітет на чолі з губернським очільником дворянства, сенатором князем М. П. Урусовим, за участю старого земця – голови губернської земської управи І. К. Абази, професорів місцевого вищого гірничого училища, громадських, земських і міських діячів, розвинув воістину масштабну діяльність і надав виставці по суті всеросійський і навіть всесвітній характер [8]. У виставці брали участь 18 іноземних держав і майже всі дослідні установи півдня та південно-східної Росії: Полтавська дослідна станція, Херсонське земське дослідне поле, Одеське дослідне поле, Донське дослідне поле, Таганрогське дослідне поле, Безенчукська дослідна станція, Сумська земська сільськогосподарська дослідна станція та ін. Розпорядчий Комітет виставки надав фінансову допомогу у підготованні експонатів деяким установам (Херсонському і Донському дослідним полям) і безплатні місця для розміщення експонатів.

Завідуючим відділом сільського господарства І. К. Абазою попередньо була розіслана детальна програма дослідів з проханням дотримуватись її по дослідній справі як наочного посібника їх організації та методики роботи. Для більш детального ознайомлення з виставленими експонатами діяв з 7 по 20 вересня 1910 року Обласний з'їзд представників земств і сільських господарів півдня Росії в Катеринославі, під час якого представниками дослідної справи було зроблено низку доповідей. У секції: «рільництво і дослідна справа» Ф. Б. Яновчик виступав з докладом на тему: «Организация опытного дела на юге России и демонстрация диапозитивов результатов опытов».

Херсонське дослідне поле надзвичайно різноманітно висвітило цікаву і плідну діяльність свого поля. Висновки із робіт поля були зображені не тільки на фотографіях, але і у вигляді наглядних діаграм із снопів хліба, взятих з квадратного аршина і отриманих при різних агрокультурних прийомах.

Поряд з вивченням впливу різних прийомів парового обробітку та глибини оранки під озимі зернові для свого району, працівники Херсонського дослідного поля вивчали і деякі інші питання. Так, відносно часу висіву насіння за десять років дослідів було доведено, що як для озимого жита, так і для пшениці найбільш сприятливими є середній час висіву (10 вересня), який давав найвищий урожай пшениці (91 пуд.) у порівнянні з раннім на початку серпня (73 пуд.) і особливо у порівнянні з пізнім, на початку жовтня, висіву (48 пуд.).

Досліди з ярими культурами підтвердили значення лушення, вплив сівозміни і особливо попередника люцерни та ціленаправлений вибір сортів.

Поставивши вегетаційні досліди, дослідне поле мало можливість ознайомити відвідувачів виставки і з результатами порівняльної родючості різних типів ґрунтів Херсонської губернії.

Серед чисельних діаграм Херсонського дослідного поля звертала на себе увагу одна, яка наочно демонструвала значення посіву жита після пару порівняно з посівом після стерні (у вигляді величезного воза урожаю з першої і маленького – з другого).

Розкладені щорічні звіти дослідного поля доповнювали повну картину його діяльності, популяризованої роздаванням коротких висновків поля у табличній формі і брошури Г. Федорова і Ф. Яновчика «Пахарю на допомогу: об опытах в сельском хозяйстве и что такое опытное поле?» Реклама про продаж книги розміщувалась в журналі «Хуторянин» за 1910 рік. Вартість книги становила 12 копійок за один екземпляр. Цей посібник вміщував поради по покращенню рільництва в умовах посушливого господарства на основі результатів, здобутих на Херсонському земському дослідному полі.

У 1913 році книга була перевидана в Санкт-Петербурзі і була доповнена 36 фотографіями на замовлення Департаменту землеробства.

Фелікс Болеславович Яновчик брав активну участь у розширенні мережі сільськогосподарських дослідних установ на півдні України. Так, у 1911 році у місті Новочеркаську була скликана обласна нарада з дослідної справи, найбільш важливими питаннями якої були: влаштування у 1912 році в Новочеркаську обласної ювілейної сільськогосподарської і промислово-етнографічної виставки та про видання популярного сільськогосподарського журналу спільними силами сільськогосподарських товариств міста Новочеркаська. Останні два питання обговорювалися в засіданні 6 лютого, спільно із запрошеними на це засідання представниками відділу Імператорського Російського товариства сільськогосподарського птахівництва, Донського товариства любителів правильного полювання, рибництва та рибальства і Донського відділу Імператорського Російського товариства садівництва. Всіх учасників наради було понад 75 осіб. З числа запрошених на нараду фахівців з дослідної справи з інших, крім Донської області, губерній

були присутні: завідувач Херсонським дослідним полем Ф. Б. Яновчик та директор Полтавської дослідної станції С. Ф. Третьяков.

Після закінчення наради Радою товариства було порушено клопотання перед обласним правлінням війська Донського про заснування в місті Новочеркаську сільськогосподарської дослідної станції та мережі дослідних полів в Донській області.

При Імператорському товаристві південної Росії у 1912 році були організовані курси для агрономічного персоналу. Лекційний комітет складався з професора А. І. Набоких, приват-доцента А. А. Бичихіна, А. Ф. Лебедева, А. А. Сапегіна, завідуючого Одеськими полями зрошення А. І. Погибко, директора Одеського дослідного поля В. Г. Ротмістрова, завідуючого Херсонським дослідним полем Ф. Б. Яновчика.

Починаючи з 1911 року Херсонське повітове земство із бюджету на позашкільну освіту почало асигнувати кошти для поїздки хліборобів Херсонського повіту на Херсонське дослідне поле [9]. Кількість екскурсантів становила від 15 до 30 чоловік. Період відвідувань поля вибраний був з 6-го травня по 3 червня. Переважно екскурсії починались з 10-11 годин ранку. Спочатку відбувалось ознайомлення з полем. Далі відвідувачі ознайомлювались з дослідями у теплиці, з метеорологічною станцією, з лабораторією і розглядали знаряддя обробітку ґрунту. Потім їм влаштовували за рахунок земства скромну трапезу. Завідуючий полем та його помічники завжди радо зустрічали відвідувачів і давали пояснення їм у самій доступній формі. Такі екскурсії відігравали важливу роль у популяризації і поширенні землеробської культури на півдні України.

В останньому річному звіті Херсонської сільськогосподарської дослідної станції за 1912 рік Ф. Б. Яновчик зробив такі висновки [10-12]: «1911-1912 сільськогосподарський рік за наявними даними потрібно віднести до вдалих по урожаю головних хлібів і трав». «На полях Херсонського дослідного поля вирощували озиму пшеницю сортів: «Сандомірка» (3-є місце), «Банатка» (1-є місце за врожайністю), «Білоколоска» (2-є місце, Білоколоса безоста, виведена на Херсонському дослідному полі), «Червона остиста» (4-є місце); озиме жито сортів: «Петкуська» (4-є місце), «Ганна» (5-є місце), «Професора Гейнріха» (3-є місце), «Альпійська» (2-є місце), «Шампанська» (1-є місце)». «Чистий пар дає, принаймні, вдвічі більший врожай, ніж безпаровий обробіток при рівних умовах посіву». «Середній за часом посів дає підвищення врожаю зерна до 20% для жита і до 70% для пшениці порівняно з пізнім посівом на фоні чистого пару». «В середньому чотирьохвершковий підйом пару треба вважати найбільш вигідним і бажаним; більш мілка оранка дає постійне зниження на 10-12%, а більш глибока не виправдовує себе».

За Ф. Б. Яновчика Херсонська дослідна станція вела дуже активну діяльність. 15-тилітній період завідування ним дослідною станцією (до 1913 року) є, безумовно, найбільш плідним періодом в житті станції, яка накопичила величезний науковий і літературний матеріал і вирішила цілу низку практичних важливих питань посушливого і непередбачуваного степового землеробства.

Всі наукові матеріали, детально опрацьовані і прокоментовані, постійно друкувались у річних звітах і в самостійних виданнях. Його творчий доробок налічує близько 28 наукових праць.

На жаль, Фелікс Болеславович не встиг написати зведений звіт про діяльність Херсонської дослідної станції у зв'язку з неочікуваним звільненням його зі служби у 1913 році через причини, які нічого не мали спільного з науковою діяльністю, а були зумовлені тільки бюрократичними причітками земських чиновників. Багато цінних матеріалів він забрав із собою для опрацювання, які виявилися згодом назавжди втраченими.

Як енергійна натура, сповнений творчих сил Ф. Б. Яновчик переніс свою діяльність на Придністровську сторону Бессарабії, в Сороки, де він з новою силою прийнявся за організацію насінневого господарства, яке мало обслуговувати землеробів-орендаторів колишніх монастирських земель.

Навесні 1914 року при губернській управі відбулася нарада з дослідної і селекційної справи, яка визнала необхідність влаштування поблизу Кишинева центральної дослідної та селекційної станцій. У працях наради була дана оцінка діяльності Тодорештського і Сорокського дослідних полів. Керівник Василькеу-Трифуюцького насінневого господарства Сорокського повіту Ф. Б. Яновчик виступив з пропозицією про організацію мережі дослідних установ у Бессарабській губернії [13; с. 85].

На цій роботі застали Фелікса Болеславовича імперіалістична війна і подальший перехід Бессарабії в руки румунів; це сильно відбилося на плідності його роботи і на його душевному стані, пов'язаному з незабутнім моральним потрясінням, зумовленим залишенням улюбленої роботи на Херсонській дослідній станції.

За наявними відомостями, всі роки перебування Фелікса Болеславовича на території румунського режиму пройшли при вкрай важких обставинах для нього. Вчений робив неодноразові спроби повернення в рідні місця і до улюбленої роботи, але здійснити свій план йому не вдалося, не дивлячись на співчуття і прийняття зустрічних кроків з боку Н. К. З. України.

Помер Фелікс Болеславович Яновчик в кінці грудня місяця 1926 року від раку шлунка у Румунії [14; с. 3].

Внаслідок несприятливих для наукової роботи обставин в нових для Фелікса Болеславовича умовах йому не вдалося виконати прийняті ним на себе зобов'язання по розробці і зведенню багаторічних даних Херсонської дослідної станції, яка обіцяла вийти високоцінною як результат багаторічної роботи талановитого дослідника, спостерігача і письменника-фахівця.

Проте, залишені науковцем літературні праці, у вигляді цілого ряду річних звітів з дослідної станції, популярних нарисів, доповідей, надрукованих у Працях Народи, виявляють величезні заслуги Ф. Б. Яновчика, надані їм степовому землеробству.

Отже, Ф. Б. Яновчик був одним із піонерів дослідної справи на півдні України кінця ХІХ – початку ХХ сторіччя, вивчав багатосторонні питання практичного землеробства в посушливому степу і був відданим прихильником боротьби з посухою шляхом широкого застосування агрокультурних заходів серед землеробського населення.

Література

1. Подгорный П. И. Очерк развития и деятельности Херсонской сельскохозяйственной опытной станции // Херсонская сельскохозяйственная опытная станция. – Херсон: Гостипография им. В. И. Ленина, 1924. – 20 с.
2. Записки Императорского общества сельского хозяйства южной России. – Одесса: Н. Хрисогелос, 1897. – № 12 (декабрь). – С. 8-17.)
3. Отчет Императорского общества сельского хозяйства южной России за 1898 год. – Одесса: Н. Хрисогелос, 1900. – 77 с.
4. Земское опытное поле в Херсоне: отчет за 1898-99 с.-х. год. Вып. VIII / Сост. Ф. Б. Яновчик; Херсонская губернская земская управа. – Херсон: О. Д. Ходушиной, 1900. – 114 с.
5. Яновчик Ф. Б. С Херсонского опытного поля // Записки Императорского общества сельского хозяйства южной России. – Одесса: Н. Хрисогелос, 1899. – № 10 (октябрь). – 105 с.
6. Федоров Г. Пахарю на помощь: об опытах в сельском хозяйстве и что такое опытное поле? / Г. Федоров, Ф. Яновчик. – Херсон : О. Д. Ходушиной, 1910. – 63 с.: фото.)
7. Шевченко Е. К южно-русской сельскохозяйственной выставке // Хуторянин. – Полтава, 1910. – № 5. – С. 173-174.
8. Джерело з інтернету : <http://www.libr.dp.ua/fulllocal/5ebdb9b472a894a0dd3dd3eff8e3e053.pdf>
9. С. Кузьменко. Об экскурсиях на Херсонское опытное поле // Хуторянин. – Полтава, 1912. – № 25. – С. 653-654.
10. Ф. Яновчик. С Херсонского опытного поля: урожай 1912 года // Хуторянин. – Полтава, 1912. – № 33. – С. 848-849.
11. Ф. Яновчик. С Херсонского опытного поля: урожай 1912 года // Хуторянин. – Полтава, 1912. – № 38. – С. 975-977.
12. Ф. Яновчик. С Херсонского опытного поля: урожай 1912 года // Хуторянин. – Полтава, 1912. – № 44. – С. 1127-1128.
13. Пономарев В. П. Агрономическая наука Бессарабии в 1812-1917 гг. – Кишинев: «Штиинца», 1981. – С. 85.
14. Бичихін А. А. Памяти Ф. Б. Яновчика: извлечение из речи, произнесенной на Областном совещании по опытному делу в Одессе в январе месяце 1927 года // Степовий досвідник / УРСР; НКЗС; Одеська крайова с.-г. досвідна організація. – Одеса: Видання відділу застосування, 1927. – № 7-8 (липень-серпень). – С. 1-3: фото.

Коломієць Н.Д. Вчений агроном, піонер з дослідної справи на півдні України, популяризатор сільськогосподарських наук Ф. Б. Яновчик (1867-1926).

Висвітлюється внесок Ф. Б. Яновчика у розвиток дослідної справи на півдні України.

Ключові слова: Ф. Б. Яновчик, дослідна справа, Херсонське земське дослідне поле, Херсонська сільськогосподарська дослідна станція.

Kolomiets N.D. Scientific agronomist, a pioneer of the test case in southern Ukraine, agricultural science popularizer F. B. Yanovchyk (1867-1926).

Reveals the contribution of F. B. Yanovchyka the development of research affairs in southern Ukraine.

Key words: F. B. Yanovchyk, research it, Kherson Zemskov experimental field, Kherson Agricultural Experimental Station.

ЗАВОЮВАННЯ МОНГОЛАМИ КИЄВА

Розглядаються особливості монгольського завоювання Києва, аналізуються військові рішення монгольського хану Менгу й Батия, що призвели до падіння столиці Київського князівства.

Ключові слова: Київ, князь, хан, монголи.

Історія Євразії в добу середньовіччя насамперед визначалася взаємодією осілого й кочового світів. Під ударами монгольських військ полягли кочові народи і держави Далекого Сходу, Дешт-і-Кипчаку, Середньої Азії тощо. Хвиля монгольських завоювань прокотилася й по Русі, що надовго включило її до сфери безпосереднього впливу могутньої монгольської держави – Улусу Джучі.

У дослідженнях, присвячених історії давньоруських земель періоду монгольського панування, недостатньо розроблена тема, що пов'язана з аналізом завоювання південноруських князівств, зокрема Києва. Проте, необхідно зазначити, що цією проблемою плідно займалися наступні дослідники: С. Кардаш [1], П.П. Толочко [2], В.М. Ричка [13], Д. Вортман [17]; зробили значний внесок у її розв'язання В. Каргалов [5; 7], О. Доманін [16] та інші історики. Звернення до означеної тематики зумовлено посиленням суспільного інтересу до монгольського періоду історії України. На початку третього тисячоліття суспільство дедалі гостріше усвідомлює необхідність реабілітації цілеспрямованого знецінювання вітчизняної історії, яке мало місце донині.

Мета статті – узагальнивши багатий джерельний та історіографічний матеріал, надати картину завоювання монголами Києва у 1240 р.

Процес завоювання руських князівств монголами можна розділити на кілька етапів.

Перший етап – завоювання Північно-Східної Русі. Десятки міст і селищ були по-варварськи спустошені. Таким чином, князівства півдня були позбавлені можливої підтримки з боку сусідів.

На другому етапі монгольські раті, погасивши повстання половців, зробили ряд набігів на Південно-Східну Русь, де упали Козельськ, Переяслав, столиця князівства Чернігів та інші міста. Надалі, шлях монгольських воєвод був спрямований до Києва.

Отже, остання кампанія монголів на Русі почалася наприкінці літа 1240 р. Але ще на початку цього року відбувся розвідувальний похід до Києва корпусу Менгу. Дослідники виділяють наступні завдання цього військового заходу: 1) пограбувати південні рубежі Чернігівської землі, які ще вціліли; 2) розвідати оборонні укріплення Києва та політичну ситуацію в місті; 3) запропонувати здатися князю та киянам [1, с. 13].

Монгольський хан підійшов до Києва з південно-сходу, як повідомляє Іпатіївський літопис: “Меньгоуканови же пришедшоу сглядать град Кыева, ставшоу же емоу на онои стране Днестра, во градька Песочного, видивъ град

оудивися красоте его и величеству его, присла послы свои к Михайлоу и ко гражаномъ, хотя и прельстити, и не послоушаша” [2, стб. 782]. Отже, літопис зазначає, що Менгу був вражений красою Києва. А ймовірно, силою оборонних споруд. Тут він вже міг точно дізнатися про схему оборонних валів та їх розміщення. На той час монгольському володарю виповнилося 30 років: він був ровесником Батия, його товаришем і досвідченим воєначальником. Тому цілком можливо, що саме за дорученням Батия в розвідку на Київ і було здійснено цей похід і направлено посольство до міста [1, с. 15].

Оскільки Менгу осаджував аланську фортецю ще на початку 1240 р., то його прихід до Києва повинний бути датований не раніше чим лютим-березнем 1240 р. Це була рекогносцировка – Менгу зупинився на лівому березі Дніпра, мабуть, недалеко від Пересічня (міцність поруч з переправою через Дніпро, у 6 км від Києва) [3, с. 30 – 31]. Розвідавши переправи через Дніпро і не одержавши згоди на добровільне підпорядкування Києва монголам, корпус Менгу пішов з Русі.

Про початок останньої кампанії Батия на Русі 1240 р. збереглося дуже мало зведень у джерелах. Тому дуже важливим є вказівка Рашид-ад-Діна щодо напрямку головного удару – “восени... царевичі Батий із братами, Кадан, Бурі і Бучек направилися походом у країну русів і народу чорних шапок” [4, с. 44 – 45].

Першою і головною метою монгольського походу на захід восени 1240 р. був Київ – столиця Південної Русі. В.В. Каргалов зазначає: “Київ був сильною фортецею, без руйнування якої подальший похід на захід ставав неможливим. Однак монголо-татари не пішли прямо на Київ. Форсувати повноводний Дніпро в безпосередній близькості від укріпленої столиці було справою ризикованою. Батий переправився через ріку південніше міста, там, де в пороських землях знаходилися поселення “чорних клобуків” [5, с. 78].

Оскільки міста-фортеці і стани “чорних клобуків” на лівобережжі Дніпра були зруйновані в 1239 – на початку 1240 р., то єдиною недоторканою їх областю було Поросся, що з XI ст. було головною базою цих тюркських васалів Русі (досить згадати, що там був спеціально побудовано місто Юр’єв, нинішнє м. Біла Церква, де була поставлена єпископська кафедра для місіонерської діяльності серед язичників “чорних клобуків”, і через важливість цієї задачі в літописах приділяється нерозмірно велика увага саме цьому місту) [3, с. 49]. Головним містом області, резиденцією намісника великого князя київського був Торчеськ. Функцією союзу чорних клобуків на Русі був захист південних кордонів держави [6, с. 11 – 12].

Дані археології підтверджують, що міста-фортеці і селища Поросся піддалися удару на знищення – розвідки 1954 р. дали матеріал по 23 таких городищах, що запустили в першій половині XIII ст. [7, с. 118]. На шляху до Києва монголи зруйнували “численні міста і феодальні замки, що прикривали підступи до столиці”, околиці Києва були спустошені “аж до Вишгорода і Городця” [7, с. 120].

Узятий монголами Торчеськ так і не відродився. Археологи припускають, що розкопане в 38 кілометрах від м. Біла Церква між селами Ольшаниця і

Шарки величезне (понад 90 га) городище XIII ст. є його залишками [8, с. 90]. Після монгольського погрому стародавній рубіж Русі зі степом перестав бути таким, там тепер селилися невеликими групами “чорні клобуки” та бігли селяни. Т.Ю. Тайді підкреслює: “Союз чорних клобуків закінчив своє існування під час самої монгольської навали. Археологічні матеріали показали, що частина їх перемістилася за Урал разом із завойовниками; інша частина відкочувала в Молдавію; в той же час велика кількість тюркських поховань післямонгольського часу зафіксована в Пороссі” [6, с. 12]. Можливо, що в 40-х рр. XIII ст. частина союзу чорних клобуків була насильно переміщена монголами в межиріччя Прута й Дністра [103, с. 157].

Покінчивши з опором “чорних клобуків”, у листопаді 1240 р. з’єднані сили всіх Чингізидів під командуванням Батия підійшли до Києва й осадили його. Київ займав у той час площину близько 400 га, а чисельність його населення досягала 35 – 45 тисяч мешканців. Київ був одним із найбільших міст Європи [5, с. 50 – 51]. К. В. Кислюк наголошує: “Зваживши на архітектурні рішення Київської Русі – і храм Святої Софії, і Золоті ворота – можемо говорити про претензії на рівність Києва з Константинополем не тільки в духовній, але й політичній сферах” [11, с. 92].

Нещодавній володар столиці – Михайло Всеволодович – знаходився у Центральній Європі. Невеликий час Київ тримав Ростислав Мстиславич, але був вибитий з міста галицьким володарем. Але Данило Галицький, одержавши під свій контроль Київ, не перебрався в нього зі своїми полками, а залишив місто на свого тисяцького, який був змушений спиратися тільки на ресурси самого Києва. А проти них у Батия були “силнии воеводи Оурдю и Баидаръ, Бирюи, Каиданъ, Бечакъ и Меньгоу и Кююкъ, иже вратися, оуведавъ смерть кановоу и бысть не от роду же его, но бе воевода его перьвыи – Себедяи богатоур и Боуруньдаии багатырь, иже взя Болгарськоую землю и Суждальскоую, инехъ бещисла воеводъ” [2, стб. 785]. Їх тумени дійсно були “в силе тяжце”, які “многомъ множьствомъ силы своеи и окружи град и остолпи си” [2, стб. 784]. Отже, до міста були зведені всі сили завойовників. Крім того, монголи готуючись до штурму, підвезли пороки, які являли собою важкі механічні праці з противагами, що метали каміння вагою до 40 кілограмів. Найбільша сила руйнування досягалася за дистанції, рівній пострілу з лука, тобто 100 – 150 метрів. В англійській хроніці збереглося повідомлення про біженців з Русі, які розповідали, що “землю ту з укріпленнями вони (монголи) атакували за допомогою тридцяти двох пристроїв для штурму міст” [17, с. 7].

Облога Києва була довгою. Галицький літописець свідчить: “І обступила [Київ] сила татарська, і був город в облозі великій. І пробував Батий коло города, а вої його облягали город. І не було чути [нічого] од звуків скріплення теліг його, ревіння безлічі верблюдів його, і од звуків іржання стад коней його, і сповнена була земля Руська ворогами” [12, с. 395]. Головний удар монгольські війська завдали з півдня. Він припав на Лядські ворота з боку Хрещатого яру. Саме тут Батий звелів розмістити стінобитні машини, які день у день вели свою руйнівну роботу [13, с. 194 – 195]. Битва продовжувалась аж доки не обвалились стіни Десятинної церкви. Вірогідно, 6 грудня 1240 р. монголам вдалося

захопити столицю Давньоруської держави [14, с. 87]. Літопис розповідає, що монголи “святую Софью разграбиша и монастыри все, и иконы, и кресты честные и вся оузуорочья церковная взяша” [15, с. 470]. Цікаво, що воєводу Дмитра не вбили, як це звичайно робилося монголами, а Батий залишив його при собі. На думку О. Доманіна, Дмитро залишився жити тому, що багато що знав про військові особливості Галицько-Волинського князівства, завоювання якого було наступною метою монголів [16, с. 361]. Можливо, що в подальших подіях він став виконувати роль військового радника у монгольського завойовника. Після падіння Києва монголи розорили Волинь і Галичину та видвінули війська до Європи.

Таким чином, на основі даних багатьох джерел і досліджень істориків, можна сформулювати основну причину повної поразки Києва під час цієї кампанії – стратегічна і тактична перевага монголів.

Проведене дослідження показує, що подальше вивчення цієї проблеми потребує більш ретельного аналізу військового озброєння руського й монгольського війська, що буде зроблено в наступних публікаціях.

Література

1. Кардаш С. Похід Менгу-хана на Київ в 1239 році / С. Кардаш // Історія в школі. – 2002. – № 11 – 12. – С. 13 – 19.
2. Полное собрание русских летописей / Под ред. А.А. Шахматова, с предисловием Б.М. Клосса. – М. : Языки русской культуры, 2001. – Т. 2 : Ипатьевская летопись. – 648 с.
3. Толочко П.П. Киевская земля / П.П. Толочко // Древнерусские княжества X – XIII вв. – М. : Наука, 1975. – С. 5 – 56.
4. Рашид-ад-Дин. Сборник летописей : в 3 т., 4 кн. / Рашид-ад-Дин ; [пер. с перс. Ю.П. Верховского, примеч. Ю.П. Верховского и Б.И. Панкратова, ред. И.П. Петрушевский]. – М. – Л. : Изд-во АН СССР, 1960. – Т. 2. – 248 с.
5. Каргалов В.В. Монголо-татарское нашествие на Русь XIII в. / В.В. Каргалов. – М. : Просвещение, 1965. – 135 с.
6. Тайді Т.Ю. Союз чорних клобуків (тюркське об'єднання на Русі в XI – XIII ст.). : автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. іст. наук : спец. 07.00.02 “Всесвітня історія”. / Т.Ю. Тайді. – К., 2005. – 16 с.
7. Каргалов В.В. Внешнеполитические факторы развития феодальной Руси. Феодальная Русь и кочевники / В.В. Каргалов. – М. : Высшая школа, 1967. – 264 с.
8. Толочко П.П. Кочевые народы степей и Киевская Русь / П.П. Толочко. – К. : Абрис, 1999. – 200 с.
9. Добролюбский А.О. Черные клобуки в Поднестровье и Побужье / А.О. Добролюбский // Древности степного Причерноморья и Крыма : [сборник научных трудов]. – Запорожье : Изд-во Запорожского государственного ун-та, 1990. – Т. 1. – 1990. – С. 153 – 159.
10. Горская Н.А. Историческая демография России эпохи феодализма (Итоги и проблемы изучения) / Н.А. Горская. – М. : Наука, 1994. – 214 с.
11. Кислюк К.В. Історіософія в українській культурі : від концепту до концепції : монографія / К.В. Кислюк. – Харків : Харківська державна академія культури, 2008. – 288 с.
12. Літопис Руський. За Іпатським списком ; [пер. з давньорус. Л.Є. Махновця]. – К. : Дніпро, 1989. – 590 с.
13. Ричка В.М. За літописним рядом : Історичні оповіді про Київську Русь / В.М. Ричка. – К. : Рад. Школа, 1991. – 206 с.
14. Рапов О.М. Русские города и монгольское нашествие / О.П. Рапов // Куликовская битва в истории и культуре нашей Родины : [сборник] / под. ред. Б.А. Рыбакова. – М. : Издательство Московского университета, 1983. – С. 77 – 89.

15. Полное собрание русских летописей / Под ред. Е.Ф. Карского ; предисл. Б.М. Клосса. – М. : Языки русской культуры, 1997. – Т. 1 : Лаврентевская летопись. – 496 с.

16. Доманин А.А. Монгольская империя Чингизидов. Чингисхан и его преемники / А.А. Доманин. – М. : ЗАО Центрполиграф, 2007. – 415 с.

17. Вортман Д. Взяття Києва військами Батия / Д. Вортман // Історія України. – 1996. – № 10. – С. 6 – 7.

Кубанов Р.А. Завоевание монголами Киева.

Рассматриваются особенности монгольского завоевания Киева, анализируются военные решения монгольского хана Менгу и Батия, которые привели к падению столицы Киевского княжества.

Ключевые слова: Киев, князь, хан, монголы.

Kubanov R. Conquest by the Mongols of Kiev.

The features of Mongolian conquest of Kiev are examined in the article, the soldiery decisions of Mongolian khan Mengu and Batuuya, which resulted in falling of the capital of Kievan principality, are analyzed.

Key words: Kiev, prince, khan, Mongols.

УДК 930+94

Ладига О.І.

ПРОБЛЕМА ОЦІНКИ СТРІЛЕЦЬКОЇ ЗБРОЇ ІТАЛІЙСЬКИХ ВІЙСЬК НА СХІДНОМУ ФРОНТІ (1941-1943 рр.): ВІДХІД ВІД МІФУ

Стаття містить матеріали, підготовлені на основі нових наукових розробок, а також архівних джерел. Присвячена проблемам участі армій європейських союзників Німеччини у війні проти СРСР.

Ключові слова: зброя, СРСР, Італія, війна, фронт.

Питання: Які солдати найсмівливіші в світі?

Відповідь: Італійські!

Питання: Чому?

Відповідь: Тому що вони йдуть у бій з тією зброєю, яку мають.

(з військової пісні італійців у Африці)

Радянський Союз ненавиділи настільки, що із затишної Європи наважувалися йти в сніги і болота ризикувати життям і здоров'ям. В ім'я цієї ненависті цілі країни йшли на співпрацю з одним із найжорстокіших режимів в історії людства. Витоки ненависті, які примушували йти за тисячі кілометрів від рідного дому, були різними. Хтось керувався ідеологічними міркуваннями, хтось згадував старі й нові образи. Кимсь рухало бажання пожитися залишками здобичі Німеччини.

Для того, щоб битися, потрібні були не тільки солдати, але і зброя з продовольством. У німців такої проблеми не було: їх забезпечувала зброєю і продовольством вся Європа. Французи не тільки передали німцям всі свої танки, але й виробили для них величезну кількість бойової техніки – від автомобілів до оптичних дальномірів. Чехи побудували весь парк німецьких

бронетранспортерів, велику кількість танків, літаків, стрілецької зброї, артилерії і боєприпасів. Поляки будували літаки, польські євреї виробляли синтетичний бензин і каучук, шведи добували руду і надавали комплектуючі деталі для бойової техніки (наприклад, підшипники), норвежці забезпечували гітлерівців морепродуктами, датчани – маслом. Вся Європа працювала як могла.

І працювала вона не тільки на трудовому фронті. Лише елітні війська фашистської Німеччини – війська СС – прийняли у свої лави 400 тисяч «білявих бестій» з інших країн, а всього у гітлерівську армію прийшло зі всієї Європи 1800 тис. добровольців, що дало змогу сформувати 59 дивізій, 23 бригади і декілька національних полків і легіонів. Еліта цих дивізій мала не номери, а власні імена, вказуючі на національне походження: «Валонія», «Галичина», «Богемія і Моравія», «Вікінг», «Денемарк», «Гембез», «Лангемарк», «Нордланд», «Нідерланди», «Шарлемонь» та інші [1, с. 509].

Дивні речі відбуваються з вивченням історії, у тому числі й з історією Другої світової війни. З одного боку, написані тисячі томів досліджень і вивчено, здавалося б, все – аж до того, якою фарбою писалися пізнавальні знаки на бойовій техніці воюючих сторін. З іншого боку, багато принципів тем взагалі воєнними істориками не розглядалось. А відносно деяких були створені міфи, які вже десятки років «кочують» з одних джерел до інших. Серед них міф про те, що «союзників Німеччини гнали на війну з Радянським Союзом фактично насильно, рівень їх військової підготовки був низький, а озброєння (особливо стрілецьке та протитанкове застарілим і непридатним для сучасної війни)». Особливо такі характеристики ми зустрічаємо відносно озброєння італійських військ, які воювали на Східному фронті. Хоча у сотнях італійських військових мемуарів солдат та офіцерів (крім популярних серед істориків мемуарів генералів Дж. Мессе [2] та У. Кавальєро [3], які свої поразки вбачали у слабкому матеріально-технічному забезпеченні та кліматі) ми практично не зустрічаємо нарікань на стрілецьку зброю, а знаходимо позитивні відгуки щодо неї [4; 5; 6; 7; 8].

У нашій статті ми збираємося дати ґрунтовну неупереджену оцінку стрілецькій зброї італійських союзників Німеччини та зробимо порівняльну характеристику радянської та італійської стрілецької зброї. Основою для наших тверджень стануть висновки експертів – зброярів та ветеранів військових кампаній, які використовували цю стрілецьку зброю у бою [9].

Щоб зрозуміти значення і місце стрілецької зброї у військових підрозділах, ми звернулись до військових архівів [10; 11]. Представлена нижче таблиця показує, що ключове місце у озброєнні дивізії (головна штатна одиниця військ) часів Другої Світової війни займає стрілецька зброя.

Таблиця 1. Штатна чисельність особового складу та озброєння радянських, німецьких та італійських піхотних дивізій на 1941 р.			
Назва підрозділів	Стрілецька дивізія радянська	Піхотна дивізія німецька	Піхотна дивізія італійська
Особовий склад, чол.	10858	16859	14300
Гвинтівки, карабіни, штук	8341	10691	11000
Кулемети, автомати, штук	468	1380 (776 ПП)	1000 ПП, 318 кулеметів (270 ручних, 48 станкових)
Міномети, штук	78	138	156
Гармати польової артилерії, штук	36	74	52
Протитанкові гармати, штук	18	75	24
Зенітні гармати, штук	10	12	16
Коні	3160	5000-6000	3800
Мотоцикли	у штаті відсутні	415-530	159
Автомобілі (тягачі), штук	203	902	Близько 600 (150 важких вантажівок, а також арт. тягачі, гусеничні та колесні трактори)

Стрілецька зброя італійських військ на Східному фронті була представлена самозарядними пістолетами, гвинтівками та карабінами, пістолетами-кулеметами (ПК), ручними та станковими кулеметами.

Вже в роки першої світової війни італійська армія (на відміну від російської) мала вельми непоганий 7,65-мм. самозарядний пістолет фірми «Беретта» зразка 1915 р. У 1934 році на озброєння був прийнятий розроблений на його базі вдосконалений пістолет, розрахований на стрільбу 9-мм патронами. Автоматика пістолета зразка 1934 р. працює за рахунок енергії віддачі вільного затвора. Розташований відкрито курок пістолета може бути зведений великим пальцем руки, що утримує пістолет. Цим же пальцем може бути вимкнений розташований на лівій стороні рамки запобіжник, блокуючий спусковий гачок.

Ось головні достоїнства, які відзначали італійські, німецькі, румунські, радянські воїни, які використовували цей пістолет у бою. Пістолет компактний. Нерухомих, жорстко закріплений ствол сприяє підвищенню кучності стрільби. Розміщення центра тяжіння поблизу рукоятки у поєднанні з невеликим імпульсом віддачі сприяє влучності стрільби в межах прицільної дальності. Стрільба з пістолета ведеться на дальність до 40 метрів за допомогою постійного прицілу. Завдяки наявності могутньої поворотної пружини, що поглинає значну частину енергії віддачі, пістолет достатньо стійкий при стрільбі. Підвищенню стійкості також сприяє зручна рукоятка з пластмасовими накладками. Простота конструкції пістолета забезпечує надійну роботу вузлів і механізмів за умови систематичного догляду. Легко розбирається для чищення і змащування. Можливий самостійний дрібний ремонт. Дозвукова швидкість кулі дозволяє використовувати глушник простої конструкції.

Серед недоліків пістолета слід відмітити невисоку дульну енергію 250 Дж., у пістолета ТТ (основного пістолета радянських військ) вона дорівнювала 500 Дж. Відкритий верх кожуха затвора послаблює його конструкцію, що істотно впливає на живучість зброї. Пістолет чутливий до забруднення, до загустівання мастила. «Беретта» поступається ТТ у зупиняючій дії кулі. Відомі випадки, коли смертельно поранені з «Беретти» радянські бійці продовжували напад або стріляли. Відсутність самовзводу не забезпечує постійну готовність зброї до стрільби, а носіння постійно зведеного пістолета різко знижує безпеку поводження з ним, оскільки запобіжник блокує тільки спусковий гачок, а не курок. Хоча справедливо зазначити, у радянського ТТ запобіжника взагалі не було. Відомо безліч фактів випадкових пострілів, у тому числі з загибеллю людей, при необережному поводженні і падінні пістолета ТТ.

У роки другої світової війни пістолет «Беретта» зразка 1934 р. перебував на озброєнні італійської армії [12]. У авіації і на флоті використовувався його варіант під патрон калібру 7,65 мм (пістолет «Беретта» зр. 1935 р.). Існував також варіант пістолета з глушником звуку пострілу, який поглинав приблизно 80 відсотків сили звуку. Це дозволяло використовувати його у розвідці, під час штурмових операцій. Подібних варіантів пістолетів у Радянській армії на той час не було.

Одним з найвідоміших та найвдаліших зразків автоматичної зброї Другої світової війни були пістолети-кулемети «Беретта» М-38а, М-38/42. Ці ПК сконструював Т. Маренгоні для озброєння піхоти. Вони випускалися в 1938 – 50 рр., набули широкого поширення в багатьох країнах і послужили зразком для численних наслідувань. У роки Другої світової війни ПК обох зразків були штатною зброєю італійської армії, поступали на озброєння німецької і румунської армій. Крім підрозділів піхоти італійської армії цими ПК озброювалися солдати елітних спецпідрозділів – 1-ї і 2-ї парашутних дивізій, сформованих ВПС Німеччини у 1943 році, які діяли на території Італії. Після війни постачався до країн Латинської Америки, Африки, Азії (зокрема, до Пакистану, Аганістану), на Балкани.

Пістолет-кулемет зр. 1938/42 р. виробляли з 1942 року, його автоматика працює за принципом віддачі вільного затвора. Він має масивну ствольну коробку, забезпечений подовжніми ребрами охолодження ствола з дульним гальмом-компенсатором і зручним дерев'яним прикладом. Спусковий механізм ПК дозволяє вести стрільбу як одиничними пострілами, так і чергами. Для кожного режиму вогню є окремий спусковий гачок: передній для одиничного, а задній для автоматичного вогню. Запобіжник прапорця розташований з лівого боку ствольної коробки, а з правого її боку знаходиться рукоятка заряджання. Для включення запобіжника прапорець повертається назад, у бік букви «S», а при виключенні – вперед, до букви «F». Для стрільби з пістолета-кулемета використовуються 9x19 мм патрони «Парабелум». Живлення патронами здійснюється з коробчатих магазинів місткістю 20 або 40 патронів. Магазили вставляються знизу у зручну горловину, сполучену зі ствольною коробкою.

У 1943 році конструкція пістолета-кулемета була модернізована. Ствольна коробка і гніздо магазину почали виготовлятися методом штампування,

довжина ствола була зменшена, а до рукоятки заряджання приєднана захисна шторка, яка вберігає від потрапляння всередину грязі і пилу. Модернізований варіант пістолета-кулемета отримав позначення зр. 1938/44 р.

Радянські пістолети-кулемети (ПК) – ППД (більше використовувався у 1941р.) та ППШ (використовувався 1942-1945 рр.) мали низку достоїнств. В першу чергу, це значно більша (665 Дж.) ніж у італійських ПК (420 Дж.) дульна енергія, висока вбивча і пробивна дія кулі. Велика початкова швидкість кулі забезпечує гарну траєкторію її польоту, що полегшує вибір точки прицілювання. Довга прицільна лінія, наявність компенсатора віддачі і дерев'яного прикладу, який забезпечує зручність прицілювання і щільність утримання, сприяють хорошій влучності стрільби, особливо одиничними пострілами. Крім того, дерев'яним прикладом можна було ефективно діяти в рукопашному бою.

Кожух затвора і ствола надійно оберігає руки стрільця від опіків. Запобіжник мушки повністю її закриває, надійно оберігаючи від ударів. Перемикач способу стрільби поблизу спускового гачка зручно перемикає. Велика місткість дискового магазину забезпечує щільність вогню. Дисковий магазин стійкий до ударів. Ребра жорсткості на бокових стінках коробчатого магазину теж підвищують його механічну міцність.

Відмітимо найсуттєвіші недоліки радянських ПК, які здебільшого були відсутні в італійських ПК. Велика вага зброї утруднювала її використання. Не дивлячись на дешевизну виробництва, ППД був досить складний для виробництва. Зброя, особливо моделі з нерухомим бойком, має невисоку надійність (часто бувають затримки при стрільбі). Дисковий магазин складно споряджати. Дисковий магазин зр. 1938 р. украй невдалої конструкції. Щоб дослати в горловину останні п'ять патронів застосовується гнучкий штовхач, який постійно перекошується в магазині. В результаті при довжині черги 6-7 пострілів відбуваються затримки у зв'язку з перекосом патронів, для усунення яких доводиться відокремлювати магазин, виймати 2-3 патрони і гарненько його струшувати. Така процедура в бойовій обстановці робить власника ППД потенційним мерцем. Використання принципу стрільби із заднього шептала негативно позначається на влучності стрільби, як у ППШ, так і ППД, особливо з нестійких положень. Затвор можна зводити в радянських ППШ та ППД тільки правою рукою.

Таблиця 2. Тактико-технічні характеристики італійських та радянських пістолетів-кулеметів

Пістолети-кулемети	Беретта М-38	Беретта М38/42	ППД	ППШ
	а			
Калібр, мм	9	9	7,62	7,62
Маса, кг	4,2	4,97	5,4	5,3
Довжина, мм	946	800	788	842
Довжина ствола, мм	315	180	267	305
Темп стрільби пос/хв	600	550	900	1000
Поч. швидкість кулі м/сек	420	381	490	500
Використані патрони	9x19 мм Пар	9x19 мм Пар	7,62x25 (ТТ)	7,62x25 (ТТ)
Місткість магазину, патронів	10/40	20/40	25/71	35/71
Прицільна дальність, м	200	200	200/250	350/400

Високий темп стрільби радянських ПК значно збільшує витрату боєприпасів, знижує її купчастість і зменшує дальність ефективного вогню. Місткість коробчатого магазина для такого темпу стрільби недостатня. Перемикач режиму вогню перемикає незручно змерзлими руками або в рукавичках. Не зовсім вдалою є конструкція перемикача режиму вогню.

У випадку поломки або послаблення пружини перемикача відбувається перемикач на автоматичний вогонь. Низька надійність запобіжника є причиною випадкових пострілів при падінні зброї і ударах прикладом. Ослаблення пружини магазина або навіть незначна погнутість загинів магазина часто призводить до утикання патронів в казенну частину ствола.

Та, без сумніву, головною стрілецькою зброєю, як у італійській, так і в радянській армії, були гвинтівки та карабіни. У радянській армії – гвинтівка Мосіна зразка 1891/30 р., у італійців – гвинтівка конструкції Ф. Манліхера зразка 1895 р.

Гвинтівка конструкції Ф. Манліхера (1848—1904) зразка 1895 р. знаходилася на озброєнні австрійської і болгарської армій. З невеликими змінами гвинтівка калібру 6,5 мм (з 40-х рр. 8 мм.) під назвою «Манліхер-Каркано» перебувала на озброєнні в Італії (від базового австрійського зразка відрізнялася тільки поворотним затвором) [12].

Ударний механізм ударникового типу. Спусковий механізм забезпечений запобіжником від випадкових пострілів і самовідкриття затвора у момент пострілу. Подача патронів здійснюється з однорядної обойми, вставленої у магазинну коробку. Від вискакування вгору при відкритому затворі обойма утримується клямкою. Після витрати патронів обойма випадає через пази у кришці магазинної коробки. Приціл рамкового типу. Для рукопашного бою до гвинтівки приєднується клинковий багнет. Шомпол відсутній, замість нього використовують спеціальний шнур.

Окрім гвинтівки широке розповсюдження мав карабін, який відрізняється від гвинтівки тільки довжиною та вагою.

На нашу думку, головні достоїнства італійської гвинтівки наступні. Гвинтівка потужна, з високою пробивною і вбивчою силою кулі, великою прицільною дальністю стрільби. Розташування рукоятки на задній частині затвора дозволяє перезаряджати гвинтівку, не відпускаючи її від плеча і не втрачаючи із виду цілі. За швидкістю перезарядження гвинтівка перевершує системи з поворотним затвором, що забезпечене тільки подовжнім переміщенням затвора при перезарядженні і вставлянням всієї обойми з патронами в магазин, а також автоматичним її видаленням з магазинної коробки після закінчення патронів. Гвинтівка легша багатьох інших магазинних гвинтівок.

Головні недоліки гвинтівки наступні. Гвинтівка чутлива до запилення затвора. Для переміщення затвора при перезаряджанні гвинтівки потрібно докладати більше зусиль, ніж у систем з поворотним затвором. Через пази в кришці магазинної коробки, які слугують для видалення порожньої обойми, всередину магазину легко потрапляє грязь, що призводить до затримок при стрільбі. Вузол кріплення викидача досить слабкий і це призводить до

передчасного його зносу. Виступаючий із ствольної коробки магазин може отримати пошкодження при ударах і падіннях гвинтівки.

На відміну від італійської гвинтівки, гвинтівка Мосіна стійка до запилення. Голчатий багнет гвинтівки наносить рани, які важко загоюються. Вона має високі бойові якості та надійність конструкції. Та все ж, наступні якості роблять її гіршою за італійську. У першу чергу, це велика довжина гвинтівки, особливо з багнетом, яка утруднює дії в окопах, населених пунктах тощо. Гвинтівка пристрілюється з багнетом. Зняття його для зменшення довжини зброї призводить до великого порушення балансування, що різко погіршує влучність стрільби. Ложа недостатньо зручна для утримання гвинтівки при прицілюванні. Велика сила віддачі призводить до швидкого стомлення стрільця. При цьому металевий край прикладу набиває синці на плечі стрільця.

Таблиця 3. Тактико-технічні характеристики італійських та радянських гвинтівок та карабінів		
Гвинтівки (карабіни)	Італійські «Манліхер-Каркано»	Радянські - Мосіна
Калібр, мм	8 (6,5)	7,62
Маса, кг	4(3,48)	4,5 (3,9)
Довжина, мм	1525(1305)	1660(1133)
Довжина ствола, мм	765(545)	730(590)
Темп стрільби пос/хв	20	8/10
Початкова швидкість кулі м/сек	670(610)	865(820)
Місткість магазину, патронів	5	5
Прицільна дальність, м	2600(2000)	2000(1000)

Мала місткість магазину і складність заряджання гвинтівки є причиною низької скорострільності (скорострільність італійської гвинтівки у 2 рази вища). В умовах блискавичного бою (середня тривалість бою роти 20 хвилин) – це визначальний чинник успіху у бою! Розташування рукоятки затвора в середині його стебла примушує стрільця при перезаряджанні відпускати приклад від плеча, внаслідок чого порушується одноманітність прицілювання і збільшується час наведення зброї на ціль для повторного пострілу або для перенесення вогню на іншу ціль. Крім того, при перезаряджанні затвор далеко висувається із ствольної коробки, у зв'язку з чим навіть невеликий його перекид або забруднення утрудняють досилання чергового патрона в патронник ствола. Виступаючий з ложі магазин збільшує габарити гвинтівки, а його достатньо товсті «щоки» і кришка збільшують масу зброї.

У гвинтівок зр. 1891/30 р. легко ушкоджується рамка прицілу, «розбовтуються» ложеві кільця, швидко зношується хомутик кріплення багнета. Гвинтівці властиві і такі недоліки, як самовідкривання кришки магазинної коробки у зв'язку з послабленням гвинта або швидкого зносу замочного зуба, заклинювання чергового патрона при досиланні у патронник у разі поспіху стрільця. При тривалій експлуатації спостерігається ослаблення гвинта спускової пружини, знос затвора і передньої стінки паза сполучної планки, що призводять до затримок при стрільбі.

Основою вогневої сили італійських стрілецьких підрозділів були кулемети – станковий та ручний кулемети Бреда [12].

Таблиця 4. Тактико-технічні характеристики італійських та радянських кулеметів

Кулемети (італійські та радянські)	Станковий кулемет Бреда	Ручний кулемет Бреда	Станковий кулемет Максим	Ручний кулемет ДК-27
Калібр, мм	8	6,5	7,62	7,62
Маса, кг	38,2	11,2	64,3	11,2
Довжина, мм	1270	1200	1067	1266
Темп стрільби пос/хв	400	500	700	600
Початк. швидкість кулі м/сек	800	621	855	850
Місткість магазину, патронів	20	20	250 (стрічка)	47
Прицільна дальність, м	3000	1500	2500	1500

Станковий кулемет Бреда був прийнятий на озброєння італійської армії в 1937 р. на додаток до недостатньо ефективного станковому кулемету «Фіат-Ревеллі». Джерелом енергії для роботи механізмів автоматики конструкторами кулемета використані порохові гази, які відводяться через бічний отвір у стінці ствола. Спусковий механізм розташований у потиличнику і дозволяє вести тільки автоматичний вогонь. На потиличнику знаходиться також запобіжник, який у включеному положенні блокує спусковий важіль.

Живлення патронами проводиться з пластинчастих ланкових магазинів (стрічок жорсткого типу) місткістю всього 20 патронів. Для того, щоб запобігти забрудненню механізмів автоматики, що викликало такі часті затримки при стрільбі з кулемета «Фіат-Ревеллі», в кулеметі Бреда використаний оригінальний подаючий механізм повзункового типу. Таким чином, під час стрільби з лівого боку в ствольну коробку вставляється магазин, споряджений патронами, а з правого боку виходить магазин із стріляними гільзами. Таким чином, кількість отворів скорочене до мінімуму і проблема забруднення механізмів автоматики значною мірою вирішена. Проте таке вирішення проблеми забруднення негативно позначилося на швидкості роботи механізму і практичній скорострільності. Хоча теоретичний темп стрільби дорівнює 450 пострілів у хвилину, на практиці автоматичний вогонь з кулемета нагадує швидко послідовність одиничних пострілів.

Під час стрільби по наземних цілях використовується рамковий приціл, проріз і мушка мають трикутну форму. Для боротьби з повітряними цілями на кулеметі встановлювався зенітний кільцевий приціл, а сам кулемет вмонтовувався на спеціальному верстаті з чотирма опорами. Піхотний варіант кулемета вмонтовувався на триножному верстаті з механізмом вертикального наведення, який забезпечує як грубе, так і точне наведення. У 1938 році був розроблений і прийнятий на озброєння варіант кулемета, призначений для установки на танках і інших броньованих машинах. Цей кулемет має пістолетну рукоятку і спрощений механізм подачі патронів. Магазин з патронами встановлювався на ствольну коробку, а стріляні гільзи просто випадали із ствольної коробки вниз.

У роки Другої світової війни на озброєнні Червоної Армії перебував станковий кулемет системи «Максим» зр. 1910 р.[12]. Цей кулемет, на станках О.О. Соколова і І.М. Колесникова, позитивно зарекомендував себе ще в роки Першої світової війни. У той час це був єдиний кулемет, серійне виробництво

якого було налагоджене на російських військових заводах. Так, в СРСР перша модернізація станкового кулемета системи «Максим» пройшла в 1930 р. На зброю був встановлений відкидний потиличник, у зв'язку з чим змінені права і ліва засувки, а також з'єднання спускового важеля з тягою.

Введений новий запобіжник, розташований на спусковому гачку, що позбавляло від необхідності при відкритті вогню діяти двома руками. Встановлений покажчик натягнення поворотної пружини. Змінений приціл: введені стійка і хомутик з клямкою, на ціліку бокових поправок збільшена шкала. На кожух кулемета був прикріплений буферний утримувач для щита. Збільшений наливний отвір і зроблений кран для зливного отвору. Новим став також окремий бойок до ударника кулеметного замку. Стрільба на дальні дистанції і з закритих позицій, яким у той час надавалося велике значення, забезпечувалася використанням важкої кулі зр. 1930 р. і введенням оптичного прицілу і кутоміра. При виготовленні кулемета кольорові метали були замінені сталлю.

В той же час, не дивлячись на високі бойові якості кулемета «Максим», деякі його недоліки ніякі модернізації не могли усунути. Кулемет з верстатом був на 20-25 кг важчим за сучасні іноземні зразки, що негативно позначалося в нових умовах ведення бою, при значно збільшених темпах просування військ в наступальних операціях. Кулеметні обслуги відставали від своїх стрілецьких підрозділів, що у багатьох випадках призводило до неможливості використання вогняної потужності цієї зброї. Водяне охолодження ствола також утруднювало застосування кулемета в різних умовах бою. Крім того, кожух кулемета легко пробивався кулями, осколками снарядів і мін, що призводило до виходу кулемета з ладу.

Не дивлячись на перераховані недоліки, в ХХ ст. кулемети системи «Максим» широко використовувалися практично у всіх війнах.

Ручний кулемет Бреда був основним зразком автоматичної масової зброї італійської піхоти в роки Другої світової війни. З ухваленням цього кулемета на озброєння в 1930 р. в італійській армії була проведена реорганізація піхотного взводу, який замість трьох стрілецьких відділень і 1–2 легких кулеметів почав налічувати три однакові «Ескуади» (стрілецькі відділення нової організації) по 15 чоловік з одним ручним кулеметом в кожній.

У конструкції механізмів автоматики реалізовані як принцип віддачі ствола з коротким його ходом, так і принцип використання енергії порохових газів. Замикання і відмикання каналу ствола проводиться поворотом замикаючої муфти, розташованої в коробі і своєю передньою частиною сполученою зі стволом. Живлення патронами проводиться з невідокремлюваного коробоподібного магазину, шарнірно закріпленого на правій стороні короба. Заповнення магазину проводиться за допомогою обойм місткістю 20 патронів. Ця конструкція мала той недолік, що навіть при незначних пошкодженнях країн магазину або обойми, затримки під час стрільби були неминучі.

Особливістю кулемета є те, що стрільба з нього можлива тільки при забезпеченні мастилом патронів, які вводяться в патронник. Для цього на

кришці коробка є масельничка, заливний отвір якої закривається різьбовою пробкою. Необхідно відзначити, що в польових умовах масло, змішуючись з пилом і гряззю, викликало часті затримки в стрільбі. Певні труднощі викликала і заміна в польових умовах розігрітого при стрільбі ствола. Через відсутність спеціальної рукоятки зняти ствол можна було тільки за допомогою спеціальних рукавиць, які далеко не завжди були під руками. Крім того, після установки нового ствола, який входив у комплект приладдя до кулемета, було потрібне його тестування. Конструкцією кулемета не була передбачена і рукоятка для перенесення кулемета на полі бою, ремінь для перенесення також не був передбачений. Тому при розігрітому стволі кулеметник був вимушений використовувати як рукоятку магазину, що вело до пошкоджень магазину і подальших затримок під час стрільби.

Проте, через відсутність кращого зразка ручний кулемет Бреда зр. 1930 р. залишався на озброєнні італійської піхоти не тільки в роки Другої світової війни, але і в післявоєнні роки.

Роль основного ручного кулемета у радянській армії виконував ДК-27 (Дегтярьова кулемет) [12]. На початку війни в армії їх нараховувалось близько 110 тис. одиниць, а з 1,5 млн. вупущених в СРСР у роки війни кулеметів ліву частку складали теж вони. Як і у радянських пістолетів-кулеметів, у ДК-27 куля має високу пробивну і вбивчу силу. Форма прикладу забезпечує достатню щільність утримання зброї і прицілювання при стрільбі з різних положень. Це сприятливо позначається на одноманітності прицілювання і влучності стрільби. Невисокий темп стрільби дозволяє при певних навичках без будь-яких перемикань вести і одиничний вогонь. Газовий регулятор забезпечує нормальне функціонування автоматики кулемета в несприятливих кліматичних умовах і при забрудненні ствольної коробки.

Запасний ствол дозволяє замінити його у разі перегріву. Велика довжина ходу рухомих частин і значна маса рами затвора дозволили знизити темп стрільби до прийнятної величини. Полум'ягасник виключає засліплення стрільця дульним полум'ям і підвищує його маскуванню. Наявність боєприпасів з різними типами куль (звичайною, бронебійною, бронебійно-запалювальною, трасуючою) розширює бойові можливості кулемета.

Головні недоліки радянського кулемета – це його велика вага і габарити, які негативно позначаються на маневреності кулемета. Замінювати ствол недостатньо зручно, це призводить до опіків рук стрільців. Розміщення магазину зверху ствольної коробки призвело до збільшення висоти стійок прицільного пристрою, щоб підвести лінію прицілювання відносно ствола. В результаті стрілець під час стрільби і заміні магазину повинен більше висовуватися з укриття, що погіршує його маскуванню. Використання в конструкції кулемета принципу стрільби із заднього шептала негативно позначається на влучності і купчастості стрільби. Розміщення мушки на кожусі ствола зменшило довжину прицільної лінії, що також негативно позначається на влучності стрільби. Магазин достатньо складно споряджати, крім того при такому способі розміщення він схильний до механічних пошкоджень.

Представлений вище аналіз бойових якостей італійської та радянської зброї, доводить, що італійські війська на Східному фронті мали не гіршу, ніж у радянських військ, стрілецьку зброю. За окремими показниками італійська зброя перевершувала радянські зразки, що суттєво впливало на хід боїв, це в першу чергу:

- серед пістолетів – надійність механізмів, конструктивні особливості, які сприяли кращій кучності та влучності стрільби, можливість використання глушника;

- серед пістолетів-кулеметів – менша вага зброї, що сприяло більш ефективному її використанню; вища ніж у радянських зразків надійність, легкість спорядження магазину та надійність подачі патронів; конструктивні особливості, які сприяли кращій кучності та влучності стрільби; нижчий темп стрільби, що зменшує витрату боєприпасів; зручний спосіб ведення автоматичної та одиничної стрільби; висока надійність запобіжника стрільби;

- серед гвинтівок та карабінів – менша вага та довжина гвинтівки (на 14 см.), зручна ложа для утримання гвинтівки при прицілюванні, нижча сила віддачі, вища у двічі скорострільність, краща одноманітність прицілювання;

- серед кулеметів – менша вага станкових кулеметів, що позитивно позначалося на мобільності кулеметних обслуг в нових умовах ведення бою, при значно більших темпах просування військ в наступальних операціях. Італійські кулеметні обслуги рідко відставали від своїх стрілецьких підрозділів, що дозволяло використовувати вогняну потужність цієї зброї [4, с. 5-6].

Як ми бачимо, італійські війська, виділені для дій в СРСР отримали найсучаснішу зброю і техніку з того, що мали в своєму розпорядженні італійські збройні сили. На відміну від інших союзників Німеччини практично все озброєння було італійської розробки або вироблялось за ліцензією, за кордоном купувалися лише окремі зразки. Стрілецькі зразки італійської зброї не поступалися радянським, а по окремим тактико-технічним характеристикам випереджали їх. Тому слова італійської пісні, які приведені на початку нашої статті, не актуальні для італійських військ на Східному фронті. А дослідження окремих істориків, у яких зображено союзників Німеччини беззахисними жертвами, є помилковими, або ж свідомо брехливими.

Можна впевнено сказати що, не дивлячись на всі свої недоліки, армії союзників Німеччини мали відмінну (фіни), добру (італійці, венгри, хорвати, словаки) та задовільну (румуні) бойову цінність. Особливо це було важливо в переломні 1941/42 роки, що вимагало від народів СРСР найвищого напруження всіх сил. Один лише перелік військ держав, які брали участь у війні з Радянським Союзом у 1941 – 1945 рр., викликає пошану до наших предків. Вони билися і перемогли не тільки Німеччину, але й її численну «свиту», яка більшою чи меншою мірою ненавиділи нашу країну.

Література

1. Россия и СССР в войнах XX века: Статистическое исследование. М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2001, 608 с.
2. . Messe, G. La guerra al fronte russo. II Corpo di Spedizione Italiano (C.S.I.R.) / G. Messe. – Milano: Rizzoli, 1964. – 398 p.
3. Кавальеро У. Записки о войне: Дневник начальника итальянского генерального штаба / У. Кавальеро. – М., 1968. – 286 с.
4. Корти Э. Немногие возвратившиеся Записки офицера итальянского экспедиционного корпуса 1942-1943 гг. / Корти Эудженио М., 2002. – 143 с.
5. Carerj E. L'eropea di Tschertkowo. – Roma, 1945. – 220 p.
6. Rochat G. Memorialistica e storiografia nella campagna italiana di Russia 1941-43 // Gli italiani sul fronte russo. – Bari: De Donato, 1982. – P. 470-471.
7. Rigoni Stern M. 11 sergente nella neve. Ricordi della ritirata di Russia / M. Rigoni Stern. – Torino: Einaudi, 1962. – 157 p.
8. Alpini e tedeschi sul Don. Documenti e testimonianze sulla ritirata del Corpo d'armata alpino e del XXIV Panzerkorps germanico in Russia nel gennaio 1943 / di A. Massignani. – Rossato, 1991. – P. 12.
9. Експертні висновки отримано завдяки сприянню співробітника Міністерства оборони України Сергія Леонідовича Богрєєва.
10. ЦХИДК (Россия) (Центр зберігання та вивчення документів командування). Ф. 1 п., Оп. 32-б, Спр. 2.
11. ЦАМО (Росія) (Центральний архів Міністерства оборони) Ф. 13 а, Оп. 3028, Спр. 10.
12. Спеціальна довідкова література: Бабак Ф.К. Все о пистолетах и револьверах / Ф.К. Бабак. – М., АСТ, Полигон, 2004. – 416 с.; Бишоп К. Стрелковое оружие / Крис Бишоп. – М.: Издательство "Омега", 2001. – 187 с.; Жук А.Б. Винтовки и автоматы [Текст] / А.Б. Жук. – М.: Воениздат, 1988. – 222 с. Кашевский В.А. Пехотное оружие Второй мировой войны / В.А. Кашевский. – М., 2004. – 432 с.; 1000 образцов стрелкового оружия [Текст] / ред. Д. Миллер. – Смоленск: Русич, 2004. – 408 с.; Монетчиков С. Дистанции и цели для стрельбы из стрелкового оружия. Опыт использования стрелкового оружия в годы Великой Отечественной войны / Сергей Монетчиков. // "Братишка" – 2005 – декабрь. – 12 с.; Шант К. Оружие пехоты: Энциклопедия стрелкового оружия: 250 лучших мировых образцов (пер. с англ. Сумбаева С., Шашкова С.В.) / Крис Шант. – М.: Омега, 2004. – 256 с.

Ладыга А.И. Проблема оценки стрелкового оружия итальянских войск на Восточном фронте (1941-1943 гг.): уход от мифа.

Статья содержит материалы, подготовленные на основе новых научных разработок, а также архивных источников. Посвящена проблемам участия армий европейских союзников Германии в войне против СССР.

Ключевые слова: оружие, СССР, Италия, война, фронт.

Ladyga A.I. Problem of estimation of arms of the Italian troops at the East front (1941-1943): walking is away from a myth.

In the article, there are materials, which are prepared based on new scientific investigation and on the base of the archives documents. It is devoted to the problems of participation of Italy in war against the USSR.

Key words: arms, USSR, Italy, war, battlefront.

ВТОРГНЕННЯ ГЕДИМІНА В УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ у 1321-1322 рр.

Аналізується початок експансії великого литовського князя Гедиміна в українські землі та його наслідки. На підставі літописних джерел розглядається адміністративний устрій у Київських землях після завоювання їх Гедиміном. Висвітлюються особливості боротьби галицько-волинських князів проти Литви. Аналізуються особливості військових дій ВКЛ з татарами.

Ключові слова: литовська експансія, Велике князівство Литовське, Волинь, Київщина, битва на Синій Воді, Гедимін, Вітень, Герман Вартберг.

У сучасній історичній науці питання про вторгнення військ великого литовського князя Гедиміна в українські землі в 1321-1322 рр. відноситься до дискусійних. Одні вчені приймають на віру повідомлення білорусько-литовських літописів, інші – мають сумніви.

Так, Г.Ю.Івакін підкреслює: "Якщо ж і можна визнати вплив Литви на Київ або навіть якісь військові спроби його захоплення, то не можна погодитись з фактом державного завоювання Гедиміном Київської землі та Волині [1, с. 63]. О.В.Русина не має довіри до свідчень білорусько-литовських літописів і констатує, що аналіз джерел "вповні підтверджує квазіісторичний характер оповіді про похід Гедиміна на Волинь і Київщину" [2, с. 55]. На думку О.М. Уривалкіна, у 1321 р. почався перший етап експансії литовців в українські землі, "але інформації щодо цього періоду недостатньо" [3, с. 210]. Н.Л. Сморгачова стверджує, що питання вторгнення Гедиміна у 1321-1322 рр. в українські землі слід розглядати в контексті "історичної долі Києва і взаємин великих литовських князів з татарами" [4, с. 32].

Відносно результатів походу В.Й.Борисенко впевнений, що перемога литовців "...була не повною. Поряд з адміністрацією баскака діяла адміністрація і литовського князя" [5, с. 89]. Такої ж думки й Ю.І.Терещенко: "Встановити повний контроль не вдалося. Намісник литовського князя в Києві поділяв владу з ханським баскаком" [6, с.2]. Н. Яковенко заперечує похід Гедиміна на Волинь. Після тривалих війн за галицьку спадщину до володінь Великого князівства Литовського відійшли Волинська та Берестейська землі [7, с.139].

На думку О.Б.Широкорада, Гедимін у 1320 р. здійснив похід на Володимир Волинський, де княював син Василька Романовича Володимир. Князь у бою загинув, а бояри після його загибелі капітулювали. Тоді ж Гедимін захопив Луцьк, а зиму він провів у Берест'є. Також О.Б. Широкорад дійшов висновку, що король Лев Юрійович, його брат Андрій і переяславський князь Олег загинули у 1321 р. у битві на річці Ірпені [8, с. 53].

Тому слід приділити увагу більш ретельному розгляду відомих джерел і зіставленню їхніх свідоцтв. "Хроніка Биховця" вказує, що великий литовський князь Гедимін у 1321-1322 рр. здійснив похід в українські землі [9]. Проте, Густинський літопис вказані події хронологічно відносить до самого початку XIV ст. 1305 р. [10, с. 348].

Метою дослідження є аналіз військового походу литовського князя Гедиміна в українські землі 1321-1322 рр.

На початку XIV ст. Велике князівство Литовське значно підсилилось. Його військова експансія також посилилась, коли владу захопив Вітень, "маршалок бывший Тройдена", "...муж годный и до всего удатный" [11, с. 37]. У 1312 р. литовці здійснили напад на Добжинську землю, у 1315 р. – у Куявію. Хроніка Литовська і Жомойтська свідчить, що "року 1312 Литва, прусы и жомойды тихо, не оголошаючи, в землю Добринскую вторгнули и место головное Добрынь в неделю, гды люде были в костыле на набоженствъ, опановали... села, фольварки и все спустошивши в мизерную неволю забрали" [11, с. 34]. Герман Вартбург стверджує, що литовці "частково" почали стверджувати свою владу у Волинському князівстві при Тройдені і його наступниках [12, с. 237].

Активна експансія литовців у сусідні землі неминуче повинна була привести до боротьби з татарами. Якщо татари підтримували Москву, то литовці – Твер. У 1315 р. татари здійснили напад на Литву. Проте жорстока боротьба хана Узбека з Іраном 1318-1321 рр. дозволила Гедиміну вторгнутися в українські землі.

У 1321 р. Гедимін "...з литвою и жомонтью и русью, и татарами немцев наголову поразивши... тягнул на княжати волынские, а напервей напротив Володимира князя" [11, с. 37-38]. Володимир "...зостал на пляцу забитим... Лев, князь луцкий... утекал аж до Бранска Северсакого, до князя Романа зятя своего... Станислав, великий князь киевский... утекл до князя рязанского, который ему зараз дол в малжонство дочку свою Олгу" [11, с. 37,38].

Хроніка Литовська й Жмойтська прямо вказує, що після різдва 1322 р. Гедимін "...тягнул з Берестя против князю Станиславови, княжати киевскому, котрий с продков сам один монархою або единовладцию был руским. Потом тянул Гедимин в Киевские волости... И так князь переяславский Олег, а луцкий князь Лев, от литвы выгнанный, Роман бранский... стягнулися на ратунок до Станислава, князя киевского, который обозом лежал над Ирпенем рекою три мили от Києва... А злучивши все войска свои в едно великое войско, маючи и от татаров помочь..." Після перемоги над українськими військами "...литва русканов аж до ночи гонили, били, секли и имали" [11, с. 37-38]. Л.В. Войтович стверджує, що зараз відносно існування київського князя Станіслава не має сумнівів [13, с. 511].

Хроніка Литовська і Жомойтська свідчить: "Гедимин... притягнул до Києва и, обложили замок добывая его уставичными штурмами" [11, с. 38]. Герман Вартберг вказує, що облога тривала два місяця [12, с. 237]. Останнє свідчить, що Київ був містом із міцними укріпленнями.

Гедимін одразу ж "...на Києве и инших местах переложил старшим наместником своим Мендовга князя Голшанского Алигимонтовича, кривного своего, который потом окрестился в веру рускую и пановал в Києве аж до Владимира Ольгердовича, князей Слуцких предка" [11, с.38].

Мешканці підкорених міст були повинні приносити Гедимінові присягу. Хроніка свідчить: "...поддалися, и присягу и послушенство выконали... зо всем князством Луцким поддалися и присягу потомного послушенства учинили... а

так замок и место Киев поддала Гедимину... и подаючися в ласку и в державу Гедиминови, там же ему и присягу выполнили" [11, с. 37-38]. Як бачимо, князі втекли, а бояри приносили великому литовському князю ленну присягу.

Гедимін "...и замок Луцкий и иные пригородки старостами своими осадил... Потом пшол до Житомира, в котором было много шляхты киевской... А так поддалися наостаток и там старосту своего и рыцарство литовское в замку и месте осадил... князь литовский, переложивши на Киев наместником Мендовга, а иншие замки также старостами своими осадивши, вернулся до Литвы" [9, с. 37, 39]. Гедимін "...за единым звитязством монархию Киевскую, Волынские и Северские князства аж до Путивля за Киевом на 50 миль и далее опановал, и до Литовского панства прилучил..." [11, с. 38].

Про литовське вторгнення в українські землі також розповідається у "Лівонській хроніці" Германа Вартберга, написаній у другій половині XIV ст. [12]. Таким чином, посилення дослідників на недостовірність фактів білорусько-литовських літописів спростовуються свідомством хроніки Германа Вартберга, капелана Тевтонського ордена, який в середині XIV ст. прибув із Вестфалії до Лівонії й з плином часу займав там важливі посади. Він особисто приймав участь у поході на Литву, використовував у своїй праці офіційні орденські документи. Хроніст також посилається на "псковського літописця". Завершується хроніка Германа Вартберга подіями 1378 р. Похід Гедиміна автором датується 1320-1321 рр. Навряд чи орденський хроніст вигадав сам факт походу.

Але у 1331 році в Києві був "татарський підручник" Федір, а на Волині правили українські князі. Учені припускають, що 1323 р. брати-співправителі Андрій та Лев Юрійовичі загинули в боротьбі проти ординців. Проте з 1325 р. на прохання бояр на Волині князував Болеслав Тройденевич, сестринець померлих князів Романовичів.

Сучасний литовський історик Е.Гудавічюс вважає, що Андрій та Лев загинули у 1322 р., чим і скористалась Литва, хоча до загибелі братів відношення й не мала. Син Гедиміна Любарт у 1320 р. став зятем волинського князя, але головним напрямком литовської політики на півдні став Київ, де князував брат Гедиміна Федір (ім'я отримав по хрещенні). Проте одразу закріпитися в Києві Гедиміну не вдалось. Литва обороняла союзеренітет Орди від вторгнень Угорщини й Польщі [14, с. 102-103]. Л.В.Войтович версію про брата Гедиміна Федора вважає непевною [13, с. 416]. На думку О.Задорожного, в Києві правили представники путивльської гілки Ольговичів, а "навколо Путивля були об'єднані землі від Сейму до верхів'я р. Самари і до нижньої течії р. Осколу" [15, с. 47].

Дійсно, у 1331 р. Федір пограбував тільки що затвердженого новгородського архієпископа Василя: "И приехали под Чернигов город, и ту пригналься кыевський князь Федор, с баскакамы татарськым, вь 50 человекъ, разбоем, и наши остерегошася, и сташа доспеве противу себе, мало кровопролитие не учинилося промежу ими, понеже наши с себе откуп дали, а Ратьслава, протодиакона митрополица, поймав на Киев повеле, чресъ цолованье, а князь вьспремь срам отъиде, но от Божіа казни не убежа: поирала

коня его, и поидоша пеши. И оттоле поеха владыка на Брянск " [16, стб. 68]. Якщо литовці й мали якісь впливи на Київ, то вже до вказаної дати ординці встановили попереднє положення. Київ й надалі був ординським леном. Відомо, що литовські князі, коли підкорили Київ, ще протягом тривалого часу сплачували ординцям за нього як ленники данину. Окремий лей складало Поросся [17, с. 4]. На думку Е.Пчелова, Гедемін без успіху намагався встановити контроль над Волинню [18, с. 140].

Приєднання Києва до Великого князівства Литовського відбулося після початку в Орді так званої "великої замятні". Після смерті хана Бірдібека татарські хани змінювались майже щорічно.

Літопис 1359 р. розповідає: "Того ж лета Бердибекъ царь умре, а Кульп сяде на царство, и царствова 6 месяцы, и убиень от царя Науруса. По Кульпе же прия царство Нарусь" [19, с. 47-48]. Під 1362 р. маємо звістку, що після битви на Синій Воді "сей Ольгердъ и инья Рускія державы во власть свою пріять, и Мевъ под Феодоромъ княземъ взять, и посади въ нем Володымера, сына своего" [20, с. 350]. У наступних працях слід звернути увагу на московсько-литовські відносини.

На думку О.Пчелова, на початку 1360-х рр. татари намагалися взяти реванш, а тому розгром у 1363 р. трьох великих загонів у битві на Синій Воді став початком звільнення руських земель від ординської залежності. Ольгерд вдвічі збільшив територію ВКЛ і створив велику державу, яка "була спроможна реально протистояти Орді, Ордену й Москві" [18, с.141].

Таким чином, залучення даних орденського хроніста Германа Вартберга дозволяє більш вірогідно казати про можливість вторгнення військ великого литовського князя Гедиміна в українські землі на початку 20-х рр. XIV ст. Можливо, що київський лен дійсно отримав хтось із представників путивльської лінії Ольговичів, а до Великого князівства Литовського Київ був приєднаний лише за часів Ольгерда.

У подальших дослідженнях ми розглянемо вплив литовського завоювання на економічний розвиток українських земель у XIV ст.

Література

1. Івакін Г.Ю. Історичний розвиток Києва XIII – середина XVI ст. / Г.Ю.Івакін. – К.: Ін-т археології НАН України, 1996.
2. Русина О. В. Україна під татарами і Литвою / О.В.Русина // Україна крізь віки. – Т.6. – К.: Альтернативи, 1997.
3. Уривалкін О.М. Таємничі грані історії / О.М.Уривалкін. – К.: КНТ, 2007.
4. Сморгачова Н.Л. Битва 1322 р. на р. Ірпені / Н.Л.Сморгачова // Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. – №10. – Луганськ: – 2002. – С.32-37.
5. Борисенко В.Й. Курс української історії. З найдавніших часів до XX століття / В.Й.Борисенко. – К.: Либідь, 1996.
6. Терещенко Ю.І. Україна у складі Литовського князівства та Польського королівства / Ю.І.Терещенко // Історія України. – 1997. – №16. – 68 с.
7. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Н.Яковенко. – К.: Критика, 2005.

8. Широкоград А.Б. Русь и Литва / Александр Широкоград – М.: Вече, 2008. – 400 с. – (Тайны Земли Русской).
9. Хроника Быховца (Предисл., коммент. и пер. Н.Н.Улащика. Отв. ред. М.Н.Тихомиров.) – М.: Наука, 1966.
10. Густинская летопись // ПСРЛ – СПб., 1843. – Т.2.
11. Хроники: Литовская и Жмойтская, и Быховца // ПСРЛ. – М.: Наука, 1975.
12. Герман Вартберг. Ливонская хроника // Тевтонский орден. Крах крестового похода на Русь / Герман Вартберг. – М.: Изд-во Алгоритм, Изд-во Эксмо, 2005. – С.204-291.
13. Войтович Л. Княжа доба на Русі: портрети еліти / Л. Войтович. – Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2006.
14. Гудавичюс Эдвардас. История Литвы. (с древнейших времен до 1569 года). – М.: Фонд имени И.Д.Сытина. ВаНгив, 2005. – Т.1.
15. Задорожний О. Нащадки Ігоря Святославича // Сіверянський літопис. – 1999. – №2. – С.42-50.
16. Летописный сборник, именуемый летописью Авраамки // ПСРЛ. – Т.16. – СПб., 1889.
17. Бодрухин В. М. Київ у другій половині XIII – на початку XIV століть // Бористен. – 2000. – №11. – С.3-4.
18. Пчѣлов Е.В. Рюриковичи. История династии // Е.В.Пчѣлов. – М.: ЮЛМА-ПРЕСС, 2001. – 479 с.
19. Летописи белорусско-литовские // ПСРЛ. – Т.35 – М.: Наука, 1980.
20. Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей (ПСРЛ). – Т. 2. – М.: Языки русской культуры, 1998. – 648 с.

Лысенко И.А. Вторжение Гедимины в украинские земли 1321 – 1322 гг.

Анализируется начало экспансии великого литовского князя Гедимины в украинские земли и его последствия. На основании летописных источников рассматривается административный уклад в Киевских землях после завоевания их Гедимином. Освещаются особенности борьбы галицко-волыньских князей против Литвы. Анализируются особенности военных действий ВКЛ с татарами.

Ключевые слова: литовская экспансия, Великое княжество Литовское, Волынь, Киевщина, битва, на Синей Воде, Гедимин, Витень, Герман Вартберг.

Lisenco I.A. The invasion of Gedimin into Ukrainian lands in 1321 – 1322.

The campaign of the Grand Lithuanian duke Gedimin into Ukrainian lands and its results are considered in this article. On the basis of annalistic sources the administrative mode is examined in Kievan earths after a conquest them Gedimin. Light up the features of fight of the Galicko-Volhynskye princes against Lithuania. The are analyzed features of military operations of Grate Duhe of Lithuania with Tatars.

Key words: the Lithuanian expansion, Volhynia, Kiev lands, battle, on Syiykh Wodakh, Gedimin, Viten', Herman Vartberg.

РОЗВИТОК СОЛЯНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ В ДОНБАСІ У XVII-XIX ст.: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

Подано аналіз наявної наукової літератури з розвитку соляної промисловості Донбасу у XVII-XIX ст. Визначено три основних періоди у створенні історіографії із зазначеної тематики, а також окреслено коло проблем та пріоритетів у дослідженні історії становлення даної галузі в регіоні.

Ключові слова: Донбас, соляні промисли, Бахмут, Тор, історіографія.

Донбас – найважливіший промисловий регіон нашої держави. Але ж в загальносвітовому масштабі Донбас розглядається не тільки як соляна скарбниця України, а й всього світу. Саме це, в свою чергу, зумовлює визначальність та стійку актуальність вивчення проблеми виникнення та розвитку соляних промислів сучасної території Донбасу, а саме Торських (нині Слов'янських) та Бахмутських (нині Соледарських), у контексті як регіональної, так і загальноукраїнської та всесвітньої історії. Адже наукові знання та практичний досвід дозволяють не лише розширити межі нашого уявлення про історичне минуле краю, але й віднайти відповіді на нагальні питання та проблеми, що супроводжують прогресивний поступ соляної галузі у сьогоденні. Новизна роботи полягає у введенні в науковий обіг раніше невикористаних архівних матеріалів, а також систематизації раніше відомих джерел та літератури.

В різний час увагу науковців та краєзнавців привертала проблема розвитку соляної промисловості Донбасу, але до цього часу не зроблено належного історіографічного наукового дослідження з цього питання. Отже, метою даної статті є критичний аналіз праць українських та російських істориків і краєзнавців, та визначення стереотипів вивчення питання в історичній літературі XVII-XIX ст. щодо розвитку соляної промисловості Донбасу в зазначений період. Перехід до ринково-економічних відносин вимагає нового бачення історичних реалій, а відтак певного переосмислення, здавалося б, вже доведених аргументацій.

Дійсно, соляна промисловість означеного регіону, від часу її зародження і дотепер, неодноразово виступала об'єктом вивчення в історичній науці. В історіографії даної теми можна виділити три періоди: I – дореволюційний (до 1917 р.); II – радянський (1918 – 1990-і рр.); III – новітній, або часу незалежності (з 90-х рр. XX ст. до сьогодення). Такий розподіл на періоди вважається доречним, тому що він відповідає змінам в історії, які відбувалися на території України.

Однозначно неможливо визначити хто провів перше спеціальне дослідження про початковий період розвитку соляних промислів. Майже одночасно це зробили відомий дослідник Південної України XIX ст. А.О. Скальковський, який працював головою Губернського статистичного комітету, у своїй роботі «Соляная промышленность Новороссийского края (1715 – 1847)» [1] і Філарет (Гумілевський) – харківський і белгородський

архієпископ та дослідник церковної історії регіону в своїй роботі «Історико-статистичний опис Харківської єпархії» (1858 р.) [2]. Згідно А.О. Скальковського початок солеваріння в регіоні пов'язаний з будівництвом укріпленого Соляного містечка на р. Тор (приблизна дата започаткування – 1675 рік) [3]. В своїй іншій роботі А.О. Скальковський, спираючись на записку Г.Ф. Юнкера, спробував визначити обсяг виробництва солі на Бахмутських та Торських соляних заводах [4]. В той же час Філарет (Гумілевський) вказував, що на річці Тор соляні заводи, можливо, існували вже в 1650 р. [5]. Роботу Філарета, вивчаючи заселення, господарську діяльність та культурний розвиток Слобідської України, в своїй праці використовував професор Харківського університету Д.І. Багалій. Витоки соляних промислів на Торі він відносив до кінця XVI ст. Згідно його версії монахи Святогірського монастиря, українські козаки й російські служилі люди, які зводили Цареборисівську фортецю при гирлі р. Оскол в 1599 – 1600 рр., можливо, займалися виваркою солі на Торських соляних озерах [6]. З всього вищезгаданого ясно, що не існує чіткої відповіді на питання про заснування соляних промислів та їх розвиток на початковому етапі.

Вагомий внесок з аналізу технічного розвитку галузі зробив П.І. Фомін в своїй праці «Горная и горнозаводская промышленность Юга России», де він детально описував стан утримання робітників в промисловості, а також надав статистичні дані кількісного складу робітників з місцевих повітів [7].

Значну цінність складають матеріали описів промислів, що збереглися в мандрівних записках Г.Ф. Юнкера – надвірного радника, члена Санкт-Петербурзької Академії наук, який з 1737 р. керував соляними промислами. Він надав чіткий опис про стан промислів у середині 30-х рр. XVIII ст. [8]. Не менш важливі в дослідженні проблеми мандрівні записки Й.А. Гільденштедта, який описав стан варниць наприкінці XVIII ст., та зробив порівняльний аналіз варниць, збудованих під керівництвом Г.Ф. Юнкера з тими, що будувалися в другій половині XVIII ст. [9].

Таким чином, в історичній літературі першого періоду не було зроблено спеціальних досліджень, автори розглядали початок соляної промисловості тільки в контексті загального розвитку промисловості краю, лише зробивши спробу визначити основні етапи розвитку промислів та обсягу виробництва солі. Але особлива цінність дореволюційних досліджень полягає в тому, що деякі автори були свідками подій, проте слабка джерельна база – недолік цих праць, та в більшості своїй дослідження проводились в загальноросійському масштабі. Проте саме ці дослідження стали базовими для подальшого вивчення даної проблеми.

В другий період (за радянські часи) окремі питання розвитку соляної промисловості стали об'єктом вивчення в спеціальних наукових статтях та колективних монографіях. У своєму дослідженні Є. Черкаська, використовуючи архівні джерела, виділила два етапи в розвитку промислів: I – з кінця XVI ст. до початку XVIII ст.; та II – з 1715 р. до 1782 р. розглянула питання забезпечення промислів робочими руками, становище робітників на промислах та більш детально описаний страйк солеварів у 1765 р. [10].

Деякий інтерес викликають факти, приведені в статті А.Л. Цукерника. Спираючись на дані А.О. Скальковського у визначенні обсягу виробництва солі, автор, користуючись архівними даними, висвітлює конкретні факти про забезпечення промислів робочими руками в 30-70-х рр. XVIII ст. Саме він вперше в літературі показав труднощі, з якими зіткнулась казна в забезпеченні промислів не тільки робочими руками, а й паливом [11].

В радянські часи тему заселення та господарського освоєння Слобідської України продовжував досліджувати А.Г. Слюсарський. Саме історія Торських та Бахмутських соляних промислів стала об'єктом дослідження в його двох монографіях [12]. В першій роботі автор дав тільки загальну характеристику розвитку промислів, а в другій – він конкретизував роботу промислів аж до їх першого закриття в 1782 р., використовуючи при цьому не тільки наявні джерела з даної проблематики, а й з залучанням нових до цього не використовуваних архівних матеріалів. Проте слід відзначити, що автор не зробив всебічного дослідження соляних промислів, оскільки нарис про соляні промисли повинен був лише доповнити картину соціально-економічного розвитку Слобідської України у XVII – XVIII ст.

Варто зупинитися на монографії С.І. Потолова, в якій автор спробував простежити процес формування робітничого класу Донбасу. Він пов'язує початковий етап формування робочих кадрів регіону саме з розвитком Торських та Бахмутських соляних промислів. С.І. Потолов, спираючись на опубліковані архівні джерела, дає повну характеристику політики царського уряду щодо забезпечення соляних заводів робочими руками, робить якісний та кількісний аналізи щодо складу робітників на підставі оплати праці різних категорій працюючих [13].

Існує ряд монографій, присвячених селянсько-козацьким війнам в Росії та Україні другої половини XVII – початку XVIII ст. [14]. В них йдеться мова про тяжке становище робітних людей соляних промислів, обмеження свободи господарської діяльності місцевого населення, важкі умови праці на промислах, а також примусові роботи – все це, в свою чергу, призвело до загострення соціальної боротьби та до участі солеварів та місцевого населення в козацьких повстаннях проти царського уряду, а саме йдеться мова про страйк на чолі з К. Булавиним 1707 – 1708 рр. Фактично приводом до повстання була передача у відання казни соляних промислів на Бахмуті, якими до жовтня 1704 р. вільно користувалися не тільки місцеві жителі, а й населення Слобідської України та сусідніх регіонів Росії.

Взагалі ж для історичної літератури радянської доби було характерно надання певного негативного відтінку всім питанням, що стосувалися дореволюційних часів: недоліки повсякчас підкреслювалися, тоді як досягнення применшувалися у суто економічну площину історичної науки, а порівняння з соціалістичними здобутками радянської держави лише підкреслювали недосконалість та згубність капіталістичної системи. Лише наукові праці технічного спрямування чи пов'язані з розвитком гірничої справи лишалися менш заангажованими, оскільки, маючи за мету вдосконалення виробничих процесів, ґрунтувалися на досвіді та досягненні фахівців старої школи.

В роботі М. Слабченка в контексті відображення українських та загальнодержавних промислово-економічних та соціальних процесів за часів формування капіталістичних відносин висвітлюються особливості розвитку соляної промисловості Донбасу в зазначений період [15].

Джерельну базу з даної тематики складає ряд збірників документів та окремі публікації в додатках до наукових робіт. Це, насамперед, публікація документів, яку здійснив Д.І. Багалій [16]. Публікації документів та велику кількість посилань на архівні джерела містять роботи В.П. Загоровського, В.І. Подова, В.О. Пірка [17].

Особливості формування інфраструктури Донецького басейну були конкретизовані в ґрунтовній узагальнюючій праці «Історія міст і сіл Української РСР» (Донецька область), підготовленої завдяки кропіткій праці багатьох знаних фахівців регіону [18]. Варто додати, що у 80-ті рр. з'явилися й такі ґрунтовні колективні дослідження, присвячені формуванню економічної історії України, як «Історія Української РСР», «Історія народного господарства УРСР», а також низка монографічних напрацювань економічного спрямування, в яких в загальноукраїнському вимірі аналізувалися різноманітні аспекти регіональної історії, зокрема й Донбасу [19].

З проголошенням незалежності України розпочався третій етап в історіографії дослідження. Варто відзначити, що за останнє десятиріччя соляні промисли Донбасу продовжують залишатися в полі зору як вчених, так і краєзнавців. Докладно всі події, пов'язані з початком та розвитком солеваріння в Донбасі в XVII – XVIII ст. розглянуто в роботі В. Пірка та М. Литвиновської «Соляні промисли Донеччини в XVII – XVIII ст.» [20]. В цій роботі на основі архівних матеріалів та опублікованих документів широко надані відомості про організацію та управління промислами, техніку, технологію та об'єми виварювання солі в зазначений період, розглянуто положення робочих кадрів та їхня участь в козацьких повстаннях. Деякі архівні матеріали використовувалися вперше.

В умовах «розкріпачення» історичної думки відзначилася праця Т. Лазанської, в якій на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст. можна прослідкувати обсяги здобичі солі на Бахмутських та Торських соляних заводах, а також ринки збуту здобутої солі [21]. Спробу відтворення цілісної картини становлення Донбасу як потужного промислового регіону здійснив в своїй роботі В.І. Подов [22].

Місцеві краєзнавці при написанні своїх робіт про витоки соляної промисловості в Донбасі активно користувалися вже відомими роботами А.О. Скальковського, Є. Черкаської, П.І. Фоміна і т.д., намагаючись просто систематизувати вже відомі факти щодо розвитку солевидобутку в регіоні. З огляду краєзнавчих видань пострадянського часу можна зробити висновок про існування певної традиції у висвітленні розвитку соляних промислів Бахмуту і Тору, здебільшого переказування думок попередників, які часто доповнюються власними неперевіреними подробицями [23]. Варто також зауважити, що історія технічного розвитку соляної промисловості краю знайшла відображення і в науково-популярних нарисах [24].

Джерельну базу дослідження становили архівні матеріали Російського державного архіву давніх актів (РДАДА) (м. Москва), Центрального державного історичного архіву України в м. Києві, Державного архіву Харківської області та Державного архіву Донецької області. Царські грамоти, укази та законодавчі акти склали досить представницьку групу джерел, яка дозволяє простежити коли і як саме почалося солеваріння на території нинішнього Донбасу, відношення до цього процесу Царського уряду, розглянути питання забезпечення варниць робочими руками, збуту солі та т. інш. До законодавчих актів треба віднести рішення Головної соляної контори, Сенату, Камер-колегії, Боярської думи та рішення місцевих державних установ.

Найбільш чисельну групу джерел склали документи Бахмутської соляної контори та Торських соляних заводів (фонди 1805 та 1800 Центрального державного історичного архіву України). Саме ці джерела дають найповнішу картину про технічне оснащення промислів, про оплату праці різним категоріям робітників промислів, про обсяг виробництва солі в зазначений період, про умови праці та інш.

Серед загальноросійських джерел щодо вивчення даної проблематики слід відзначити відому публікацію «Повне зібрання законів Російської імперії» [25]. Особливо цінні в цьому збірнику документи Головної соляної контори, в яких докладно висвітлено питання про перебудову соляних промислів на Торі в 40-х рр. XVIII ст., яке здійснювалося під керівництвом вище згаданого Г.Ф. Юнкера.

Історичні особливості становлення Донецького басейну та соляної промисловості як одної з провідних галузей економіки регіону не знайшли висвітлення в дисертаційних роботах.

Опрацьовані джерела дозволяють суттєво доповнити наявні в літературі відомості про розвиток Торських та Бахмутських соляних промислів у XVII – XIX ст., а також опрацьована література, публікації джерел і матеріали архівів дозволяють стверджувати, що в 1782 р. після першого закриття соляних промислів Тору та Бахмуту, солевидобування відновилося на початку XIX століття. Також було з'ясовано, що ропа з Бахмутських соляних джерел більш якісна від води Торських соляних озер. Майже безперервне функціонування соляних промислів протягом двох століть мало великий вплив на подальший промисловий розвиток регіону. Фактично було закладено основи розвитку сучасної соляної промисловості краю.

Таким чином, у цілому історіографічний аналіз джерел та літератури, присвячених чи пов'язаних з розвитком соляної промисловості Донбасу в XVII–XIX ст., дає підстави стверджувати, що на разі не створено узагальнюючого дослідження з історії галузі, де б комплексно аналізувалися визначальні проблеми економічного, технічного та соціального характеру, які в сукупності й визначили роль і місце соледобування у становленні Донбасу в досліджуваний період та вплинули у подальшому на формування його як цілісної регіональної одиниці.

Література

1. Скальковский А.А. Соляная промышленность в Новороссийском крае (1715-1817) / А.А. Скальковский // Оттиск из ЖМВД. – 1849. – Ч.25. – СПб., 1849.
2. Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Харьковской епархии / Филарет (Гумилевский). – М., 1852. – Отд. 5.
3. Скальковский А.А. Вказ. праця. С. 71-72.
4. Скальковский А.А. Опыт статистического описания Новороссийского края / А.А. Скальковский. – Одесса, 1853. – Ч. 2. С. 450-506.
5. Филарет (Гумилевский). Вказ. праця. С. 117.
6. Багалея Д.И. Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства / Д.И. Багалея. – М., 1887. – Т. 1. – С. 10.
7. Фомин П.И. Горная и горнозводская промышленность Юга России / П.И. Фомин. – Харьков, 1915. – Т. 1. – С. 457-463.
8. Російський державний архів давніх актів. – Ф. 375, оп. 1, спр. 62, арк. 12.
9. Дневник путешествия по Слободско-Украинской губернии академика Санкт-Петербургской АН Гильденштедта. – Харьков, 1892.
10. Черкасская Е. Стачка рабочих Бахмутских и Торских соляных заводов в 1765 г. / Е. Черкасская // Историк-марксист. – 1940. - № 11. – С. 109-111.
11. Цукерник А.Л. Соляная промышленность Донецкого бассейна в XVIII в. / А.Л. Цукерник // Вопросы экономики, планирования и статистики. – М., 1957. – С. 272-281.
12. Слюсарський А.Г. Слобідська Україна (Історичний нарис XVII – XVIII ст.) / А.Г. Слюсарський. – Харків, 1954. – С. 170-176. Він же: Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII – XVIII вв. – Харьков, 1964. С. 312-328.
13. Потолов С.И. Рабочие Донбасса в XIX в. / С.И. Потолов. – М.-Л., 1963. – С. 10-70.
14. Стецюк К. Вплив повстання С. Разіна на Україну / К. Стецюк. – К., 1947; Подъяпольская Е. Восстание Булавина / Е. Подъяпольская. – М., 1962; Лебедев В.И. Булавинское восстание 1707-1708 / В.И. Лебедев. – М., 1967.
15. Слабченко М. Матеріали до економіко-соціальної історії України XIX ст.: У 3-х т. / М. Слабченко. – Одеса, 1925-1929.
16. Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства (Харьковской, отчасти Курской и Воронежской губерний) в XVI-XVIII вв. – Харьков, 1886. Т. 1. – С 10.
17. Загоровский В.П. Изюмская черта / В.П. Загоровский. – Воронеж, 1980; Подов В. История Донбасса. В 2-х кн. / В. Подов. – Луганск, 2004; Пирко В.А. Северное Приазовье в XVI-XVIII вв. / В.А. Пирко. – К., 1988.
18. История городов и сел Украинской ССР: В 26 т. Донецкая область. – К., 1976. – 811 с.
19. Історія Української РСР: У 8-ми т., 10 кн. – К., 1978. – Т. 3. – 608 с.; Історія народного господарства Української РСР: У 3-х т., 4-х кн., К., 1983. – Т. 1. – 463 с.; Несторенко О.О. Розвиток промисловості на Україні / О.О. Несторенко. – К., 1962. – 579. Голобуцький В.А. економічна історія Української РСР. Дожовтневий період / В.А. Голобуцький. – К., 1970. – 297 с.
20. Пирко В.О., Литвиновська М.В. Соляні промисли Донеччини в XVII-XVIII ст. (Історико-економічний нарис і уривки з джерел) / В.О. Пирко, М.В. Литвиновська. – Донецьк, 2005. 136 с.
21. Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.) / Т. Лазанська. – К., 1999. – 281 с.
22. Подов В.И. Донбасс. Век 18-й (Социально-экономическое развитие Донбасса в XVIII веке) / В.И. Подов. – Луганск, 1998.
23. Дадашов О.С., Татарінов С.Й. Витоки солевидобутку в Донбасі. Історія, технології, економіка / О.С. Дадашов, С.Й. Татарінов. – Артемівськ, 2008. – 71с.
24. Горшков В.П., Грищенко А.В. Соль земли Донецкой: В 2-х кн. / В.П. Горшков, А.В. Грищенко. – Донецк, 1992; Лисянский А.С. Конец Дикого поля: историко-

краеведческий очерк / А.С. Лисянский. – Донецк, 1973. – 120 с.; Розен Б.Я. Соленые кристаллы: научно-популярный очерк / Б.Я. Розен. – Донецк, 1977. – 173 с.

25. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1-е. – СПб, 1830. – ТТ. 1-24.

Людоровская Т.Ю. Развитие соляной промышленности в Донбассе в XVII-XIX в.: историографический аспект.

Представлен анализ имеющейся научной литературы по развитию соляной промышленности Донбасса в XVII-XIX вв. Определено три основных периода в создании историографии по указанной тематике, а также выделен круг проблем и приоритетов в исследовании истории становления данной отрасли в регионе.

Ключевые слова: Донбасс, соляные промыслы, Бахмут, Тор, историография.

Lyudorovskaya T.Yu. Development of salt industry in Donbas in XVII-XIX: historiography aspect.

Analysis of scientific literature dedicated to the development of salt industry from 17th c. to 19th c. is represented in the article. Three main periods in the historiographic development are defined; the main circle of problems and priorities work concerning this field in the region are defined.

Key words: Donbas, salt industry, Bahmut, Tor, historiography.

УДК 930+94

Мезеря О.А.

**ПРАВОВИЙ СТАТУС ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ
УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У
ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ**

В історичному аспекті проаналізовано права, свободи, обов'язки та гарантії військовослужбовців України у другій половині ХІХ ст., закріплені не лише у поточному законодавстві, а й у звичаях і традиціях народу.

Ключові слова: правовий статус, військовослужбовці, українські губернії, друга половина ХІХ ст.

Сьогодні, в умовах ринкової економіки, спаду виробництва і браку бюджетних коштів, військовослужбовці представляють одну з категорій населення нашої країни, якій дуже необхідні підтримка держави і правовий захист. Адже військова міць держави багато в чому залежить від розробленості, змісту і якості правових норм, що регулюють статус військовослужбовців та сприяють забезпеченню згуртованості і єдності їхніх дій, мобілізації їх на вдосконалення бойової майстерності, на бездоганне несення військової служби, а також реалізації їх прав і законних інтересів.

Історія життя і діяльності військовослужбовців України належить до тих етапів вітчизняної минувшини, що відігравали важливу роль у становленні та розвитку Української держави та права, а зараз є яскравим прикладом для наслідування, або ж, навпаки, суворим застереженням нащадкам. Однак питання формування й еволюції військовослужбовців як стану, їх повсякденного життя, традицій, історії військових подвигів чи зрад не завжди перебували в полі зору дослідників. Найбільш цінним уявляється досвід політико-правового забезпечення побудови збройних сил Російської імперії та українських губерній, що входили до її складу, в період реформ другої

половини ХІХ ст. На відміну від історії реформування Збройних сил радянської України, яка була ретельно досліджена радянськими істориками і правознавцями, історія військово-правового реформування дореволюційної Росії вивчена значно менше. А втім, саме друга половина ХІХ ст. є багатою на досвід у галузі реформування збройних сил та вдосконалення військового законодавства, пов'язаного з цим реформуванням.

Дослідження історії державно-правового забезпечення будівництва військових сил у період буржуазних реформ представляє сьогодні не лише теоретико-пізнавальний, але й науково-практичний інтерес. Адже саме з історичного досвіду ми черпаємо повчальні уроки на майбутнє. "Життя війська, – відзначав один із найвидатніших фахівців з історії військового права ХІХ ст. П. Заусцинський, – являє собою нерозривну низку явищ, у якій сьогодні є неодмінним наслідком минулого і слугує єдиною причиною майбутнього..." [1].

Означені процеси залишилися поза увагою науковців-істориків, і на сьогоднішній день соціальна історія стану та правовий статус військовослужбовців другої половини ХІХ ст. застаються практично не вивченими, що обумовлює необхідність порушення та розгляду даної проблематики в контексті розвитку і поглиблення знань історико-юридичної науки. Тим не менше, сучасним історикам і в цьому напрямі є на що спиратися. Зокрема, заслуговують на увагу праці П. Зайончковського [2], В. Кореня [3], Ю. Мигачева [4] та інших. Проте досі не було досліджено в історичному аспекті правовий статус військовослужбовців українських губерній Російської імперії у другій половині ХІХ ст., що і стало метою нашої статті.

Перш за все, з'ясуємо, що розуміється під правовим статусом військовослужбовців. Складні зв'язки, які виникають між державою і військовослужбовцями, їх взаємовідносини у різних сферах суспільного життя фіксуються державою в юридичній формі прав, свобод, обов'язків, відповідальності, гарантій, закріплюються у конституціях і поточному законодавстві й утворюють правовий статус військовослужбовців.

Статус військовослужбовців – одна з найважливіших політико-юридичних категорій, яка нерозривно пов'язана з історичним розвитком держави, соціальною структурою суспільства, рівнем демократії, станом законності, традиціями. Вивчення складних, комплексних відносин, характерних для військових сил, вимагає застосування норм багатьох галузей науки – історії, права, соціології, психології, філософії. Аналіз вітчизняного досвіду в рамках подальшого розвитку й удосконалення правового статусу військовослужбовців зі зростаючим і різноплановим урахуванням особливостей військової служби при одночасному збереженні за військовослужбовцям основних конституційних та інших цивільних прав, свобод і обов'язків сприятиме подальшому утвердженню в Україні засад громадянського суспільства.

Варто зауважити, що довгий час у вітчизняній історіографії панувала теза про суспільно-політичну і цивільну повноправність військовослужбовців, незважаючи на те, що низка вчених ХІХ-ХХ століть, передусім російських, таких як О. Добровольський, О. Градовський, А. Греков, посилаючись на

специфіку військової організації, на особливе становище армії в державному механізмі, її роль і функції, стверджували, що загально визнані правові засади і принципи правового положення громадянина не можуть повною мірою знайти застосування в армії і повинні бути обмежені. Зокрема, професор Олександрівської військово-юридичної академії О. Добровольський у своїй книзі "Особенности положения военнослужащих в области публичного права" писав, що правове становище військовослужбовців у державі в деяких відношеннях є не таким, як у інших громадян [5]. На такий стан речей впливає сама природа військової служби. Серед визначальних моментів тут можна назвати наступні: своєрідний публічно-правовий характер армії як організації, призначеної для збройної боротьби; особливість взаємних відносин і складових її елементів (дисципліна, військовий правопорядок, витримка, сувора субординація); необхідність внутрішньої згуртованості і стабільної підпорядкованості армії, просякнутість її одним духом; сутність військової служби тощо.

Зазначимо, що особливість положення військовослужбовців України може полягати і в тому, що в окремих випадках норми загального права щодо них не отримують застосування або ж для них (військовослужбовців), у силу специфіки їхнього службового становища, створюються спеціальні правові норми. Як у тому, так і в іншому випадку права військовослужбовців можуть піддаватися обмеженням або ж, навпаки, останні в цьому відношенні можуть бути поставлені у привілейоване становище порівняно з іншими громадянами країни. Так, згідно з російським військовим законодавством кінця XIX ст. військовослужбовцям імперської армії було заборонено входити до складу і приймати участь у яких би то не було спілках, групах, організаціях, партіях тощо, що утворювалися з політичною метою, а також бути присутніми на різного роду політичних зборах, друкувати без дозволу і попередньої цензури керівництва літературні твори. За виборчим законодавством Російської імперії всі військовослужбовці були позбавлені активного та пасивного виборчого права.

І все ж таки не можна стверджувати, що правовий статус військовослужбовців українських губерній Російської імперії у другій половині XIX ст. складався виключно з обмежень. Військово-службові відносини, накладаючи на військовослужбовців військово-службові обов'язки, разом із тим, надавали їм деякі суб'єктивні права, що впливали зі службового положення, такі, як: право на захист честі і гідності особи при виконанні обов'язків військової служби; право на утримання; право на відшкодування витрат, що здійснювалися в інтересах служби; право на почесні переваги: нагородження грошима; нагородження землями; нагородження подарунками тощо. Тобто була зроблена перша спроба збалансувати права й обов'язки військовослужбовців України. Встановлення для військовослужбовців певних пільг і привілеїв обумовлювалося тією обставиною, що в силу їх службового становища здійснення належних їм цивільних прав є тяжким або фактично неможливим. Оскільки в цих випадках норми загального права не можуть бути застосовані, то для можливості здійснення військовослужбовцями своїх

громадянських прав держава була покликана створити для них спеціальний закон, в якому, крім обмежень, були б і відповідні привілеї.

Треба відзначити, що армія в Україні за своєю природою, виконуваними функціями в суспільстві і державі традиційно зараховувалася до числа соціальних груп і суспільних інститутів, положення й авторитет яких були дуже високими. І це було цілком природним, адже саме існування і суспільства, і держави знаходяться у прямій залежності від становища армії і військовослужбовців. З цього приводу доречно згадати відомий вислів Наполеона: "Якщо народ не хоче годувати свою армію – він буде годувати чужу". А оскільки протягом століть існування держав залежало, головним чином, від боєздатності їхніх збройних сил, то останні концентрували в собі все краще, що було в суспільстві. Утім, і гірше теж було притаманне їм [6].

Ставлення до офіцера, як найбільш характерного представника військовослужбовців, і його становище у суспільстві залежало від багатьох факторів. Воно обумовлювалося як специфічними рисами українського суспільства, так і деякими особливостями життя і діяльності в умовах збройної організації і постійного очікування чи перебування у стані війни. Аналіз вітчизняного досвіду в рамках розглянутого питання дозволяє глибше розібратися в проблемі зниження авторитету і престижу статусу українського офіцера, української армії та військової служби в цілому.

Професія офіцера у дореволюційній Росії була однією з найбільш шанованих і соціально значущих. Її престиж забезпечувався, перш за все, особливим становищем воїна, його соціальною захищеністю. Законодавчо обов'язки, права і привілеї офіцерів російської армії були вперше закріплені в період царювання Петра I. Його знаменитий акт "Табель про ранги" чітко визначив місце офіцера в ієрархії не тільки військової, а й цивільної служби. Цікаво відзначити, що за цим законом військові чини оголошувалися вище відповідних цивільних і навіть придворних звань.

В українському суспільстві середини – другої половини XIX ст. високий статус офіцера був явно не випадковий: він був закономірно підготовлений історичним розвитком нашої держави. Здавна на теренах України носити зброю і бути воїном вважалося шляхетною справою, і заняття це з покоління в покоління давало підставу вважати свій рід благородним. Певний час офіцерство не лише повністю входило до складу дворянського стану, але й було його найбільш привілейованою частиною. Військовослужбовці, як професійна група, в соціальному плані стояли вище за будь-яку іншу соціально-професійну групу населення країни. Вони мали найбільш престижний статус у суспільній стратифікації того часу.

Проте наприкінці XIX ст. статус військовослужбовця зазнав значних змін та істотно знизився. Зазначимо, що офіцерський корпус у вказаний період складався з двох груп [7]. Перша – це особи, що пішли до лав армії за покликанням до військової служби або ж за сімейними традиціями. Це були офіцери, які закінчили військові училища і яких навіть до кінця XIX ст. нараховувалося трохи більше половини в офіцерському корпусі. Саме вони складали кращу його частину, були віддані військовій справі і з честю носили

звання військового офіцера. Другу групу складали офіцери, які закінчили юнкерські училища, тому освіта їхня була недостатньою. Більшість таких офіцерів складали люди слабкої волі, які випадково опинилися на військовій службі, не відчували особливої гордості за Батьківщину та, зрештою, принижували статус військовослужбовця України. Однак і серед них траплялися здатні, вольові і кмітливі офіцери.

Науковці, які досліджували історію військовослужбовців Російської імперії другої половини XIX ст. однак не в тому, що найменш фахово підготовленою частиною командного складу армії, у тому числі й українських губерній, був вищий генералітет, починаючи від командирів бригад. Однак генерали військових округ прагнули вигородити усіх без винятку офіцерів, часом надаючи у своїх звітах завідома невірну характеристику військовослужбовців. Втім, були і винятки. Наприклад, звіти генерала Київського військового округу М. Драгомирова суттєво відрізнялися від звітів інших командуючих округами. Останні являли собою чітко вивіреним шаблон та унеможлилювали наявність живої думки [8].

Незважаючи на це, у період царювання Олександра III офіцери, не бажаючи тягнути злиденне існування, залишали армію. Лише в 1885 році їх некомплект становив приблизно 17 тисяч осіб. Щоб хоч якось вижити в тяжких матеріальних умовах, військовослужбовці почали займатися комерцією. Однак влада забороняла це робити. Тоді на захист інтересів військових став обер-прокурор Синоду К Победоносцев, який сприйняв потреби людей державних як свої власні. Пропонуючи заборону по відношенню до титулованих осіб, він висловив сумнів у доцільності поширення його на військових офіцерів. У результаті, імператор почув прохання обер-прокурора і дозволив офіцерам додатковий заробіток, а заодно і підвищив їм платню.

А втім, матеріальне становище офіцера у період, що досліджується, не було таким високим, як його намагаються показати сьогодні. Зокрема, вартість військової форми стояла в різкому протиріччі з фінансовими можливостями офіцера. Певна річ, грошове утримання старшого офіцера в українських губерніях Російської імперії у другій половині XIX ст. істотно відрізняється від утримання військовослужбовців сучасної України, однак молодші офіцери і в царський час отримували невисоке утримання і забезпечення. Достатньо навести наступні приклади. Мундир коштував 65 рублів (у кінноті – дорожче), кітель – 25 рублів, чоботи – 20 рублів. І це у той час, коли платня підпоручика складала 70 рублів; поручик отримував 80 рублів, штабс-капітан – 90 рублів; капітан – 105 рублів. Крім того, виплачувалися "квартирні", розмір яких визначався "розрядом" міста, де стояв полк. Наприклад, у Києві та Одесі квартирні дорівнювали 22 рублі 69 копійок. Якщо ж офіцер отримував житло в казармі, то квартирні йому не виплачувалися. Окремим військовим посадовим особам виплачувалися так звані "столові". Так, в ад'ютанта їх розмір становив 8 рублів, у командира роти – 30 рублів, а в штаб-офіцерів – від 55 до 150 рублів на місяць. Невеликі "столові" отримували і начальники команд розвідників та служби зв'язку.

Основа матеріального забезпечення військовослужбовця – заробітна плата – була недостатньою, щоб задовольнити потреби офіцерів. Зокрема, платня капітана, який віддав військовій службі 20-30 років свого життя, дорівнювала 140-150 рублів. Щоб показати розмір цієї цифри у бюджеті офіцера, треба зазначити, що у вказаний період у таких містах, як Київ, Одеса, Харків, квартира в 3-4 кімнати коштувала близько 30-50 рублів, а утримання одного їдця в сім'ї обходилося у 15 рублів на місяць [9].

Незначними додаваннями до скромної заробітної платні військовослужбовців були різного роду виплати: під час перебування в таборах – "табірні"; щорічно видавалося кілька рублів "дров'яних" і "освітлювальних"; тим, хто зобов'язаний був мати власного коня, видавалися "фуражні"; у військово-навчальних закладах офіцери отримували лекційну винагороду тощо.

Незважаючи на усі ці виплати, прибутки військовослужбовця ненабагато перевищували його видатки, а часто було і навпаки. Це пояснюється тим, що грошове утримання видавалося офіцеру не повністю: було чимало обов'язкових відрахувань – до пенсійного капіталу, в скарбницю, до позикового капіталу офіцерів полку, в полкові збори на його утримання та на бібліотеку при ньому, а також до особливого фонду для придбання офіцерського похідного спорядження. Також існували відрахування, які були обумовлені специфікою повсякденного життя військовослужбовця та військовими традиціями і які були неминучими. Наприклад, звичай вимагав, щоб кожному соратнику по службі при його переведенні або відставці робили невеликий подарунок на згадку про спільну службу і проводжали його обідом або вечерею. Так само прийнято було обідом або вечерею відзначати військові урочистості (як-от, полкові батареїні свята). Пов'язані з цими заходами витрати розподілялися на всіх офіцерів частини та додатково обтяжували офіцерський бюджет.

Важливим моментом було також те, що військові офіцери були зобов'язані вести такий спосіб життя, який би відповідав офіцерській гідності. Серед цих обов'язкових вимог існували і негативні, і позитивні правила. Наприклад, такі: не ходити в ресторани II і III класів; не займати в театрах (крім Імператорських) місця далі п'ятого ряду крісел; не носити на вулиці пакети з покупками (але оплачувати доставку їхню додому); було необхідно, щоб офіцер обертася в "суспільстві", тобто в середовищі осіб відповідного суспільного рівня, а це було пов'язано з відвідуванням і прийомом гостей, з відвідуванням балів, благодійних базарів тощо. Як звичай було, щоб офіцер не скупився на роздачу "чайових" при виконанні цих громадських світських обов'язків. Незважаючи на те, що усі ці традиції соціальної поведінки у суспільстві ніде не були закріплені, вони міцно утвердилися у громадській свідомості і думці і неминуче виконувалися військовослужбовцями.

Треба відмітити, що в Російській армії, до складу якої входили і військовослужбовці українських губерній, все було до найдрібніших деталей регламентовано статутами, а виконання статуту було найсуворішим обов'язком кожного офіцера. Дисципліна була правильною – саме такою, яка необхідна для організованого повсякденного життя в мирний і воєнний час, а в бою – для тверезої самопожертви військовослужбовців. Статут не допускав залишати

проступки, упущення по службі і злочини без стягнення, але й дозволяв карати військовослужбовців тільки відповідно до їхньої доведеної провини й обставин справи.

Однак найважливішу роль у житті офіцерського корпусу військовослужбовців грали моральні традиції. Виховані на поняттях лицарської честі, офіцери пильно берегли честь мундира, честь полку, свою особисту честь. Охоронцем офіцерської честі був у кожному полку Суд Честі [10]. Постанови Суду Честі не можна було оскаржити: жодна влада і жоден суд не могли скасувати або змінити їх. Це право належало лише Верховному Головнокомандувачу, але він ним ніколи не користувався. Суд Честі судив офіцера за провини і, визнавши його винним, міг зажадати його виходу з полку і навіть виходу з військової служби.

Таким чином, у другій половині XIX століття як сформовані традиції в Російській армії, так і наявні у державі гарантії давали можливість військовослужбовцям українських губерній імперії, хоча і не повністю, втілювати в життя існуючі в них права і пільги. Останні були добре збалансовані з обов'язками військовослужбовців. Адже встановлення для офіцерів пільг, привілеїв, головним чином, має сенс тоді, коли в силу їх службового положення здійснення належних їм громадянських прав є скрутним або фактично неможливим. Утім, це пов'язано і з власне умовами проходження служби. Тому є необхідним спеціальний закон, що закріплює правовий статус військовослужбовців у державі і суспільстві – їхні права і обов'язки.

Вважаємо за потрібне у подальших наукових дослідженнях звернутися до аналізу соціального забезпечення військовослужбовців українських губерній Російської імперії другої половини XIX ст., зокрема, вивчити розмір та особливості нарахування пенсій, виплат у зв'язку з хворобою чи втратою працездатності.

Література

1. Заусцинский П.Ф. История кодификации русского военного законодательства / П.Ф. Заусцинский. – СПб., 1908. – С. 4.
2. Зайончковский П.А. Самодержавие и русская армия на рубеже XIX-XX столетий. 1881-1903 / П.А. Зайончковский. – М.: Мысль, 1973.
3. Корень В.Л. Строительство вооруженных сил Российской империи в период государственно-правовых преобразований во второй половине XIX века (Историко-правовое исследование): Дис. ... канд. юр. наук / В.Л. Корень. – М., 2004.
4. Мигачев Ю.И. Правовой статус военнослужащих русской армии конца XIX – начала XX столетий / Ю.И. Мигачев // Право в Вооружённых силах. – 1999. – №1.
5. Государственное право важнейших европейских государств. – СПб., 1895. – С. 319.
6. Див.: Мезеря О.А. Аномальні прояви повсякденного життя військовослужбовців українських губерній Російської імперії в період реформування держави (друга половина XIX століття) / О.А. Мезеря // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць / Відп. редактор О. Я. Пилипчук. Вип. 50. – 2010. – С. 120-126.
7. Там само. – С. 122.
8. Зайончковский П.А. Вказана праця. – С. 179.
9. Месснер С. Російські офіцери / С. Месснер. – Буенос-Айрес, 1959. – С. 31.
10. Мигачев Ю.И. Вказана праця. – С. 36.

Мезеря А.А. Правовой статус военнослужащих украинских губерний Российской империи во второй половине XIX века: исторический аспект.

В историческом аспекте проанализированы права, свободы, обязанности и гарантии военнослужащих Украины во второй половине XIX века, закреплённые не только в текущем законодательстве, но и в обычаях и традициях народа.

Ключевые слова: правовой статус, военнослужащие, украинские губернии, вторая половина XIX века.

Mezerya A.A. Legal status of servicemen of the Ukrainian provinces of the Russian empire in the second halves of XIX century: historical aspect.

In a historical aspect rights, freedoms, duties and guarantees of servicemen of Ukraine, in the second halves of XIX century, fastened not only in a current legislation, but also in consuetudes and traditions of people are analyzed.

Keywords: legal status, servicemen, Ukrainian provinces, second halves of XIX century.

УДК 316.75(477)“653”

Михайлюк В.П., Дорош Т.О., Дубровський П.С.

ФОРМУВАННЯ ОСНОВ РАДЯНСЬКОЇ ІДЕОЛОГІЇ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ (20-і рр. ХХ ст.)

Проаналізовано процес формування ідеології, яка панувала у радянському суспільстві впродовж усього його існування. Показано роль головних ідей радянської ідеології у змінах повсякдення громадян України.

Ключові слова: ідеологія, радянське суспільство, вплив, повсякденне життя, 20-і рр. ХХ ст.

Сьогодні серед пріоритетних напрямків розвитку вітчизняної історичної науки стоїть завдання дослідження повсякденного життя різних верств населення України у переломні етапи минулого країни. Одним із таких періодів є 20-і рр. ХХ ст., коли в Україні набирала силу радянська влада, закладались засади довгострокової державної політики в галузі культури, освіти і науки.

20-і роки ХХ ст. – це складний, неоднозначний і, разом із тим, достатньо цілісний етап розвитку радянської держави. Він по-різному оцінювався й оцінюється вченими, політичними колами та громадськістю нашої країни. Зміна влади внаслідок революції 1917 р. призвела до змін й у повсякденному житті всього населення. Саме в цей час почала формуватися ідеологічна парадигма, яка визначила історичний розвиток і подальшу долю радянського суспільства.

Досліджуючи витoki й особливості більшовицької ідеології, радянські історики, у першу чергу, прагнули показати на конкретних прикладах із повсякденного буття, що чим вищим був рівень ідеологічної роботи партійних організацій, чим сильнішою ставала ідейна переконаність мас, тим активнішою була їхня участь у реалізації планів комуністичного будівництва [1]. Загалом у наукових дослідженнях вітчизняні історики узагальнювали методи проведення політичної освіти, комуністичного виховання трудящих із виокремленням методів, ефективних у середовищі молоді, звертали увагу на методи проведення ідеологічної роботи у сільській місцевості. Важливий внесок у розробку порушеної проблематики здійснили М. Бухарін [2], М. Дорошко [3], І. Ільїн [4], К. Писаренко [5], О. Реєнт [6], О. Ситник [7], О. Солженіцин [8] та ін.

Тим не менше, процес формування основ ідеології більшовизму в період утвердження радянської влади та її вплив на повсякденне життя населення України у 20-і рр. ХХ ст. залишається поки що недостатньо вивченим у вітчизняній історіографії. А втім, узагальнення набутого історичного досвіду з цього питання, аналіз характерних тенденцій вказаних процесів дозволить об'ємніше поглянути на методи ідеологічної роботи органів радянської влади та визначити ті з них, які не втратили актуальності й у сучасний період. Крім того, це дасть можливість сформулювати більш ґрунтовні й науково аргументовані підходи до вирішення проблем сьогодення. Усе зазначене і визначає мету та наукову новизну нашої статті.

З-поміж найважливіших засад формування комуністичного соціального порядку, висловлених К. Марксом, на нашу думку, варто виокремити тільки ті, що були сприйняті усім народом, навіть неосвіченими його представниками: заперечення Бога у формі войовничого атеїзму, первинність матерії і вторинність духу, пролетарський інтернаціоналізм, заборона приватної власності, ідея класової боротьби як рушія історичного прогресу. Усі ці ідеї були покладені у фундамент марксистсько-ленінської доктрини трансформації світу і людини.

Показово, що радянська ідеологія не лише втілювала цільові установки, які об'єднували суспільство або велику частину його членів, але і фіксувала певні стосунки між членами суспільства, між суспільством і державою, між різними громадськими силами. Більшовики намагалися охопити ідеологічним впливом не тільки матеріально-побутову сферу повсякденності населення країни, але й усі форми суспільної свідомості та духовного життя, що мало більш стратегічне значення.

Треба відмітити, що трансформація повсякденного життя населення України у 1920-і рр. проходила в складних умовах. Такі його аспекти, як дозвілля, розваги, освіта стали складовою культурної політики держави. Роль та значення цієї політики у житті радянського суспільства, її пріоритетні завдання, за визначенням російських науковців В. Жидкова та К. Соколова, базувалися на наступному: головним в історії людства визнавався матеріалізм, внаслідок чого відбувалися відповідні зміни в людській свідомості; рушійною силою історичного розвитку проголошувалася класова боротьба; заради досягнення поставленої мети пропагувалося використання будь-яких засобів; головною метою політичного та державного будівництва вважалося руйнування приватної власності та встановлення безкласового суспільства [9].

Отже, головним завданням влади була зміна старої культури новою, “комуністичною”. А тому природно, що більшовики не визнавали національної культури. Про це свідчать слова В. Леніна: “З точки зору соціал-демократії неприпустимо ні прямо, ні побічно кидати гасло національної культури. Це гасло невірне, бо усе господарське, політичне і духовне життя людства усе більш інтернаціоналізується вже при капіталізмі. Соціалізм цілком інтернаціоналізує її. Інтернаціональна культура, що вже тепер створюється систематично пролетаріатом усіх країн, сприймає в себе не “національну культуру” (якого б то не було національного колективу) в цілому, а бере з

кожної національної культури виключно її послідовно демократичні і соціалістичні елементи” [10].

Радянська ідеологія також не визнавала релігії, Бога, душі. Тому одним із першочергових завдань нової влади було відокремлення церкви від суспільного життя. У постанові Ради Народних Комісарів УСРР від 20 серпня 1920 р. наголошувалося, що слід привести в дію рішення робітничо-селянського уряду УСРР від 22 січня 1919 р. про відокремлення держави від церкви і школи від церкви, а також позбавити церковні та релігійні товариства прав юридичної особи [11]. У зв'язку з цими обставинами відбувалися і зміни у повсякденному житті суспільства. Літургію було замінено урочистими зборами, духовні піснеспіви – революційними гімнами, іконостаси – галереями портретів політичних вождів. Нова радянська обрядовість стала потужним засобом антирелігійної пропаганди та соціалістичного виховання, ефективним інструментом впливу на масову свідомість [12]. Марксистсько-ленінська ідеологія мала стати новою вірою для суспільства. Проте, незважаючи на закриття церков і потужну роботу атеїстичних організацій, багато людей, особливо серед сільського населення, дотримувались релігійних традицій, адже це закладено в самій ментальності українського народу.

Щоб втілювати в життя ідеологічні концепції, владі потрібно було заручитися довірою та затвердити свій авторитет. Ці завдання повинні були виконувати партійно-державні структури, серед яких чинне місце стали займати засоби масової інформації. Влада завдяки контролю над ними та механізму добору і фільтрації інформації впроваджувала нові суспільно значимі концепції, пропагувала нові канони і стандарти радянського повсякденного життя. За допомогою преси, радіо, книговидавництва, кіно, театру, музейної роботи, шкільного та позашкільного виховання, масових мітингів, зборів тощо відбувався владний вплив на формування свідомості громадян і громадської думки. Навіть до мистецтва ідеологи більшовизму ставилися, у першу чергу, як до потужного засобу виховання й перевиховання в дусі класового принципу. Основою цього завдання мало стати створення окремої пролетарської літератури, музики, кіно, свят, нових форм дозвілля.

Такі процеси, звісна річ, повинні були відбуватися під пильним контролем державних (читай: партійних) органів. На початку 1920 р. у складі Народного комісаріату освіти УСРР було утворено спеціальний орган – Головополітпросвіт, до функцій якого входила і цензура друку. Як стверджує О. Кручек, у цей же період було запроваджено і цензуру видовищ [13].

Змінам усталеної культури у 20-і роки ХХ ст., які впливали на повсякденне життя, була підпорядкована і середня, і вища освіта. Система добору за класовим принципом як викладачів, так і студентів вела до ідеологізації процесу навчання.

В ідеологізації повсякденного життя країни у 20-і рр. ХХ ст. особливе значення мав діапазон інформації, яка циркулювала в суспільстві і яка спеціально направлялася на масову свідомість. Увесь інформаційний потік був жорстко підпорядкований ідеологічним установкам. Відбиралася і сполучалася з належною деталізацією лише та інформація, яка узгоджувалася з

більшовицькою світоглядною позицією або з пропагандистськими завданнями. Інша інформація або замовчувалася, або ж піддавалася нищівній критиці. Періодичний друк був потужним засобом імплантації офіційних ідеологічних установок у свідомість суспільства.

Поряд із книгами населення України цікавило газетами, які були чи не єдиним джерелом новин. За даними С. Струмиліна, у кінці 1923 р. близько 90 % усіх працюючих чоловіків читали газету, витрачаючи при цьому в середньому на одного робітника 45 хвилин на день [14]. Особливий інтерес викликало висвітлення на сторінках газет міжнародної ситуації, питань заробітної плати і продуктивності праці.

На початку 20-х років в Україні видавалися такі газети: “Комуніст”, “Вісті ВУЦВК”, “Пролетарій”, “Селянська правда”, “Молоде село” та ін. У 1921-1922 рр. на низці фабрик і заводів почали випускати стінні газети, а на великих підприємствах – багатотиражки. Населення України передплачувало сотні тисяч примірників центральних газет “Правда”, “Известия”, “Беднота” тощо.

Значну увагу преса приділяла висвітленню політичних питань, нових явищ у житті країни. Питанням культури відводилися спеціальні рубрики, а часто й цілі сторінки. Газета “Вісті ВУЦВК” з 1922 р. почала видавати щотижневий додаток “Література, наука, мистецтво”. На початку 20-х років преса перебувала на низькому рівні, відчутною була нестача кваліфікованих кадрів у редакціях і друкарнях. Газети випускалися на неякісному папері, іноді виходили з перебоями. Щоб охопити друківаним словом широкі маси людей, газети і журнали централізовано розподілялися по установах і організаціях, учбових і політосвітніх закладах. Тут вони вивішувалися на видних місцях, організовувалися їх колективні читання.

Важливо зазначити, що друківаним ЗМІ партійно-державні органи надавали одне з пріоритетних місць. Так, в цілому в СРСР перед війною видавалося 7218 найменувань газет із річним накладом 38 млн. примірників і 1398 найменувань журналів із річним накладом 159 млн. примірників.

Отже, читання ставало важливою формою проведення дозвілля. Цьому сприяли широкий розмах освіти та зростання друку книг і газет у першій половині 1920-х років. Проте поступова політизація й ідеологізація видавничої справи, підконтрольність бібліотек, орієнтація на пропагандистську літературу призводила до поступового знищення читання як норми приватного культурного життя.

Кіноіндустрія і радіомовлення також слугували інтересам ідеологізації. До 1940 року число радіоприймачів у СРСР досягало 7 млн., 60% мовлення складало передачі на суспільно-політичні теми. Що ж до кінодії, візуальні екранні образи сприймалися людьми з великою довірою і офіційна пропаганда добре усвідомлювала можливості цього виду мистецтва.

На думку Я. Мандрика, кампанія лікнепу, уніфікація освіти, поширення радянського видавництва друківаних видань і кінематографу розглядалися як один із важливих важелів комуністичного будівництва. Усі культурні й освітні заходи були спрямовані на зміну самоідентифікації українців, а разом із тим – на трансформацію буденності в світлі соціалістичних перетворень. Основні

акценти в боротьбі за новий побут більшовики робили на антирелігійну роботу, розкріпачення жінок, поширення комуністичних ідей через мережу культурно-освітніх закладів. Слід зазначити, що особливих успіхів було досягнуто в царині освіти [15].

Дуже відчутним фактором, що безпосередньо впливав на формування особистості, був робочий і вільний час. Більшовики відразу вирішили використати такий могутній важіль маніпулювання. Для цього вони реалізували цю ідею формально, встановивши небачені до того норми вільного часу. “Вісім годин для праці, вісім – для сну, вісім – вільних” – такою була найбільш популярна тричленна формула для вираження давніх сподівань пролетаріату у сфері використання часу [16]. Найбільше громадської уваги привертав до себе, певна річ, лише перший, найбільш суттєвий елемент цієї формули – вісім годин для праці. Ця норма була однією з найважливіших програмних обіцянок більшовиків. Запровадження восьмигодинного робочого дня для осіб, яким виповнилося 18 років, і шестигодинного – для неповнолітніх (а для 14-16-річних – взагалі чотиригодинного) повинно було стати запорукою наявності у населення в цілому і, передусім, у молодих робочих, 16-18 годин вільного часу. А втім, такі законодавчі ініціативи увійшли в очевидне протиріччя з реаліями, коли у збільшенні тривалості робочого дня були зацікавлені, у першу чергу, державні структури.

Тим не менше, прагнення радянської влади ідеологізувати повсякденне життя населення країни та якомога пильніше його контролювати приводило до того, що більшість нормалізуючих суджень вказаного періоду були спрямовані на створення умов для збільшення обсягу дозвілля. Ще у 1921 р. ВЦРПС відмічав, що “важка праця в дитинстві зажене робітника в могилу і позбавить здорової робочої сили в дорослому віці” [17]. Профспілки пропонували цілий комплекс заходів з охорони праці підростаючого покоління, приділивши особливу увагу скороченню тривалості робочого дня. Майже одночасно IV з’їзд комсомолу висунув як головний напрям своєї діяльності “питання поліпшення праці і побуту робочої молоді”. Але заклики громадських організацій так і не отримали належного ефекту. У 1921 р. молоді робочі, ті, які не досягли 18 років, працювали в середньому по 6,7 і 5,7 годин на добу.

Дієвішими за громадські виявилися рішення партійної влади. Весною 1922 р. XI з’їзд РКП(б) підтвердив необхідність реалізації положень декрету про семигодинний робочий день стосовно неповнолітніх. Прийнятий у 1922 р. новий Кодекс законів про працю законодавчо закріпив для неповнолітніх 6 і 4-годинний трудовий день, чого не було в КЗПП 1918 р. Фіксація цієї правової норми, підкріпленої карною й адміністративною відповідальністю, дозволила налагодити всі аспекти про тривалість праці молоді як на державних, так і на приватних підприємствах. До 1925 р. молодь у промисловому виробництві була зайнята в середньому по 4,4 години на добу, а наприкінці 1927 р. – по 5,3 і 4,1 години. Однак у дорослих, на думку С. Струмиліна, обов’язковий трудовий день у середньому був не нижче 11,75 години, а у жінок, які працювали на фабриці, навіть значно більше – до 14 годин на добу, з яких на платну роботу припадало тільки близько 8 годин [18].

Слід відзначити, що скорочення тривалості робочого дня для молоді створювало реальні можливості не лише для збільшення обсягу вільного часу, але й формально для розширення приватного простору. Однак повсякденне життя, особливо у молодих людей, складається не тільки з продуктивної праці, тривалість якої піддається правовому і громадському регулюванню, але і включає наступні елементи: сон, домашню роботу, громадську діяльність, виконання релігійних обрядів тощо. За вирахуванням витрат на ці структурні елементи вільного часу у городян наприкінці 20-х років залишалося приблизно 4,7 години на добу. Як правило, витрачалися вони таким чином: бездіяльний відпочинок займав 0,5 години; “самовиховання”, що включало читання книг і газет, заняття в гуртках, відвідування лекцій, виставок, музеїв – 1,9 години; “розваги” (20 видів) – 1,6 години [19]. Наведена інформація доводить, що молодь могла повністю реалізовувати можливості, що надавалися гарантованим 8-4-годинним робочим днем. Показовим було те, що міська молодь у 20-і роки витрачала значно більше вільного часу на самовиховання і розваги, ніж дорослі люди.

З утвердженням радянської влади в Україні відбувалася трансформація всіх соціальних, економічних, політичних і культурних цінностей. Більшовицьким керівництвом планомірно створювалася держава, в якій вони прагнули господарювати “над усім життям народу, не лише над тілом, а й над душею” [20]. Тому їхній політиці були притаманні нормативність, замкненість, систематичне “очищення” культури від тих творів, що суперечили прийнятним у державі нормам і стандартам, домінування партійно-державних ідей над дійсністю. Поступове утвердження тоталітарного режиму в країні призводило до нехтування індивідуальністю, потребами й інтересами людини, адже особистість сприймалася вже не як мета, а як засіб досягнення поставлених завдань. Слабке розуміння природи та сутності соціокультурних процесів, революційний підхід до культури, що був заздалегідь неправильним, намагання вирішити накопичені проблеми у повсякденному житті швидко і без зволікань, тісний зв’язок культурно-просвітницької роботи з політикою й ідеологією призвів до суттєвих стратегічних втрат.

Отже, основними рисами повсякденного життя у 20-і роки ХХ ст. можна назвати такі: пріоритетність ідеологічних і політичних цінностей над культурними та духовними; наявність чітко вираженого політико-ідеологічного характеру; централізація, що охопила усі сфери життя людей, пригноблюючи розвиток творчості й індивідуальної ініціативи людини; перевага колективності над індивідуальністю, відмова від власних інтересів і потреб на користь колективних. Вплив ідеології більшовизму був відчутним і в дозвілєвій діяльності. Первинні культурологічні засади дореволюційного періоду були жорстко розкритиковані та відкинуті заради ідеологічно нової моделі виховання. У післяреволюційний період у дозвілєвій культурі почали переважати тенденції залежності від держави, централізму, пригноблення індивідуальності й істинної народної культури. Першочерговим завданням, що постало перед новою владою, була зміна обрядових традицій. Так, релігійні обряди були замінені новими радянськими. Їхньому вкоріненню у повсякденне

життя населення сприяло введення державних свят, прийняття декретів про відокремлення церкви від держави та школи, про поховання, шлюб, народження дитини тощо.

Подальше дослідження порушеної нами теми передбачає аналіз наступної трансформації радянської ідеології і, разом із тим, повсякденного життя жителів країни на етапі переростання авторитарного режиму в тоталітарний. Глибокий аналіз цих аспектів сприятиме кращому розумінню сутності більшовицької ідеології як історико-політичного явища, яке значно вплинуло на історичний розвиток України.

Література

1. Білик Б.І. Діяльність партійних організацій енергобудов України по вихованню трудящих у дусі радянського патріотизму, пролетарського інтернаціоналізму і дружби народів (1959-1965 рр.) / Б.І. Білик, Н.Ю. □□Костриця // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 47. – К., 1971. – С. 98-99; Клапчук С.М. Із досвіду ідейно-політичного виховання робітників машинобудівних підприємств України в роки семирічки / С.М. Клапчук // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 13. – К., 1967. – С. 213; Шкварець В.П. Масово-політична робота партійних організацій України на селі (1956-1959 рр.) / В.П. □□ Шкварець // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 20. – К., 1968. – С.93 тощо.
2. Бухарин Н.И. Проблемы теории и практики социализма / Н.И. Бухарин. – М. : Политиздат, 1989. – 512 с. – (Институт марксизма-ленинизма при ЦК КПСС).
3. Дорошко М.С. Номенклатура : керівна верхівка Радянської України (1917 – 1938 рр.) : Монографія / М.С. Дорошко. – К. : Ніка-Центр, 2008. – 368 с.
4. Ильин И.А. О России / И.А. Ильин. – [3-е изд.]. – М. : Студия “Тритэ” Никиты Михалкова. “Российский архив”, 1996. – 65 с. – (Институт марксизма-ленинизма при ЦК КПСС).
5. Писаренко К.А. Тридцатилетняя война в Политбюро. 1923 – 1953 / М.С. Дорошко. – М. : Вече, 2006. – 368 с.
6. Реєнт О.П. У робітнях історичної науки / О.П. Реєнт. – К. : Пошуково-видавниче агентство “Книга Пам’яті України”, Видавничий центр “Просвіта”, 1999. – 352 с.
7. Ситник О.М. Формування ідеології більшовизму та її вплив на суспільно-політичний розвиток України початку ХХ століття / О.М. Ситник // Наука. Релігія. Суспільство. – № 7(98). – Жовтень. – 2009. – С. 79-82.
8. Солженицын А.И. Архипелаг ГУЛАГ. 1918-1956. Опыт художественного исследования / А.И. Солженицын. – М. : ИНКОМ НВ, 1991. – 432 с. – (Малое собрание сочинений; т. 5: ч. 1-2).
9. Жидков В.С. Культурная политика России: теория и история : Учебное пособие для вузов / В.С. Жидков, К.Б. Соколов. – М. : Академический Проект, 2001. – С. 468-469.
10. Ленин В.И. Полное собрание сочинений. Т. 23. / В.И. Ленин. – М. : Издательство политической литературы, 1973. – С. 318.
11. Історія української культури : Зб. документів і матеріалів / Упоряд. : Б.І. Білик, Ю.А. Горбань, Я.С. Калакура та ін.; За ред. С.М. Клапчука, В.Ф. Остафійчука. – К. : Вища школа, 2000. – С. 458.
12. Петрова І.В. Становлення та розвиток дозвілля як соціально-культурного явища в Україні: 20-і роки ХХ ст. / Ірина Владиславівна Петрова // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв. – К., 2009. – № 2. – С. 35.
13. Кручек О.А. Ідеологічне підґрунтя більшовицької культурної політики в Україні 1920-1923 рр. / О.А. Кручек // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. – Вінниця : Видавництво ВДПУ ім. М.Коцюбинського, 2009. – № 17. – С. 105.

14. Струмилин С.Г. Проблемы экономики труда / С.Г. Струмилин. – М. : Политиздат, 1987. – С. 179.
15. Там само. – С. 345.
16. Там само. – С. 180.
17. Вісник праці. – 1921. – № 9. – С. 35.
18. Струмилин С.Г. Рабочее время в промышленности СССР (1897-1935 гг.) / Станислав Густавович Струмилин. – М. : Политиздат, 1933. – С. 254.
19. Струмилин С.Г. Проблемы экономики труда / С.Г. Струмилин. – М. : Политиздат, 1987. – С. 185.
20. Кручек О.А. Вказана праця. – С. 116.

Михайлюк В.П., Дорош Т.А., Дубровский П.С. Формирование основ советской идеологии и её влияние на повседневную жизнь населения Украины (20-е гг. XX в.).

Проанализирован процесс формирования идеологии, которая господствовала в советском обществе на протяжении всего его существования. Показана роль главных идей советской идеологии в изменениях повседневности граждан Украины.

Ключевые слова: идеология, советское общество, влияние, повседневная жизнь, 20-е гг. XX в.

Mikhaylyuk V.P., Dorosh T.O., Dubrovskiy P.S. Forming of soviet ideology's basis and its influence on everyday life of population of Ukraine (20th years of XX century).

The process of forming of ideology, which dominated in soviet society during all his existence, is analyzed. The role of main ideas of soviet ideology in changes the everyday life of citizens of Ukraine is showed.

Keywords: ideology, soviet society, influence, everyday life, 20th years of XX century.

УДК 930+94

Морозова І.В.

АРХЕОГРАФІЯ ЕПІСТОЛЯРНОЇ СПАДЩИНИ ГРАФА С.Р.ВОРОНЦОВА З ПИТАНЬ РОСІЙСЬКО-АНГЛІЙСЬКИХ ВІДНОСИН КІНЦЯ ХVІІІ – ПОЧАТКУ ХІХ ст.

Наведений огляд архівів та інших наукових закладів на території держав СНД та далекого зарубіжжя, що містять листи графа С.Р.Воронцова, та листи, адресовані графу. Надані ім'я кореспондентів графа з листування, політичних та державних діячів, що вчиняли рішучий вплив на формування зовнішньополітичного курсу обох країн. Сформульовані головні проблеми, що перебувають на чолі дослідження з введення в науковий обіг неопублікованих документів архіву.

Ключові слова: граф С.Р.Воронцов, російсько-англійські відносини, архів, археографія, листування.

Значна кількість науковців та дослідників історичних процесів зазначають, що людство може знайти шляхи розв'язання проблем сьогодення лише, спираючись на досвід минулого. До того ж становлення державної самостійності України вимагає ствердження її авторитету на міжнародній арені. З цієї причини вивчення досвіду врегулювання міжнародних відносин видатними дипломатами минулого є актуальним та має важливе значення для дослідників історії держави.

Одним з найбільш цінних джерел вивчення історії міжнародних відносин кінця ХVІІІ – початку ХІХ ст. є фамільний архів графів та князів Воронцових, зокрема графа Семена Романовича Воронцова, ім'я якого є незаслужено забути.

Його приватне та службове листування важко переоцінити як джерело з історії XVIII-XIX ст., оскільки листи використовувалися не лише як засіб особистого спілкування, але й були засобом ознайомлення з тогочасним суспільним життям, замінюючи регулярну пресу [28, с.144]. С.Р.Воронцов був уповноваженим послом Російської імперії при Сент-Джеймському дворі, тобто він був людиною ознайомленою з питаннями взаємних стосунків обох країн. Це обумовлює особливу цінність саме його листування.

Проте, в українській та російській історіографії та джерелознавстві відсутні фундаментальні роботи щодо опрацювання документів архіву графа С.Р. Воронцова, що обумовило тему та мету статті – виявити й проаналізувати неопубліковане та не введене до наукового обігу листування особистого архіву видатного політичного діяча щодо історії міжнародних відносин Росії й Великої Британії наприкінці XVIII – початку XIX ст.

Завданнями статті є: виявити архівосховища, бібліотеки, наукові та музейні заклади, де зберігаються частини архіву графа С.Р.Воронцова; визначити ступінь використання документів архіву; з'ясувати особливості аналізу його кореспондентів по листуванню.

По-перше, розглянемо основні місця знаходження та стан збереження документів і матеріалів архіву Воронцових.

Географія знаходження документів архіву графа охоплює різні країни світу, зокрема Україну, Росію, Велику Британію та Сполучені Штати Америки. Це було обумовлено рядом причин. Перш за все, архів графа С.Р. Воронцова є невід'ємною частиною одного з найбільш багатих приватних архівів XVIII ст., який був сформованим шляхом зберігання листів приватного та службового листування, які має у своєму складі фамільний архів, починаючи з державного канцлера М.Л.Воронцова та закінчуються листами його правнука Семена Михайловича.

Зазначимо, що лівова доля документів потрапила до архіву шляхом колекціонування і була придбана графом Семеном Романовичем та його братом О.Р.Воронцовими, які були дуже освіченими представниками російської еліти. І що навіть дуже важливо – їх інтереси були обумовлені практичною державною діяльністю. Обіймаючи посаду президента Комерц-колегії, а пізніше перебуваючи державним канцлером О.Р. Воронцов мав доступ до державних архівів. Це давало йому можливість користуватись будь-якими документами та й залишати їх у себе. Він також здійснював закупку документів за кордоном.

Що стосується Семена Романовича, то як дипломат він обмінювався листами з багатьма державними діячами Росії та Англії, з коронованими особами й політиками інших країн. Тому, листування в архіві Воронцових складає найбільшу частину.

Друга частина архіву – книги та рукописні зібрання, які були придбані С.Р.Воронцовим для приватної колекції [32, с.191]. Третя невід'ємна частина колекції – вотчинні документи династії Воронцових.

Найбільш багату та цінну частину спадщини Воронцових серед усіх країн, які були відзначені діяльністю цієї видатної родини державних діячів, має Україна.

Син графа С.Р.Воронцова, князь Михайло Семенович, у 1823 р. був призначений генерал-губернатором Новоросійського краю. Офіційна резиденція губернатора знаходилася в Одесі, а приватна – в Алупці. Він був нащадком багатой колекції книжкових зібрань та рукописів свого батька Семена Романовича та дяді Олександра Романовича, які в свою чергу в своєму складі мали книжкове зібрання Романа Ларіоновича Воронцова, свого батька, який був засновником фамільної бібліотеці Воронцових [31, с.191].

Син Михайло Семеновича – князь Семен Михайлович – був бездітним та заповів передати бібліотеку Одеського майоратного маєтку Воронцових Новоросійському університету, яка по сьогоднішній день є найбільш престижною колекцією Наукової бібліотеки Одеського національного університету імені І.І.Мечникова.

Колекція нараховує 52801 том, 130 000 інвентарних одиниць 26 мовами. У бібліотеці представлені книжки з XVI ст. по 80-ті рр. XIX ст. Цінний документальний матеріал є у розділі англійської літератури цієї бібліотеки. Найбільше привертає увагу та частина розділу англійської літератури, в якій знаходяться зібрання памфлетів, що відображають політичне життя Англії, збірники звітів про засідання парламенту, виступи депутатів, дебати стосовно окремих питань зовнішньої політики, зокрема англійсько-російських відносин кінця XVIII – початку XIX ст. [24, с.103].

Друге, не менш цікавіше за змістом книжкове зібрання, але значно менше за обсягом, це бібліотека Алупкінського палацу Воронцових, яка спочатку налічувала близько 20000 томів та носила енциклопедичний характер [24, с. 107]. Сьогодні вона зберігається в будівлі бібліотеки Алупкінського палацо-паркового комплексу. У розділі англійської літератури зібрані промови, виголошені у англійському парламенті з дати його заснування.

Значна частина документів архіву Воронцових зберігається в архівосховищах Росії, оскільки саме тут вони мали основні земельні володіння, знаходилися на державній службі у російських монархів.

Найбільш велика частка архіву Воронцових (19960 од.) зберігається у Російському державному архіві старовинних актів (далі – РДАСА), зокрема у фонді Воронцових [1], промисловця Г.В. Юдіна [2], князя П.А.Зубова (1349 од. зб.) [3], колекціонерів та збирачів Мятлевих (661 од. зберігання) [4], фондах «Листування різних осіб» [5] та «Нові діла» [6].

Слід зазначити, що архів графа С.Р.Воронцова, який зберігається в РДАСА, містить не тільки приватне та службове листування самого посла, а також інші документи, оскільки він був пристрасним колекціонером художньої, публіцистичної, наукової літератури, а також різних документів, які становили для нього певний інтерес та були пов'язані з англійською політикою щодо Росії.

Наприклад, у РДАСА зберігаються документи, що мають велике значення для дослідження історії міжнародних відносин другої половини XVIII – початку XIX ст.: листи англійського посланця в Швеції Р.Листона англійському послу в Росії Ч. Вітворту про російську та шведську зовнішню політику та про міри впливу на неї в інтересах Англії; лист Ч.Вітворту про спільні військові

приготування Англії та Пруссії до ворожих дій проти Росії; листи Ч. Вітворта Ф.Лідсу про князя Г.Потьомкіна, його плани та про врегулювання англійсько-російських відносин тощо [22, с.244].

Другим за обсягом архівосховищем, в якому знаходяться документи фонду Воронцових є Санкт-Петербурзький інститут історії Російської академії наук. Зокрема листування з канцлером О.Безбородко, віце-канцлером Н.Паніним, англійським міністром В. Гренвілем (прем'єр-міністр з 1806 по 1807 рр.), прем'єр-міністром В.Пітом (1783-1801 рр.), листування з англійським командуванням та адміралтейством під час перебування в Англії в 1800 р. російських військ [25, с.112].

Зазначимо, що на території Росії знаходиться ще декілька сховищ, які становлять інтерес для означеної теми. Це, зокрема, Архів зовнішньої політики Російської імперії.

Матеріали, що стосуються нашої теми дослідження зберігаються у фонді 35 «Відносини Росії та Англії» [8], який містить інструкції та рескрипти російського уряду своїм дипломатичним представникам в Англії, комерційні проекти, повідомлення російських послів, та фонді 36 «Лондонська місія» [9]. Описи 1 та 2 містять листування графа Семена Романовича з дипломатичними представниками Росії в інших країнах та копії договорів, грамот, актів.

Треба звернути увагу також на російський державний архів військово-морського флоту [10]. Там зберігаються листи російського посла в Лондоні С.Р. Воронцова про стан підготовки та навчання російських корабельних учнів в Англії, про відкриття в Росії навчального закладу корабельної архітектури, а також листи до адмірала О. Сенявіна. На думку графа Воронцова, дуже важливо було, щоб російські морські офіцери отримали професійну освіту в Англії. Це листування з канцелярією Віце-президента Адміралтейств-колегій демонструє схвильованість С.Р.Воронцова проблемою підготовки професійних кадрів для російського флоту [10].

Документи архіву Воронцових також зберігаються в Державному історичному музею (м. Москва) [11]. Вони є частиною так званого «Щукінського зібрання». Це зібрання містить здебільш матеріали вотчинного, господарського архіву графів та князів Воронцових [25, с.16].

Наявність листів графа Семена Романовича Воронцова в архівах Великої Британії обумовлена його тривалим перебуванням на посаді надзвичайного та повноважного посла Російської імперії в Англії, та його наступним проживанням там до самої смерті. Він листувався зо всіма прем'єр-міністрами, лідерами опозиції, видатними державними діячами.

Багато листів його приватного листування зберігається сьогодні в архівосховищах Великої Британії, які мають ключове значення для аналізу історії англо-російських відносин на рубежі XVIII-XIX ст. Перш за все, це колекція рукописів Британської бібліотеки [13]. Серед листів, що там зберігаються, важливі такі: листи С.Р. Воронцова до військового міністра В.Віндхема, листування з прем'єр-міністром лордом Гренвілем, послом Росії Х.Лівеном, листування з Ч. Фоксом, який допоміг йому подолати кризу, що назріла в російсько-англійських відносинах навесні 1791 р. Також пряме

відношення до вищезгаданої кризи мають матеріали листування з державним секретарем Великої Британії герцогом Ф. Лідсом, та прем'єр-міністром В.Піттом.

Серед архівних матеріалів зберігається листування С.Р.Воронцова з лордом Ч.Ліверпулем, який обіймав посаду прем'єр-міністра з 1812 р. Серед британських респондентів графа С.Р. Воронцова чинне місце посідає англійському соціологу та юристу Д.Бентаму, міністру закордонних справ Великої Британії лорду Ч.Гоуксбері.

Ще одним досить важливим архівосховищем Великої Британії є Національний архів, де зберігаються листи графа С.Р.Воронцова до прем'єр-міністра В.Пітта [19]. Архів графства Девоншир зберігає листування С.Р.Воронцова з Г.Аддінгтоном, прем'єр-міністром Великої Британії у 1801-1804 рр. [15].

Певний інтерес становить листування графа С.Р. Воронцова з сімейством Бултон, власниками фабрики парових машин. Ці листи зберігаються в архівах Бірмінгема [12]. Листування з колишнім міністром закордонних справ герцогом Д.Єрроубі, зберігається в архівосховищі рукописів Єрроубі [16].

Архів графства Кент [14] містить листування графа Воронцова з В. Піттом. Листування графа з різними особами, а також особисті фінансові документи графа знаходяться в архіві Уїлтшіра та Свіндона [20].

Також цінним є листування з Є.Берком, відомим англійським парламентарієм, політичним діячем, ідеологом англійського консерватизму. Англійською мовою воно опубліковано під назвою «The correspondence of Edmund Burke» [33].

Щодо архівосховищ Сполучених Штатів Америки, зокрема колекції рукописів бібліотеки університету Мічігана, то слід зазначити, що нащадки Воронцових після революційних подій 1917 р. проживали у Франції, Німеччині, а пізніше – у Сполучених Штатах Америки що й обумовило зосередження певної кількості документів в даній країні. Зокрема, останній представник фамілії проживає зараз у Сполучених Штатах Америки. Його ім'я – Олександр Іларіонович Воронцов-Дашков.

Певну частину листів архіву Воронцових зберігають також приватні архіви. Ми маємо на увазі два архіву: архів сімейства Бізлі та архів, що отримав назву Clanwilliam/Meade Papers.

Згідно досліджень англійського історика Є.Кросса у графа Семена Романовича Воронцова у Великої Британії був позашлюбний син, який при хрещенні в англіканській церкві отримав ім'я Джорджа Бізлі [27, с.124]. Бізлі – це фамілія прийомних батьків хлопчика. Джордж Бізлі підтримував стосунки з батьком, графом Семеном Романовичем, братом Михайло Семеновичем, та сестрою Катериною Семенівною. Підтвердженням цього є листи сімейного архіву. Цей архів був вивезений із Великої Британії та зараз зберігається в Росії.

Дочка графа Семена Романовича, Катерина, була одружена з графом Пемброком, який був представником однієї з самих відомих та впливових фамілій Великої Британії. Їхня дочка Єлизавета Герберт стала дружиною третього графа Кланвілляма. Таким чином документи архіву Воронцових опинилися в

складі сімейного архіву графів Кланвільям, частина якого зараз зберігається в архіві Північної Ірландії [17].

Незважаючи на те, що обидва архіви містять переважно особисте листування Воронцових, ці листи також мають важливе значення, тому що відображають ставлення авторів листів до політичних подій того часу.

По-друге, розглянемо стан публікацій матеріалів і документів з архіву Воронцових.

Видання документів з архіву Воронцових починається ще при житті М.С.Воронцова, зокрема були опубліковані окремі документи: «Записка про те, скільки я пам'ятаю про кримські та турецькі походи» невідомого автора була опублікована в «Одеському Віснику» (1837 р.), листи цесаревича Олексія до Петра I та Катерини II до кабінет-секретаря Макарова (1846 р.), «Псковська судна грамота» (1847 р.), «Історія про козаків запорозьких», ордера князя Григорія Потьомкіна по управлінню Новоросією та Таврійським краєм, Статут для генуезьких колоній в Чорному морі [31, с. 403]. Але ці документи не мали ніякого зв'язку з іменем С.Р. Воронцова.

Протягом XIX – початку XXI ст. тільки один раз були вжиті заходи щодо часткової публікації документів архіву графів та князів Воронцових, які мали в своєму складі документи графа С.Р.Воронцова. Це було здійснено відомим археографом XIX ст. П.І.Бартенєвим за дорученням останнього представника роду графів та князів Воронцових, безпосереднього спадкоємця, а саме онука графа Семена Романовича, князя Семена Михайловича. Ця публікація отримала назву «Архів князя Воронцова». Робота щодо опрацювання документів була розпочата у 1870 р. та закінчена в 1897 рр. [21, с.293].

Археограф П.І.Бартенєв здійснював розбір та опис документів сімейного архіву паралельно з публікацією. Останній сороковий том побачив світ у 1890 р. В основу систематизації документів праці було покладено хронологічно-тематичний принцип. Документи видавалися мовою оригіналу (в основному – французькою), без перекладу. Порівняно мала частка документів – російською і незначна кількість – іншими європейськими мовами.

У виданні досить часто порушується часова послідовність. Тематичний принцип групування документів також не завжди було дотримано [21, с.293].

Видання П.І. Бартенєва містить у собі архіви багатьох представників роду Воронцових, починаючи з державного канцлера М.Л.Воронцова, дяді графа Семена Романовича, його сестри графині Катерини Романівни Воронцової-Дашкової, сина Михайла Семеновича, рескрипти та листи імператорів, багатьох державних діячів та інших респондентів. Листування самого графа Семена Романовича посідає лівову частину цього видання і часто його листи наведені поряд з листами його брата Олександра Романовича, який теж був видатним державним діячем, президентом Комерц-колегії Російської імперії, а потім навіть державним канцлером.

Аналіз складу публікації дозволяє констатувати таке: книги VIII, IX, X, XI, XVI, XVII, XXIII містять листування самого графа Семена Романовича. У книгах XII, XIII, XIV, XV, XVIII, XIX, XX та XXII листи графа Семена Романовича наведені поряд з листами брата Олександра Романовича. Книга

XXVII містить листи різних осіб до графів Воронцових, книга XXVIII – листи російських государів та осіб царського дому до графів Воронцових, книга XXIX – листи іноземців до графів Воронцових [22].

Серед респондентів С.Р.Воронцова відзначимо: графа Ф.Ростопчина, О.Безбородка, Н.Паніна, М.Новосильцева, П.Завадовського, В.Кочубея, А.Моркова, А.Чарторийського, І.Остермана, Д.Татіщева, П.Чичагова, С.Грейга, О.Грейга, П.Полетікі. Серед іноземців – лорд Ч.Вітворт, князь Р. ди Капельєр [22].

Листи майже всіх названих дописувачів графа С.Р.Воронцова стосуються російсько-англійських відносин періоду перебування його послом Російської імперії в Лондоні.

Отже, видання П.І.Бартенева є бібліографічним раритетом, що збільшує його цінність як історичного джерела. До того ж воно є практично єдиною публікацією архіву Воронцових.

Після цієї досить об'ємної публікації, в ХХ ст., було опубліковано декілька документів, але вони також не мають зв'язку з іменем графа С.Р.Воронцова, зокрема листи свідків селянської війни на чолі з Є. Пугачовим, документи вотчинного архіву Воронцових тощо.

Частково архів Воронцових до свого наукового дослідження з історії Великої Французької революції залучив видатний вчений О.Л.Вайнштейн, який зазначив, що бібліотека Воронцових має у своєму складі значну кількість документів по історії, географії, етнографії східних країн, яку він назвав «Воронцовський фонд *Orientalia*» [30].

Дослідження документів архіву графа С.Р.Воронцова виявило такі проблеми: по-перше, наявність значної кількості неопублікованих та неопрацьованих документів, які потребують обробки та підготовки до введення до наукового обігу. Ці документи потребують систематизації та опублікування.

По-друге, велика розпорошеність архівів та наукових закладів, де зберігаються документи, які є частинами архіву графів та князів Воронцових.

По-третє, більша частина листування графа С.Р.Воронцова велася французькою, частково англійською та російською мовами.

По-четверте, опублікованим є незначний за обсягом документальний матеріал архіву графа С.Р. Воронцова: одно багатотомне видання ХІХ ст. та декілька незначних публікацій протягом ХХ ст., які друкувалися в додатках або в текстах наукових праць. Зовсім відсутні сучасні корпусні, серійні видання, тематичні збірники.

Отже, аналіз даної наукової проблеми дозволяє стверджувати, що вивчення історичного досвіду видатних діячів дипломатки, зокрема графа С.Р. Воронцова, буде корисним для сучасного державотворення України як суверенної держави, але це вимагає концентрації зусиль вчених та активізацію археографічної роботи в цьому напрямку.

Література

1. Російський державний архів старовинних актів (далі – РДАСА). – Ф.1261 (Фонд Воронцових).
2. Там само. – Ф.1605 (Колекція Г.В.Юдіна).
3. Там само. – Ф.1193 (Фонд князя П.А.Зубова).
4. Там само. – Ф.1271 (Фонд Мятлевих).
5. Там само. – Ф.11 (Листування різних осіб).
6. Там само. – Ф.41 (Нові діла).
7. Науково-історичний архів Санкт-Петербурзького інституту історії Російської академії наук. – Ф.36 (Воронцови).
8. Архів зовнішньої політики Російської імперії. -Ф.35 (Відносини Росії та Англії).
9. Там само. – Ф.36 (Лондонська місія).
10. Російський державний архів військово-морського флоту. – ФФ.172 (Канцелярія віце-президента Адміралтейств-колегій генерал-фельдмаршала І.Г.Чернишова); 198 (Канцелярія віце-президента Адміралтейств-колегій адмірала Г.Г.Кушелева).
11. Відділ писемних джерел Державного історичного музею (м.Москва). – Ф.60 (Воронцови).
12. Birmingham: Archives and Heritage Service.-NRA 9497 (Boulton).
13. British library .Manuscript Collection.
14. Center for Kentish Studies. – NRA 25095.
15. Devon Record Office. – NRA 8747 (Addington).
16. Harrowby Manuscript Trust. – NRA 1561(Ryder).
17. Public Record Office of Northern Ireland. – Clanwilliam/Meade Papers.
18. The Lilly Library. Indiana University. Bloomington. – Vorontsov Manuscript Collection.
19. The National Archives (Kew, Richmond).
20. Wiltshire and Swindon History Center. – NRA 22080 (Herbert family).
21. Ануфриева А.Ю. Архив князя Воронцова: история и состав публикации // Документ. Архив. История. Современность. Сборник научных трудов. Вып.5. – Екатеринбург: Изд-во Уральского Университета, 2005. – С.292-307.
22. Архивъ князя Воронцова. Кн.VIII. – М., 1876. – 582 с.; Архивъ князя Воронцова. Кн.IX. – М., 1876. – 528 с.; Архивъ князя Воронцова. Кн.X. – М., 1876. – 505 с.; Архивъ князя Воронцова. Кн.XI. – М., 1877. – 514 с.; Архивъ князя Воронцова. Кн.XII. – М., 1877. – 485 с.; Архивъ князя Воронцова. Кн.XIII. – М., 1879. – 507 с.; Архивъ князя Воронцова. Кн.XIV. – М., 1879. – 528 с.; Архивъ князя Воронцова. Кн.XV. – М., 1880. – 517 с.; Архивъ князя Воронцова. Кн.XVI. – М., 1880. – 522 с.; Архивъ князя Воронцова. Кн.XVII. – М., 1880. – 595 с.; Архивъ князя Воронцова. Кн.XVIII. – М., 1880. – 493 с.; Архивъ князя Воронцова. Кн.XIX. – М., 1881. – 523 с.; Архивъ князя Воронцова. Кн.XX. – М., 1881. – 520 с.; Архивъ князя Воронцова. Кн.XXII. – М., 1881. – 558 с.; Архивъ князя Воронцова. Кн.XXVII. – М., 1883. – 525 с.; Архивъ князя Воронцова. Кн.XXVIII. – М., 1883. – 590 с.; Архивъ князя Воронцова. Кн.XXIX. – М., 1883. – 492 с.
23. Архивъ князя Воронцова. Роспись сорока книгам архива князя Воронцова с азбучным указателем личных имен. – М., 1897. – 240 с.
24. Бондаренко П., Фельдман В. Библиотека Воронцовых в Одесском университете // Альманах библиофила. Вып.X. – М., 1981. - С.98-109.
25. Джинчарадзе В.З. Обзор фонда Воронцовых, хранящегося в ЦГАДА // Исторические записки. Т.32. – М: Изд-во АН СССР, 1950. – С.242-265.
26. Индова Е.И. Крепостное хозяйство в начале XIX века. По материалам вотчинного архива Воронцовых. – М., 1955. – 199 с.
27. Микешин М.И. Лейтенант королевского флота//Воронцовы – два века в истории России. Труды Воронцовского общества. Выпуск 13. – СПб., 2010. – С.123-137.

28. Никитин С.А. Источниковедение истории СССР. XIX век. – М.,1940. –228 с.

29. Петров В.А. Обзор собрания Воронцовых, хранящегося в архиве Ленинградского Отдела Института истории Академии наук СССР // Проблемы источниковедения. Вып.5. – М: Изд-во АН СССР, 1956. – С.102-146.

30. Полевщикова Е.В. О.Л.Вайнштейн в изучении именных фондов Научной библиотеки ОНУ им. И.И.Мечникова в 1920-е гг. // Вісник Одеського національного університету імені І.І.Мечнікова. Бібліотекознавство. Бібліографознавство. Книгознавство. – Одесса, 2007. – С.119-133.

31. Полевщикова Е.В. Роман Илларионович Воронцов – основатель семейной библиотеки // Вісник Одеського національного університету імені І.І.Мечнікова. Бібліотекознавство. Бібліографознавство. Книгознавство. – Одесса, 2007. – С.190-199.

32. Троицкий И. Архив Воронцовых //Литературное наследство. Вып.9-10. –М., 1933. – С.397-420.

33. The correspondence of Edmund Burke, Volume X:Index. – Chicago,1978.-518 p.

Морозова И.В. Археография эпистолярного наследия графа С.Р.Воронцова по вопросам русско-английских отношений конца XVIII – начала XIX вв.

Дан обзор архивов и других научных учреждений на территории стран СНГ и дальнего зарубежья, в которых хранятся письма графа С.Р.Воронцова и письма, адресованные графу. Приведены имена корреспондентов графа по переписке, политических и государственных деятелей России и Великобритании, которые оказывали решающее влияние на формирование внешнеполитического курса обоих государств. Сформулированы основные проблемы, лежащие во главе исследовательской работы по введению в научный оборот неопубликованных документов архива.

Ключевые слова: граф С.Р.Воронцов, англо-русские отношения, архив, археография, переписка.

Morozova I. The study and publication of epistolary heritage of Earl Semen Woronzow over Russian-English relations at the end of XVIII century, beginning of XIX century.

Tells about archives and other scientific institutions on the territory of CIS countries and Far Abroad Countries, that keep Earl S.Woronzow letters and letters, addressed to Earl. The names of Earl's correspondents are given, the politicians and statesmen, who greatly influenced the formation of foreign-policy course of both countries. The main problems are stated, that underlines the study of unpublished documents of the archive.

Key words: Earl S.Woronzow, Russian-English relations, archive, study and publication of early texts, correspondence.

**ВПЛИВ ТА НАСЛІДКИ ВПРОВАДЖЕННЯ ОСВІТНЬО-ВИХОВНОЇ СИСТЕМИ
ТОВАРИСТВА ІСУСА У СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКОМУ РЕГІОНІ В
ОСТАННІЙ ТРЕТИНІ XVI – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТ.**

На основі ґрунтовної джерельної бази досліджено вплив та наслідки впровадження освітньо-виховної системи Товариства Ісуса у регіоні. Релігійно-освітянська діяльність ордену єзуїтів була важливим складовим елементом історичних процесів у регіоні, дала поштовх розвитку місцевої освіти, активізації релігійного та суспільно-політичного життя, сприяла зближенню та взаємозбагаченню східнослов'янської та західноєвропейської культур.

Ключові слова: Товариство Ісуса, релігійно-освітянська діяльність, східнослов'янський регіон, освітньо-виховна система.

Проблема освітянської діяльності ордену єзуїтів є важливим складовим елементом вивчення діяльності Товариства, католицької, православної, греко-католицької церков, розвитку системи освіти у східнослов'янському регіоні, дослідження процесу взаємовпливу та взаємозбагачення культур. Орден є складовою частиною християнської культури, тому дуже важливо з'ясувати його вплив на розвиток християнського світу. У Росії, Україні, Беларусі відбувається реформування системи освіти, пошук нових шляхів поліпшення її якості, включення України до Болонського процесу. Слід вивчити та врахувати досвід єзуїтів у поширенні нової для регіону системи освіти. Величезне значення й складність проблеми полягає в тому, що досліджуваний регіон знаходиться на перетині культур та релігій. Їх взаємовплив і взаємопроникнення накладає свій відбиток на історичні процеси, явища, закономірності як у минулому, так і в сьогоденні. Тому рішення проблеми має хитливий і дискусійний характер. Дослідники найчастіше мали й мають протилежні погляди на проблему чи її окремі аспекти.

Велику увагу вивченню єзуїтської системи освіти в означеному регіоні приділяли науковці Російської імперії XIX – початку XX ст. Православний історик К. Харлампович досліджував взаємовплив єзуїтських й інших навчальних закладів [1, с.64-119,260-261]. Російський історик А. Дем'янович критично аналізував діяльність членів ордену, відзначав його вплив на суспільно-релігійне й культурне життя регіону [2, с.40-231]. Історики присвятили свої роботи й окремим епізодам діяльності єзуїтів [3, 10-17;50-57]. Освітянська діяльність ордену у радянській історіографії не була предметом спеціального вивчення. Єзуїтські школи розглянуті лише білоруським дослідником О. Савичем [4, с.152-160]. Ця проблема побіжно згадувалася у працях Я.Д. Ісаєвича, Є.М. Мединського, І.З. Мицько, Б.М. Мітюрова [5, с.101;25-26;65-71;67]. В роботі з історії релігії в Україні (1994 рік) дається оцінка впливу діяльності єзуїтів на українські землі [6, с.146-147,206-229.]. Слід відмітити, що плідно вивчали освітянську діяльність єзуїтів сучасні історики: українська дослідниця Т. Шевченко та білоруська дослідниця Т. Блінова [7]. Не менш пильний інтерес викликали наука й освіта ордену у зарубіжних авторів Г. Бьомера, А. Великого, Ж. Губера, С. Обірека [8]. Отже, дослідники

збільшили кількість питань для вивчення, однак їх оцінки освітньої діяльності ордена суттєво відрізняються, а впливу й наслідкам впровадження освітньо-виховної системи Товариства Ісуса у зазначеному регіоні в останній третині XVI – першій половині XVII ст. приділено замало уваги.

Джерела з історії освітянської діяльності ордену єзуїтів у східнослов'янському регіоні в зазначений період – це архівні [9, Арк. 386; Арк. 4.] та опубліковані документи, які дозволяють дізнатися про роботу ордену та її вплив на зазначений регіон – це статут Товариства, правила навчальних занять (*Ratio Studiorum*), „Таємні наставляння” [10, с.248-253;429-460]. Важливими є актові документи та епістолярні джерела, приклади усної народної творчості [11, с.192-194,78-79,84,72;138.]. Зазначені джерела дозволяють розкрити частину фактів щодо впливу й наслідків єзуїтських спроб поширення католицизму через освітньо-виховну систему ордена.

Мета роботи – проаналізувати результати й наслідки єзуїтських спроб поширення католицизму у східнослов'янському регіоні в останній третині XVI – першій половині XVII ст.

Щоб оцінити вплив освітніх закладів ордену, варто проаналізувати досягнення східнослов'янського регіону в галузі освіти й порівняти їх із підсумками єзуїтської роботи. Єзуїти в східнослов'янських землях Речі Посполитої зустріли велику кількість різних закладів релігійно-освітнього характеру. Освіта регіону в XV – XVI ст. мала релігійний характер. Православ'я було невід'ємною рисою, основою суспільства. Але рівень православної освіти був досить низьким. Середніх навчальних закладів було дуже мало, а вищих не було зовсім. Тільки до кінця досліджуваного періоду кількість середніх закладів зростає й з'являється Києво-Могилянська академія. Однак уже цілком православними їх назвати складно. Молодь одержувала вищу й середню освіту за кордоном (у Віленській єзуїтській академії, європейських університетах, папських семінаріях-алюмнатах, грецькому колегіумі (Рим)), у протестантських школах регіону, Львівській католицькій кафедральній школі середнього рівня чи в єзуїтських колегіумах [12, с.69,87-92].

Більшість жителів регіону віддавали перевагу для початкової освіти своїх дітей православним школам. Центрами освіти були єпархії й монастирі, при яких знаходилися початкові школи (парафіяльні й монастирські). Імовірно, такі школи існували у всіх великих містах регіону, наприклад, у Львові, Перемишлі, Володимирі, Турові. Початкова освіта була розповсюдженим явищем. Підручниками були церковні книги, учителями – духівництво. Підручниками були буквар, часослов, Псалтир. Училися абетці, читанню, співу, письму, прищеплювали релігійну свідомість. Однак школи не були постійними і залежали від наявності священників, які бажали б навчати дітей [13, с.69-71]. Оскільки таких шкіл було багато, працювали вони давно, більшість дітей одержували освіту там і вдома (ці традиції були сильні), то вони могли скласти конкуренцію ордену. Тому єзуїти бралися за початкову освіту там, де займалися місіонерством. Кількісно єзуїтські школи не переважали, але якісно, безумовно, так. Це змушувало православні школи підвищувати свій рівень. Проявом цього, на наш погляд, стала поява православних братських шкіл.

Братські школи, які виникли в останній чверті XVI ст. для захисту й розвитку православної культури й патріотизму, були більш високого рівня, ніж парафіяльні. Такі школи були в багатьох містах України й Білорусії – Львів, Луцьк, Рогатин, Перемишль, Городок, Комарно, Більськ, Кременець і деяких містах Лівобережжя [14, с.26,122-123.]. У цих школах спостерігається повернення до традицій християнської педагогіки з пріоритетом релігійно-морального виховання над прагматичним навчанням основ наук. Львівська школа (створена в 1585-1586 роках) була провідною серед усіх братських шкіл, де навчання було безкоштовним чи за незначну плату, був свій статут, підручники, система навчання й методика. Вона своїм рівнем наближалася до вищого рівня. Однак усі ці школи статусом і економічними можливостями уступали католицьким і протестантським. Вони змушені були конкурувати з єзуїтськими школами, переймаючи частково метод й організацію, раціоналізм католицьких і протестантських навчальних закладів. Це викликало невдоволення в братчиків, церковних діячів [15, с.74-87;211]. Однак поки православні шукали свої шляхи в освіті, єзуїти домагалися унії. Берестейська унія послабила православну освіту, тому що багато шкіл стали уніатськими, як, наприклад, братська школа Володимира-Волинського [16, с.152-160.].

Важливу роль серед православних шкіл відігравала Острозька школа (створена близько 1576-1577 років), школа якісно нового типу: слов'яно-греко-латинський середній навчальний заклад з ознаками вищого рівня, в якому були свої науковий і літературний гуртки [17, с.79-86.]. За кількістю предметів, викладанням, а також складом професорів школа Острозького перевершувала Віленську єзуїтську академію [18, с.65-71;413]. Поки був живий князь Костянтин Острозький, єзуїти не могли підступитися до його школи. Багато надій орден покладав на католика Януша Острозького, котрий був одержимий ідеєю фундації єзуїтського колегіуму [19, с.23-25]. Януш навіть висловлював думку про залучення єзуїтів, які, приховуючи свій статус, одягом і справами показували, що вони священики “грецького обряду” [20, с.78-79,84]. У біографії онучки К. Острозького Анни-Алоїзи, написаній єзуїтами, зазначено, що саме вона задумала заснувати в Острозі єзуїтський колегіум і виконала це [21, с.10-17]. Ця перемога мала особливе значення для ордену і катастрофічне значення для православної культури, тому що відстрочила створення першого вищого навчального закладу у регіоні.

Центром православної освіти стала Києво-Могилянська академія. З появою Києво-Могилянської академії рівень освіти в регіоні зріс. Робота академії сприяла росту культурного впливу православ'я. Але в той же час, Києво-Могилянській колегіум (пізніше академія) було улаштовано за зразком єзуїтських колегіумів: середньовічна латина була мовою, якою викладали всі науки, програма була практично такою ж, як і у західноєвропейських колегіумах [22, с.190]. Імовірно, це було основною причиною того, що єзуїти не могли довго відкрити свій колегіум у Києві. Однак академія була єдиним вищим закладом православних і з'явилася вона значно пізніше єзуїтських колегіумів, деякі з яких задовго до неї своїм рівнем зрівнялися з європейськими університетами, і формувалася під західноєвропейським і єзуїтським впливом.

Конкуренція, яку створили єзуїтські колегіуми в регіоні, активізувала створення навчальних закладів православних, підняла їх на більш високий рівень. Устрій єзуїтських шкіл був перейнятий у Литві й Москві. Існує думка про те, що єзуїтські школи стали прототипом устрою російських духовних шкіл до XIX ст. [23, с.594]. Ще одна риса розвитку вищої православної освіти говорить про вплив єзуїтського фактора. Так само як Віленська єзуїтська, Києво-Могилянська академія мала у своєму підпорядкуванні школи, які працювали у Вінниці (1634), Кременці (1639). За її прикладом було реорганізовано Могильовську школу [24, с.26,122-123].

У XVI ст. у Речі Посполитій існували протестантські школи, наприклад, Слуцька гімназія, Кайданська школа. Наприкінці XVI – на початку XVII ст. кальвіністам належали школи в Панівцах, Крилові, Киселині, Гощі, Берестечку, Хмельнику [25, с.26,122-123]. Працювали соціанські школи (у Хмельницьку, Киселині, Гощі, Бересті). У Гощі була аріанська школа [26, с.464-473]. У протестантських і єзуїтських шкіл було багато спільних рис у курсах і методиці навчання й виховання, але навчальну програму протестантів не було регламентовано [27, с.48-49]. Особливістю цих шкіл була віротерпимість. Колегіуми високо оцінював К. Острозький [28, с.91-92]. Протестантські школи були відносно розвинутими, але їх було мало. До того ж, їх робота залежала від релігійних переконань засновників. Після смерті фундатора, його переходу в іншу віру школу закривали чи надавали іншого статусу [29, с.112]. Ці школи не мали великої підтримки з боку протестантської церкви, тому що в Речі Посполитій католицька церква мала переважні позиції у суспільстві.

У регіоні працювали початкові католицькі школи при костьолах (на Галичині, Волині, Поділлі, Закарпатті, у Львові, Самборі, Ужгороді). Тут навчали дітей міщан-католиків. Середньою католицькою школою була Львівська кафедральна школа, де вивчали латину, давньогрецьку й давньоримську літературу. За межами регіону привабливими були: Віленська єзуїтська академія, Замойська академія, папські альюмнати (наприклад, колегіум св. Афанасія в Римі), де навчалися поодинокі вихідці з регіону [30, с.83, 87-91]. Проте у багатьох зарубіжних університетах єзуїти займали кафедри філософії й теології [31, с.55-57]. Єзуїти займалися створенням навчальних закладів для слов'ян за кордоном. Антоніо Поссевіно пропонував створити семінарії для східних слов'ян, а Петро Скарга займався навчанням українців і росіян у грецькій семінарії Риму [32, с.72]. Поссевіно домогся створення семінарії у Вільно. Однак у Віленському колегіумі й семінарії українців і білорусів навчалося мало [33, с.158].

Серед усіх католицьких навчальних закладів на території східнослов'янського регіону саме орден єзуїтів домогся найзначніших результатів у своїй освітній діяльності. Так, уже наприкінці XVI ст. на території українських земель на південно-східному напрямку місії ордену Ярославський колегіум став найважливішим освітнім центром. Згодом роль такого центру перейшла до Львівського колегіуму [34, с.44,70-74]. Успіхи Львівського колегіуму є найбільш важливими для ордену, тому що саме тут він тривалий час мав серйозний опір городян і влади, але врешті-решт досяг підтримки [35,

с. 192-194]. Львівська братська й католицька школи склали поряд з іншими причинами конкуренцію єзуїтському колегіуму в місті [36, с.136]. У білоруських землях особливе місце займав Полоцький колегіум [37, с.35]. Робота, проведена орденом у Полоцьку, призвела до того, що городяни почали купувати будинки поблизу колегіуму, а деякі вимагали вчителів-єзуїтів додому [38, с.67]. Колегіуми створювалися в різний час, але відразу здобували популярність і могли задовольнити потребу населення в середній освіті. З одного боку, вони піднімали на більш високий рівень освіту регіону. З іншого боку, ще більш ускладнювали непросту ситуацію в регіоні, тому що завдання їхньої освіти й виховання розходилися з місцевою традицією.

Як співіснували єзуїтські колегіуми й місцеві школи? Взаємовплив єзуїтських і не єзуїтських шкіл виражався в різних формах. Так, багато православних шкіл переймали елементи освітньо-виховної системи єзуїтів. Було узяті, імовірно, те, що приваблювало населення в єзуїтські школи. У "Артикулах" (перший статут Луцької братської школи) деякі параграфи узяті зі шкільного статуту єзуїтських шкіл. Запозичення зробили для того, щоб підняти рівень школи до рівня єзуїтського колегіуму. Багато спільного було в навчальних предметах братських й єзуїтських шкіл. У братських школах вивчали грецьку, латинську, польську мови, так само, як у єзуїтських. У більшості єзуїтських і православних братських шкіл філософію й богослов'я не вивчали, старші класи були класами поезії й риторики [39, с.53,81].

Після прийняття унії церков у 1596 році були створені уніатські школи за зразком єзуїтських, часто з учителями-єзуїтами. Освітня система ордену стала застосовуватися уніатами [40, с.256;168-169]. Вони переймали єзуїтський досвід. За зразком єзуїтських, створювалися і базиліанські школи (школи ордену базиліан), де навчалися діти дрібної шляхти, багатих міщан, духівництва (в Умані, Каневі, Овручі, Львові). У завідування базиліан перейшли всі уніатські школи, у яких навчалася світське юнацтво, постійно відкривалися нові школи [41, с.123]. На першій конгрегації базиліанського ордену в 1617 році Й. Рутський доводив ченцям переваги єзуїтських шкіл, їх новіціатів. Єзуїти погодилися приймати у свої школи базиліанських новіціїв [42, с.189-190]. Для членів Ордену Базиліан папа призначив 22 місця в західноєвропейських школах, якими завідували єзуїти. Росіяни, українці, білоруси, які одержали там освіту, поверталися додому більш стійкими католиками, ніж самі члени католицької церкви в Речі Посполитій. І базиліани, які одержували освіту в єзуїтських школах, і католики, які вступили в базиліанський орден, стараннями єзуїтів призначалися на вищі церковні посади [43, с.368]. Однак посібників для навчання на східнослов'янських мовах для новіціїв базиліанського ордену не зустрічається. Є переклади єзуїтських, адже керівниками базиліан і в галузі освіти були єзуїти. Це доводиться і повагою до латинської мови, у знанні якої базиліани не уступали єзуїтам, і тим, що джерелом богословської мудрості для базиліан були єзуїтські трактати [44, с.196-200].

Неодноразово єзуїтські школи в конкурентній боротьбі перемагали інші навчальні заклади чи домагалися зниження їхнього рівня. Уже близько 1574

року ярославські єзуїти перейняли керівництво місцевою парафіяльною школою. Учні зі школи почали переходити до колегіуму, тому значення цієї школи поступово занепадало [45, с.111]. Після смерті воєводи Яна Потоцького в 1611 році до рук єзуїтів перейшла протестантська школа й друкарня в Панівцях, біля Кам'янець-Подільського. Учні перейшли до єзуїтської школи, деякі прийняли католицизм. Завдяки єзуїтам були закриті кальвіністські школи в Несвіжі і Вільно (1640 рік), православна в Пінську. Результатом діяльності єзуїтів можна вважати і занепад Львівської кафедральної школи [46, с.76,117]. Через Анну-Алоїзу Ходкевич орден домогся зведення Острозької академії до рівня початкової школи. Активізація єзуїтського колегіуму у Львові так само сприяла зниженню рівня Львівської братської школи [47, с.548;559]. Єзуїти гальмували розвиток інших закладів освіти в регіоні. У “Таємних наставленнях” є інструкція, відповідно до якої єзуїти повинні були заважати створенню шкіл іншими орденами, запевняти церковну й світську владу, що єзуїти здатні самостійно вести всю освіту регіону [48, с.438;117]. Єзуїти домоглися в короля Речі Посполитої (1621 рік) права закрити православні школи поруч із єзуїтськими, наприклад, в Орші, Пінську, братські в Києві [49, с.47-48].

На єзуїтські колегіуми впливали місцеві умови й інші навчальні заклади. Просуваючись в глиб регіону, єзуїти змушені були вивчати місцеві мови і навчати ним учнів. Без знання мов та їх використання проповідь католицизму була неможливою. Це підтверджують відомості з Полоцького й Луцького колегіумів. Єдиний єзуїтський колегіум у Замостя занепав і припинив існування в результаті відкриття академії у цьому місті. Але на роботу близького до академії колегіуму в Ярославі це не вплинуло, бо навчальний процес проходив успішно [50, с.10;65,87-89]. Замойська академія створила серйозну конкуренцію єзуїтським колегіумам впливом на русинів, тому що папа Клемент VIII зрівняв її у правах з іншими академіями [51, с.153]. Адаптація Товариства до особливостей місцевої культури проявилася саме у вивченні місцевих мов. Орден був змушений пристосовуватися до місцевих культурних традицій та коректувати свою освітньо-виховну систему.

Існування шкіл різних конфесій у східнослов'янському регіоні накладало свій відбиток на загальний розвиток культури. Рівень навчальних закладів був досить високий, і тому суперництво й полеміка між ними сприяло тому, що поглиблювалася науковість аргументації, створювався ґрунт для удосконалення освіти. Діяльність протестантських і католицьких (особливо єзуїтських) шкіл була для православних стимулом новаторських починань в освіті. Саме тоді виникають Острозький культурно-освітній гурток, Львівське братство, Віленське братство, які свідомо стали на шлях синтезу східних і західних культурно-освітніх традицій [52, с.124,117]. Розмаїтість програм навчання в регіоні, з одного боку, відповідала потребам суспільства, а з іншого – єдності й наступності освіти не було. Існували принципові відмінності в освітньо-виховних цілях шкіл при всій схожості їх планів.

У цих умовах єзуїтські школи здавалися найбільш стабільними і через свій високий рівень освіти й дисципліни, безкоштовність, доступність,

престижність, користалися попитом. Показником прогресивності освітньої системи в зазначену історичну епоху можна вважати можливість навчання представників усіх соціальних верств суспільства, конфесій і національностей в одній школі безкоштовно. У школах і колегіумах єзуїтів були такі елементи. Проте до освіти різних верств населення орден підходив специфічно. Єзуїти віддавали перевагу навчанню юних аристократів, які мали право в майбутньому зайняти місце в керуванні церквою й державою [53, с.203]. Тому нижні верстви населення регіону інколи навіть не мали поняття про колегіуми: “А хто така, батьку, тая колегія? – А хто його, синку, знає! Мабуть сестра цариці або жінка якогось гетьмана” [54, с.138]. Однак якщо дитина була здатна стати єзуїтом, то її соціальний статус не мав значення, тому що одним із завдань педагогічної системи Товариства було використання від його учнів усього, що допоможе реалізувати мету ордену, зазначену у статуті [55, с.251]. Багатонаціональним був єзуїтський колегіум у Вільно. До кінця XVI ст. у Віленській академії одночасно навчалось до 700 студентів: “частково сини католиків, частково русинів, частково різного роду єретиків” [56, с.177-178]. У 80-і роки XVI ст. у Ярославі навчалися татарські юнаки, які перейшли в католицизм, троє з них були відіслані до папської семінарії у Рим в 1589 р. Головним контингентом учнів Оршанської школи були діти шляхти та єретиків. Жертводавці єзуїтів показували приклад, віддаючи своїх дітей у їхні школи. Так, Ганна Костко, княгиня Острозька, у 1610 році віддала до Ярославського колегіуму двох своїх синів і допомагала бідним студентам єзуїтської бурси. У Полоцьку православні мешканці, одержавши приклад воєводи М. Дорогостайського, який першим віддав у єзуїтське навчання двох своїх синів, і єпископа Ф. Рипінського, який віддав свого племінника, стали поповнювати списки учнів цього навчального закладу [57, с.57-65]. Безкоштовність освіти в ті часи в Європі було новим явищем. У школах ордену учні-іновірці не зобов'язані були брати участь у католицьких богослужіннях, але повинні були відвідувати уроки із суперечливих питань католицької й не католицької доктрин й уроки катехизму [58, с.75-76]. Безкоштовність і віротерпимість у колегіумах були засобом досягнення мети ордену, аніж принципом його освітньо-виховної системи.

Отже, єзуїтська система впливала на освіту і, відповідно, на всю культуру регіону. Це проявилось, насамперед, у відстоюванні розвитку національної освіти, мов, православної віри у відповідь на посилення єзуїтського впливу. Єзуїтська система ламала сталі традиції православної освіти й виховання, створюючи замість них іншу освітню традицію, звужуючи до мінімуму можливість синтезу. Однак єзуїти не могли цілком здійснити задумане і були змушені піти на прийняття окремих елементів місцевої культури. З іншого боку, робота єзуїтських навчальних закладів підштовхнула розвиток традиційних і нетрадиційних форм освіти й виховання. Прагнучи використовувати традиційні методи, православні школи не могли б утриматися в суспільстві без елементів чи копіювання єзуїтської системи через її популярність і дійсно кращі якості. На культуру українських і білоруських земель впливали не тільки єзуїтські заклади, але й заклади інших католицьких орденів, католицької церкви, Речі Посполитої, тому єзуїтський вплив не варто

перебільшувати. Він був лише частиною впливу західноєвропейської культури, але значною частиною серед усіх інших, тому що був найбільш активним і масштабним. Ще один аспект освітньо-виховної діяльності ордену – це сприяння зближенню східнослов'янської й західноєвропейської культур. Зближення дозволяло взаємно збагачувати й освіту регіону і розвивати європейську культуру. Однак цінності східнослов'янських народів утрачалися, бо кращі з погляду ордену випускники єзуїтських шкіл не приймали інших систем освіти, не розвивали місцеві традиції освіти. Перспективи подальших розвідок у даному напрямку: з'ясування причин невдач Товариства Ісуса з поширення католицтва у регіоні, дослідження запозичень навчальними закладами України у системі та методах викладання.

Література

1. Харлампович К.В. Западнорусские православные школы XVI – начала XVII вв. Отношение их к инославным /Константин Васильевич Харлампович. – Казань, 1898. – С. 64-119,260-261.
2. Демьянович А.П. Иезуиты в Западной России (в 1569-1772 гг.) /А.П. Демьянович // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1871, ноябрь. – С. 40-86; декабрь. – С.40-231.
3. Левицкий О.И. Анна – Алоиза, княжна Острожская /О.И. Левицкий // Киевская старина, 1883. – № 11. – С. 10-17; його ж. Єзуїтська преподобиця: історичне оповідання /О.И. Левицкий. – Вінніпег: Українська видавнича спілка Б.Р.В. – С. 50-57.
4. Савич А.А. Западнорусские униатские школы XVII – XVIII веков /А.А. Савич // Тр. Белорус. гос. ун-та. – Минск, 1922. – № 2/3. – С. 152-160.
5. Ісаєвич Я.Д. Братства та їх роль у розвитку української культури XVI – XVII ст. / Ярослав Дмитрович Ісаєвич. – К.: Наукова думка, 1966. – С. 101; Медынский Е.Н. Братские школы Украины и Белоруссии в XVI – XVII вв. и их роль в воссоединении Украины с Россией /Евгений Николаевич Медынский. – М.: Изд-во АПН РСФСР, 1954. – С. 25-26; Мицько І.З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576-1636) /І.З. Мицько – К.: Наукова думка, 1990. – С. 65-71; Митюрів Б.Н. Развитие педагогической мысли в Украине в XVI – XVII вв. / Борис Никифорович Митюрів. – К.: Наукова думка, 1968. – С. 67.
6. Ульяновський В.І. Історія церкви і релігійної думки в Україні: Навч. посібник: У 3-х книгах. Кн.2. Середина XV – кінець XVI століття. – К.: Либідь, 1994. – С.146-147, 206-229.
7. Шевченко Т. Єзуїтське шкільництво на українських землях останньої чверті XVI – середини XVII ст. /Тетяна Шевченко. – Львів: Свічадо, 2005. – 340 с.; Блинова Т.Б. Иезуиты в Белоруссии. Роль иезуитов в организации образования и просвещения /Тамара Борисовна Блинова. – Гродно: ГрГУ, 2002. – 425 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hists.narod.ru/doc/blinova.pdf>.
8. Бёмер Г. История ордена иезуитов /Г. Бёмер // Орден иезуитов: правда и вымысел. Сб. / Сост. А. Лактионов. – М., 2004. – С. 7-260; Великий А. З літопису християнської України: Церковно-історичні радіолекції з Ватикану /Атанасій Великий / 2-е вид. – У 9-ти т. – Львів, 1999. – Т. III. – 278 с.; Губер Ж. Иезуиты, их история, учение и практическая деятельность в сфере общественной жизни, политики и религии /Жуниор Губер. – СПб., 1898. – 320 с.; Obirek S. Jezuiti w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w latach 1564-1668. : Działalność religijna społeczno-kulturalna i polityczna. – Kraków: Wydaw. WAM, 1996. – 416 s.
9. Центральний державний історичний архів України у Львові (ЦДАУ). Ф. 132. Листи державних, громадських, церковних установ України. Опис 1. Спр. 1; Лист головного генерала ордену єзуїтів Вітелезіуса Мутія із Риму до Магістрату м.Львова з подякою за добротність і підтримку ордену. Оригінал. 21(11) 1616 р. Рим – Львів. Арк. 386; Спр. 35. Лист короля Сигізмунда III з Кракова до Магістрату м.Львова з вимогою не чинити перешкод в угодах між орденом єзуїтів і єврейською громадою відносно обміну земельних ділянок. Оригінал. 20 липня 1606 р. Арк. 1-3; Ф. 140. Документи про католицькі монастирі,

костьоли та окремі парафії на території Польщі, України, Білорусії і Литви. Опис 1. Спр. 12. Привілеї Ходківичевої Анни колегії єзуїтів на купівлю земельних ділянок у Ярославі 1653 р. Арк. 4.

10. Лойола И. Устав Общества Иисуса // Андреев А.Р. История ордена иезуитов. Иезуиты в Российской империи: XVI - начало XIX в. /Игнатий Лойола. – М.: Русская панорама, 1998. – С. 248-253; Ratio Studiorum [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://admin.wyk.edu.hk/documents>; “Тайные наставления” // Самарин Ю.Ф. Иезуиты и их отношения к России. Письмо к иезуиту Мартынову /Юрий Федорович Самарин. – М., 1870. – С. 429-460.

11. Запис у львівській гродській книзі декрету київського воєводи С. Жолкевського від 24 липня 1608 р.; Лист А. Болоньєтті кардиналові. 1583 р., червня 25, Краків; Лист кардинала С. Гозія до П. Скарги. 1577 р., травня 30. Рим // Боротьба Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватикану та унії (X – поч. XVII ст.: 3б. док-в і мат-в). – К.: Наукова думка, 1988. – С. 192-194; 78-79,84; 72; Приказки і прислів'я козацької доби // Історія української школи та педагогіки: Хрестоматія / Уклад.: ОО. Любар; за ред. В.Г. Кременя. – К.: Знання, 2005. – С. 138.

12. Ульяновський В.І. Вказ. праця. – С. 69, 87-92.

13. Там само. – С. 69-71.

14. Медынский Е.Н. Вказ. праця. – С. 26, 122-123.

15. Ульяновський В.І. Вказ. праця. – С. 74-87; Великий А. Вказ. праця. – С. 211.

16. Савич А.А. Вказ. праця. – С. 152-160.

17. Ульяновський В.І. Вказ. праця. – С. 79-86.

18. Мицько І.З. Острозька... – С. 65-71. Брянцев П.Д. История литовского государства с древнейших времен /Павел Дмитриевич Брянцев. – Вильна, 1889. – С. 413.

19. Левицкий О.І. Єзуїтська... – С. 23-25.

20. Лист А. Болоньєтті кардиналові. 1583 р., червня 25, Краків // Боротьба ... – С. 78-79, 84.

21. Левицкий О.І. Анна-Алоиза... – С. 10-17.

22. Ефименко А.Я. История украинского народа /Александра Яковлевна Ефименко. – К.: Лыбедь, 1990. – С. 190.

23. Карташов А.В. Очерки по истории русской церкви. В 2-х томах /Антон Владимирович Карташов. – М.: Наука, 1991. – Т. 1. – С. 594.

24. Медынский Е.Н. Вказ. праця. – С. 26, 122-123.

25. Там само.

26. История Украинской ССР: В 10 т. Т. 2: Развитие феодализма. Нарастание антифеодальной и освободительной борьбы (вторая половина XIII – первая половина XVII в.) /АН УССР. Ин-т истории; Редкол.: Ю. Ю. Кондуфор (гл. ред.) и др.; Редкол. тома: И. С. Слабеев (отв. ред.) и др. – К.: Наук. думка, 1982. – С. 464-473.

27. Шевченко Т. Вказ. праця. – С. 48-49.

28. Ульяновський В.І. Вказ. праця. – С. 91-92.

29. Харлампович К.В. Вказ. праця. – С. 112.

30. Ульяновський В.І. Вказ. праця. – С. 83, 87-91.

31. Бёмер Г. Вказ. праця. – С. 55-57.

32. Лист кардинала С. Гозія до П. Скарги. 1577 р., травня 30, Рим // Боротьба... – С. 72.

33. Історія релігії в Україні: в 10 томах. – Т.2. Українське православ'я / За ред. проф. П. Яроцького. – К.: Укр. Центр Духовної культури, 1997. – С. 158.

34. Сушко О. Єзуїти в заведенню унії на Русі в доберестейській добі /Олександр Сушко. – Львів, 1902. – С. 44, 70-74.

35. Запис у Львівській гродській книзі... – С. 192-194.

36. Ісаєвич Я.Д. Братства та їх роль ... – С. 136.

37. Блинова Т.Б. Иезуиты в Белоруссии /Тамара Борисовна Блинова. – Минск: Беларусь, 1990. – С. 35.

38. Харлампович К.В. Вказ. праця. – С. 67.
39. Ratio Studiorum [Електронний ресурс]; Медынский Е.Н. Вказ. праця. – С. 53,81.
40. Obirek S. Op. cit. – S. 256; Гуслистий К. Г. Нариси з історії України. Вип. 3. Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині XVI і в першій половині XVII ст. (60-ті роки XVI –30-ті роки XVII ст.) /Кость Григорович Гуслистий. – К.: Вид. АН УРСР, 1941. – С. 168-169.
41. Ісаєвич Я.Д. Освітній рух в Україні XVII ст.: східна традиція і західні впливи /Я.Д. Ісаєвич // Україна XVII ст. Між заходом і сходом / Матеріали 1-го українського симпозиуму 13-16 вересня 1994 р. – К.-Венеція: “Артек”, 1996. – С. 123.
42. Демьянович А.П. Вказ. праця. – декабрь. – С. 189-190.
43. Чистович И. Очерк истории Западнорусской церкви. В 2-х ч. – СПб., 1882-1884. – Ч. 2. – С. 368.
44. Демьянович А.П. Вказ. праця. – декабрь. – С. 196-200.
45. Шевченко Т. Вказ. праця. – С. 111.
46. Харлампович К.В. Вказ. праця. – С. 76, 117.
47. Мицько І.З. Осередки культури при магнатських і шляхетських дворах. Острозька академія /І.З. Мицько //Історія української культури. У 5-ти томах. – Т.ІІ: Українська культура XIII – першої половини XVII століть. – К.: “Наукова думка”, 2001. – С. 548; Ісаєвич Я.Д. Братства та їхні школи. Шкільництво уніатів /Я.Д. Ісаєвич // Історія української культури. У 5-ти томах. – Т.ІІ. – С. 559.
48. “Тайные наставления”. – С. 438; Харлампович К.В. Вказ. праця. – С. 117.
49. Демьянович А.П. Вказ. праця. – ноябрь. – С. 47-48.
50. Беспмятных Н.Д. Математическое образование в Белоруссии / Н.Д. Беспмятных. – Минск: Вышэйшая школа, 1975. – С. 10; Харлампович К.В. Вказ. праця. – С. 65,87-89.
51. Історія релігії в Україні: У 10 томах. – Т.2. – С. 153.
52. Ісаєвич Я.Д. Освітній рух ... – С. 124, 117.
53. Губер Ж. Вказ. праця. – С. 203.
54. Приказки і прислів'я козацької доби... – С. 138.
55. Лойола И. Устав Общества Иисуса... – С. 251.
56. Історія релігії в Україні: У 10 томах. – Т.2. – С. 177-178.
57. Харлампович К.В. Вказ. праця. – С. 57-65.
58. Шевченко Т. Вказ. праця. – С. 75-76.

Папазова А.В. Влияние и последствия введения образовательно-воспитательной системы Общества Иисуса в восточнославянском регионе в последней трети XVI – первой половине XVII ст.

На основании значительной источниковедческой базы изучаются влияние и последствия введения образовательно-воспитательной системы ордена иезуитов в восточнославянском регионе в последней трети XVI – первой половине XVII ст. Религиозно-просветительская деятельность ордена иезуитов была важным составляющим элементом исторических процессов в регионе, подтолкнула развитие местного образования, активизировала религиозную и общественно-политическую жизнь, способствовала сближению и взаимообогащению восточнославянской и западноевропейской культур.

Ключевые слова: *Общество Иисуса, религиозно-просветительская деятельность, восточнославянский регион, образовательно-воспитательная система.*

Papazova, A.V. The influence and the consequences of Jesus Society's education system in the East-Slavic Region in the late 16th century – to the early 17th century.

The influence and the consequences of Jesus Society's education system in the Region are analysed on the basis of numerous historical data. The religious and the educational activities of Jesuit Order were the important element of the historical processes in the Region, which gave rise to the development of local education, activized the religious, social and political fields. They were also an essential tribute to the interaction between the Western and the Eastern cultures.

Key words: *Jesus Society, religious and educational activities, East-Slavic Region, educational system.*

**ФОРМУВАННЯ МІСЬКОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ В ЛУГАНЬСЬКУ
НАПРИКІНЦІ ХІХ – ПОЧ. ХХ СТОРІЧЧЯ**

Розглядається розвиток інфраструктури м. Луганська наприкінці ХІХ – початку ХХ сторіччя: тенденції відкриття учбових, культурних та промислових заводів.

***Ключові слова:** інфраструктура, соціальне життя, підприємці, культурно-побутові заклади.*

Актуальність теми дослідження пояснює важливість осмислення історичних процесів, що відбуваються на зламі ХХ та ХХІ століть, дозволяє говорити про глибокі трансформації усіх сторін суспільного життя: культурного, політичного, економічного та соціального. Вдивляючись в сторінки історії ми можемо побачити помилки наших пращурів, та не повторювати їх у майбутньому.

В період становлення Луганська, а саме наприкінці ХІХ початку ХХ століття, місто дуже швидко розвивалося як у соціальному, культурному так і у промисловому аспекті. Відкривалися заводи, шкільні заклади, театри. Луганськ навідували та ділилися досвідом іноземці. Зараз ми бачимо не розвиненість міста. Багато культурних старовинних місць міста занедбані та потребують уваги зі сторони місцевої влади. Тому поставимо за мету дослідити формування міської інфраструктури в Луганську наприкінці ХІХ – поч. ХХ століття. Розглянемо такі питання: забудова міста та участь підприємців у соціальному житті Луганська, формування освітянських та культурно-побутових закладів міста. Отже, для вирішення основних завдань узагальнимо науковий доробок попередників, з названої теми та проаналізуємо архівні джерела, які зберігаються у Державному архіві Луганської області.

Проблеми розвитку інфраструктури Луганська наприкінці ХІХ – поч. ХХ ст. ми знаходимо на сторінках досліджень науковців Г.Андреєвої [1], А.Михненка [2], Г. Куромії [3]. Дослідники показують соціальне, культурне та економічне життя міста.

У Луганську наприкінці ХІХ – поч. ХХ ст. відбувався інтенсивний розвиток культурної та соціальної сфери: відкривалися заводи, при них яких були школи, технічні навчальні заклади, будувалися театри, бібліотеки, відкривалися магазини одягу, перукарні, ремонтні лавки. Різноманітним було життя луганчан. У місті працювало декілька бібліотек, кінематографів, на гастролі приїжджали театральні трупи. На початку ХХ століття були відкриті Гірничокомерційний клуб, Народна аудиторія, цирк-шапіто, міський парк [7, 3-5].

У 70–80 рр. ХІХ століття в Луганську були побудовані нові фабрики і заводи. Луганський патронний завод (перепрофільований з ливарного) і паровозобудівний завод Гартмана зазнали стрімкого розвитку [10, 2]. Станом на 1898 р. в Луганську налічувалося вже понад 30 промислових підприємств, а також чимало дрібних кустарних виробництв і ремісничих майстерень.

Аналізуючи архівні джерела приходимо до висновку, що спочатку місто забудовувалося без офіційно затвердженого плану. Всі вертикальні вулиці називалися лініями (за типом петербурзьких), а всі горизонтальні мали назви. Найпершою вулицею міста була вулиця Англійська. На ній поселилися іноземні фахівці, що приїхали працювати на завод. Там для директора заводу був побудований маєток. На тій же вулиці, в сім'ї заводського лікаря, народився В.І.Даль – укладач відомого Тлумачного словника російської мови. Пізніше з'явилися вулиці Петербурзька, Успенська, Казанська, Банківська. Згодом центральною вулицею стала Петербурзька, де були збудовані двоповерхові будинки, в яких, як правило, на першому поверсі розміщувалися магазини, фотоательє, перукарня. У Луганську налічувалося більше десятка культових споруд: Казанська церква, Преображенська, Троїцька, Успенська, Петропавлівська, Вознесенська, Миколаївський собор, синагога, костюль, декілька молитовних будинків [8, 2, 142, 188, 206]. Зазначені споруди, представляли великий інтерес, як архітектурні пам'ятники. У 30-і р. ХХ ст. вони були знищені. Єдиною збереженою, але сильно занедбаною залишилася Петропавлівська церква в Кам'яному Броді.

З урахуванням економічного становища м. Луганська у 1882 р., за клопотанням місцевого купецтва і дворянства був зведений у статус повітового міста. Навесні 1883р. були відкриті присутні місця, обрано першого голову Міської думи – Миколу Петровича Холодиліна, а сама Дума розмістилася в одній з кращих будівель міста на вулиці Казанській.

Становлення та розвиток підприємництва у Луганську, як і взагалі по країні, проходили у надзвичайно складних умовах. Незважаючи на бурхливі процеси буржуазної трансформації, що спостерігалися у суспільстві наприкінці ХІХ ст., капіталістична революція безпосередньо торкалася лише незначної частини населення. Більшість народу жила у світі уявлень і норм, дуже далеких від прагматизму, раціоналізму, індивідуалізму – характерних рис капіталістичної суспільно-економічної системи [2, 74–75]. Соціальний егоїзм у країні не користувався визнанням. У суспільній свідомості завжди понад усе цінувалися гідність, доброта, відданість справі, ніж будь-які види комерційної діяльності. Великі гроші не викликали поваги, і відтягти загальне визнання можна було чим завгодно, але не “особистим збагаченням”. Століттями формувалася менталітет народу в руслі православних духовно-моральних традицій і був далеким від інтересів та потреб меркантильного ділового середовища. Ця атмосфера небуржуазності соціальної свідомості робила суспільний стан підприємця дуже ненадійним. Але, незважаючи на це, підприємництво було дійсним соціальним фактором, і на початку ХХ ст. відіграло більш помітну роль у господарюванні та суспільно-політичному житті країни.

Підприємці займали все більш помітне місце й у соціальній структурі Луганська, його економічному житті. Вже у другій половині ХІХ ст. в умовах бурхливого капіталістичного розвитку регіону, значно активізувалася підприємницька діяльність вітчизняного капіталу, сюди спрямовуються

іноземні інвестори. Луганськ став одним з центрів концентрації промислової торгової буржуазії в Україні.

Серед підприємців найбільш великою соціальною групою було купецтво. Аж до кінця 30-х років XIX ст. заняття торгівлею іншим промислом законодавчо впроваджувало у купецький стан. Лише після прийняття в 1889 р. закону про Державний промисловий податок стан змінився. З того часу припинив існування прямий зв'язок між придбанням дозволу на промисел та отриманням гільдійських документів. Придбання купецьких документів стало добровільним. До купецтва (поділеного з 1863 р. на дві гільдії) вступали, купуючи одночасно корпоративні та промислові свідоцтва. Купецтво було єдиним станом, належність до якого залежала виключно від щорічної сплати встановленої грошової суми [2, 77].

На купецтво поширювалися станові права та пільги. Однак багато з них (право носити губернський мундир, право отримувати ордени і медалі та ін.) мали декоративний характер. Мабуть однією з дійсних пільг, розповсюджених з кінця XIX ст. на усе купецтво, була так звана «паспортна пільга», що позбавляла необхідності прописки, обов'язкової міщанам та селянам, було найважливішим стимулом для придбання станових свідоцтв. Євреям це давало право на життя поза межами поселення.

Архівні документи надають нам відомості про освітні програми у місті. А саме, училища для дітей робітників були створені на Луганському патронному заводі (1887 р.). На початку XX ст. при заводах, кам'яновугільних рудниках Донбасу нараховувалося 37 шкіл. У 1915 р. кількість заводських шкіл зросла до 120, в них навчалось 24 тис. дітей. Одночасно створюються навчальні заклади для дітей робітників і службовців залізничних станцій.

В системі народної освіти крім заводських шкіл були також міністерські училища і церковноприходські школи. Однак, багато хто з дітей робітників, провчившись у школі один-два роки та навчившись читати і писати, змушені були припинити нагання через матеріальні труднощі у сім'ї.

Поряд з розвитком початкової освіти у Луганську з'явилися середні навчальні заклади: гімназії, реальні училища. Для підвищення середнього рівня освіти робітників наприкінці XIX ст. почали відкриватися недільні вечірні школи [2, 97].

Зі збільшенням чисельності населення, розширювалася мережа освітніх закладів. У місті було кілька приватних гімназій, дві казенні гімназії, училища, початкові школи [6, 19].

З розвитком промисловості в Луганську з'являлися банки. Найбільшим був Азово-Донський на Казанській вулиці.

Зміни, які відбулися у соціально-економічному становищі Луганська наприкінці XIX початку XX ст. помітно вплинули на розвиток духовного життя, культури. Промисловий переворот, модернізація господарства викликали передусім потребу в освічених кваліфікованих фахівцях. Підприємці були зацікавлені у підвищенні грамотності своїх робітників, тому що цього вимагала специфіка виробництва. Ось чому вже наприкінці XIX ст. на деяких підприємствах з'являються перші школи для дітей робітників.

Одним з найстаріших культурних центрів Луганська був Гірничо-комерційний клуб, у ньому були: бібліотека, більярдна, кімнати відпочинку, буфет. Клуб став своєрідним культурним центром міста. Тут виступали як видатні артисти Імператорських театрів, так і місцеві знаменитості. Досить часто в клубі ставили благодійні спектаклі – на користь нужденних учнів міських гімназій та інших малозабезпечених мешканців [8, 4–5].

Важливу роль у розвитку духовного життя та культурного населення Луганську відігравали громадські бібліотеки, читальні.

Поступово створювалася інфраструктура культурно-побутового обслуговування населення. Культурно-побутові потреби населення м. Луганська, перед першою світовою війною, задовольняли 4 фотоательє, з них найбільш відомі Уманського та Матусовського (батька популярного радянського поета Михайла Матусовського); три книгарні, дві з них утримував Годенко; два газетно-журнальні магазини, магазин грамофонів і велосипедів Браславського, три меблевих магазини (найбільший меблево-дзеркальний магазин Кумана).

Мешканців міста обслуговували: 6 перукарень, 4 чоловічі і 3 жіночі ательє та 6 магазинів готового одягу (особливо славилася майстерня Солодкина), 3 магазини головних уборів, 6 галантерейних магазинів, 6 магазинів з продажу годинників та 4 взуттєвих магазини. Працювали три ювелірних магазини з майстернями та два збройових; три друкарні, три палітурні майстерні, 7 аптек (найбільш відомі Гуревича та Гуріна) [2, 101].

Переважна більшість магазинів розташовувалася в центрі міста на вулицях Пушкінській, Петербурзькій, Казанській, Катерининській та на Успенському майдані. Крім спеціалізованих магазинів, у місті були десятки роздрібних лавок, розташованих на тогочасних околицях [7, 1–2].

У Луганську було два базари: «Старий» і «Новий» (в районі нинішньої вулиці Коцюбинського). На цих базарах проходили дві щорічні ярмарки: з 7 по 10-е травня та з 24 по 31-е серпня, приурочені до релігійних свят Св. Миколи Чудотворця та Іоанна Передтечі [2, 103].

Важливу роль у соціальному та культурному житті луганчан відігравали відкриті майданчики на яких відбувалися ярмарки, міські сади де проходили виступи музичних колективів, оркестрів. Міські сади з'явилися в Росії у XVIII–XIX століттях як приватні володіння. Пізніше вони були відкриті для публіки. Вперше Луганський міський сад згадується в документах Луганського обласного архіву за 1897 рік [5, 3]. У той рік міська управа вирішувала питання про передачу саду Гірничо-комерційному клубу в оренду. У 1902 р. клуб продовжив оренду на 12 років. Територія площею 8 гектарів була оточена стіною і розділена на дві частини – Гірничо-комерційний клуб і Міський сад [5, 4]. У 1915 р. майданчик для прогулянок публіки розширили і перенесли вхідні ворота на кут саду.

Отже, у зазначений період починається технічна та культурна розбудова міста, була зроблена спроба дати змогу більш широким верствам населення отримати початкову та технічну освіту. У місті були відкриті заводи, школи, клуби та парки. Таким чином, ми бачимо, що наприкінці XIX – поч. XX ст.

інфраструктура м. Луганська зазнала інтенсивного розвитку. Відкриття учбових закладів, культурних міст відпочинку мало позитивний вплив на населення міста. Важливу роль у розвитку економічного та соціального життя Луганська зіграли підприємці, купецтво та інші верстви мешканців міста. Тема має подальший розвиток з огляду на питання відпочинку мешканців міста наприкінці XIX – початку XX ст., та розвитку мережі освіти у Луганську.

Література

1. Андреева Г. Деякі аспекти інформаційної діяльності міського музею історії культури м. Луганська // Молодь, суспільство, культура. – 2007. – С. 9-11
2. Михненко А.М. Історія Донбасу - Донецьк 1999.
3. Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі. Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-і роки / Г.Куромія. – К.: Основи, 2002. – 510 с.
4. Уникальные памятники архитектуры Луганска // Городской курьер. – 2008. – 11-17 авг. №33. – С.14
5. Державний архів Луганської області (далі ДАЛО). – Ф. 60. – Оп. 1. – Спр. 3. – 27 арк.
6. ДАЛО. – Ф.60. – Оп. 1. – Спр. 8. – 75 арк.
7. ДАЛО. – Г.Ф. – Донецкая жизнь. – №420.
8. ДАЛО. – Г.Ф. – Донецкая жизнь. – №419.
9. ДАЛО. – Ф.45. – Оп.1. – Спр. 1. – 237 арк.
10. ДАЛО. – Ф.2. – Оп.1. – Спр. 61. – 11 арк.

Пидченко С.А., Харитоновна Т.А. Формирование городской инфраструктуры в Луганске в конце XIX – начале XX веков.

Рассматривается развитие инфраструктуры г. Луганска в конце XIX – начале XX веков: тенденции открытия учебных, культурных заведений и открытие промышленных заводов.

***Ключевые слова:** инфраструктура, социальная жизнь, предприниматели, культурно-бытовые учреждения.*

Pidchenko S.A., Kharitonova T. A. the development of Lugansk citi's infrastructure at the end of the XIX-th century – at the beginning of the XX-th century.

The development of Lugansk citi's infrastructure at the end XIX-th century – at the beginning of the XX century is analised. Thetendencies of opening of educational, cultural establishment and industrial plants are shown.

***Key words:** infrastructure, social life, employers, culture and conditions establishment.*

ДУХОВНО-КУЛЬТУРНІ ОСНОВИ ЖИТТЯ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ в 1920-і рр. ХХ ст.

Розкриваються особливості зміни основ духовно-культурних засад життя інтелігенції у 1920-і рр. в радянській Україні.

Ключові слова: *духовно-культурні засади, інтелігенція, інтелектуальна праця, радянська Україна.*

Обличчям будь-якого суспільства, творцем і виразником його досягнень, що визначає конкурентоспроможність цього суспільства і його внесок до світової цивілізації є інтелігенція, яка представляє сукупність осіб, котрі володіють порівняно вищим, ніж рядові члени суспільства, рівнем інформованості (освіти) і здійснюють функції керівництва, духовно-культурного обслуговування і науково-технологічного розвитку. В Україні нині спостерігається зростання ролі інтелектуальної праці, інноваційних технологій, посилення євроінтеграційних процесів у культурно-освітньому та науково-технічному середовищі. З цього погляду важливу роль відіграє період 1920-х рр., коли інтелігенція зазнала докорінних змін. У процесі так званого соціалістичного будівництва ставилося завдання створити у соціальній структурі суспільства якісно нову соціальну верству – робітничо-селянську інтелігенцію. Передбачалося, що її освітній рівень буде таким же високим, як у дореволюційної, а за кількістю вона у багато разів перевищить "стару" і забезпечить усі ділянки державного, економічного і культурного будівництва. Разом з тим нова інтелігенція мала відзначатися відданістю більшовизму і одноставністю з партійно-державним апаратом. Проте, лише незначну їх кількість за духовним складом і рівнем культури, за самовідданим служінням народові, подвижництвом, можна віднести до інтелігенції.

Серед попередників, які займалися дослідженням даної проблеми, слід відмітити: Г. Касьянова [15,16], який дав оцінку соціальної структури інтелігенції України, А. Лутченко [5], С. Кульчицького [13], В. Ткаченка [14], які зробили великий внесок у вивчення особливості життя і діяльності науково-педагогічної інтелігенції, її формування і культурного розвитку. Дослідниця Л. Ткачова [7], показала характерні риси створення "нової" радянської інтелігенції; О. Удод [18] зробив аналіз структури повсякденності.

Метою статті є аналіз основних змін духовно-культурного життя інтелігенції радянської України у 1920-і рр.

Надзвичайно важливе значення для втілення у життя планів форсованого розвитку економіки країни мали кадри інженерно-технічної і сільськогосподарської інтелігенції [1]. У 20-і рр. в результаті курсу на першочергове забезпечення кадрами сфери матеріального виробництва кількість спеціалістів промисловості й сільського господарства зростала високими темпами [2]. Це викликало появу і розширення класу так званих "робочих-інтелігентів" – осіб з вищою і середньою спеціальною освітою, зайнятих на робочих посадах. Це потворне явище, породжене збоченою

системою зарплати і величезним перевиробництвом фахівців (при тому, що багато посад ІТП, в т.ч. і таких, що дійсно вимагали вищої освіти, було зайнято "практиками"), і що стало, мабуть, найбільш красномовним свідомством деградації інтелектуального прошарку в радянський період. У результаті цілеспрямованої соціальної політики промисловість та сільське господарство швидкими темпами насичувалось спеціалістами. У 1927 р. на 1000 робітників великої промисловості припадав 41 інженер і технік [3].

Зовсім нечисленними були наукові сили республіки. Більшість вчених поєднувала наукову роботу з викладацькою. Професорсько-викладацький склад вузів становив близько 7 тис. чол. В їх числі було 34 академіки, 1,7 тис. професорів, 2,5 тис. доцентів, 2,2 тис. старших наукових співробітників.

За радянський час професорська культура поступово розчинялася, що обумовлювалось радикальними змінами у суспільстві та соціальному складі самих науковців. Внаслідок цього дореволюційна професорська культура поступово зникла разом з її носіями. Червона професура належала вже до іншої культурної традиції [4]. Ментальність української наукової інтелігенції (за винятком генетично радянської її частини) визначалась високою, європейського гатунку, освітою та культурою. Вона мала своєрідну "професорську культуру", доміантними рисами якої були лібералізм і неприйняття як революційного, так і проімперського світогляду. Чи не найвищою цінністю для дорадянської інтелігенції була особа, її честь, гідність і свобода. Це було обумовлено тим, що науковий успіх досягався особистими якостями, сама наукова творчість мала індивідуальний, особистий характер. Ще однією визначальною рисою ментальності науковців було слідування нормам наукової етики, що виступала впливовим чинником розмаїття життєвих позицій, субкультури та моделі поведінки. Наукове товариство в цілому пильно стежило за дотриманням цього неписаного кодексу й піддавало осуду тих, хто його ігнорував [5].

Змістом свого життя науковці вважали сумлінне служіння народу на ниві науки, освіти, культури. Вчені натхненно працювали над підвищенням національної свідомості народу. Попри всі негаразди вчені дбали про науку, яка за їх трохи наївним переконанням може забезпечити добробут і процвітання України. Скажімо, наприкінці листопада 1919 р. академік М.Василенко у теплушці, рятуючись від більшовиків, обмірковував майбутнє Української академії наук, а перший її президент академік В.Вернадський на випадковій квартирі в Харкові, шукаючи мирного притулку від воєнного лихоліття, записав у щоденнику в 1919 р.: "Тільки бы сохранил начатую научную работу" [6].

Так, внаслідок жорсткої регламентації досліджень вчені, незалежно від таланту і сумління, отримували однакові умови і оплату праці. І якщо для талановитих і сумлінних дослідників це було творчою та особистою трагедією, то для ледарів, бездарів, політичних кон'юнктуриків така ситуація була навіть бажаною, бо вона не лише виправдовувала їх існування, але й створювала умови для безпроблемного життя. Така система "виштовхувала" непересічних, творчо мислячих і сумлінних істориків, поширювала сірість. Заохочення вчених здійснювалось не за творчими здобутками, а за політичними, формальними

ознаками. Серед них на перше місце висувалось виконання соціального замовлення (не обов'язково талановите).

У наукових колективах створилась задушлива атмосфера інтриганства, підлабузництва, підозри, диктату партійних чиновників, запанувала феодална залежність вчених від адміністрації. Практично виключалась дискусія, вільний обмін думок, зникла атмосфера творчого пошуку, служіння Україні. Тому для дійсних вчених-патріотів поступово зникав як марево єдиний притулок в умовах радянської дійсності – наукова творчість. Зокрема, зникла така необхідна умова наукової праці, як можливість вільного наукового спілкування з вітчизняними, а тим більше закордонними колегами. Тому з кожним роком втрачався багаж знань, який був добутий ще за часів Російської імперії [7].

Стрімке розширення пролетарсько-селянських верств в науковому середовищі, було одним із шляхів формування соціальної опори, на яку б могла опиратися тоталітарна влада, яка формувалася на той час у країні. З одного боку, використання такої політики, як однієї з форм формування кадрів для наукової роботи, відкрило широкий шлях в науку представникам робітників та селян, що сприяло в значній мірі підвищенню освітнього рівня в цьому середовищі, а також створенню нової соціалістичної інтелігенції. В той же час, широке застосування класово-партійного принципу в справі висування кадрів на наукову роботу, призвело до того, що часто у науку проникали люди не зовсім підготовлені до наукової роботи, які не мали достатнього професійного рівня [8].

Найбільш численним загоном інтелігенції було учительство. На початку мирного будівництва в усіх закладах соціального виховання налічувалось 62,7 тис. педагогів, то за наступне десятиріччя він збільшився до 173 тис. чол., тобто у 2,6 рази. Порівняно з дореволюційним періодом вчительські кадри збільшилися майже на 18 тис. чол. Проте, оскільки таке бурхливе зростання відбувалося за рахунок осіб, які не мали достатньої підготовки, професійний рівень вчительства знизився. Більшість педагогів мали загальну середню освіту і лише незначна частина – спеціальну педагогічну підготовку [9]. Внаслідок цього багато вчителів ставились до своєї роботи формально, без ентузіазму, а інколи взагалі не були підготовлені до роботи [10].

Таким чином, підсумовуючи все викладене щодо освітнього рівня учителів початкової та середньої школи, слід визнати наступне: по-перше, їхній інтелектуальний рівень не відповідав тим вимогам і завданням, що випливали з програми соціалістичної реконструкції народного господарства; по-друге, школа деградувала, враховуючи показники освіти; по-третє, вона не готувала належного контингенту для студентства, як основи для майбутньої інтелігенції.

У розв'язанні соціально-культурних завдань важлива роль належала медичним працівникам – нечисленному загому інтелігенції. За переписом 1927 р. кількість медичних працівників нараховувалась близько 27376 чол. Медичну інтелігенцію характеризував високий рівень професійної підготовки, що визначалось особливістю їх роботи [11].

Створений комуністичним режимом освічений клас, відомий як "радянська соціалістична інтелігенція", відрізнявся в цілому низьким якісним рівнем. Лише

у деяких елітних своїх ланках (наприклад, у сфері точних і природничих наук, менш схильних до ідеологізації, де частково збереглися традиції російської наукової школи, або у військово-технічній сфері, від якої безпосередньо залежала доля режиму) він міг зберігати деяку кількість інтелектуалів світового рівня. Вся ж маса рядових членів цього класу стояла набагато нижче не тільки дореволюційних фахівців, але й сучасних їм іноземних [12].

За роки так званого соціалістичного будівництва сталися значні зміни не тільки в освітньому рівні чи кількісних змінах у складі інтелігенції, а й докорінні перетворення в її суспільному, політичному і морально-етичному обличчі.

Це було пов'язано насамперед зі зміною основних джерел поповнення цієї верстви населення. Проголошення класового принципу формування інтелігенції і неухильне його дотримання забезпечили переважаюче право робітникам і селянам при вступі до вищих навчальних закладів, а отже саме цим класам відкривався шлях до інтелектуальної діяльності. Привілейоване у минулому становище службовців робило вищу освіту вельми принадною для вихідців з раніше пригноблених класів. Крім того, вся ідеологічна і пропагандистка робота партії спрямовувалася на виховання у робітників і селян упевненості у тому, що нове, справедливе суспільство – комунізм – можуть побудувати тільки вони, а для цього необхідно виростити свою робітничо-селянську інтелігенцію. У вузи ринули величезні маси молоді – честолюбної, не вельми грамотної, з невисоким культурним рівнем, проте з глибоким переконанням у своїй класовій перевазі, своєму праві відкидати і нищити у культурній спадщині все, що не відповідало її уявленню про класові пріоритети. Це багато в чому визначило характер робітничо-селянської інтелігенції [13].

Походячи з надр робітничого класу і селянства, нова інтелігенція була носієм традицій, морально-етичних і соціально психологічних рис цих класів. У масі своїй радянські спеціалісти не були інтелігентами у певному розумінні, оскільки для формування справжньої інтелігенції необхідні і тривалий час, і відповідне культурне середовище, яке було майже знищене [14].

До революції в Україні інтелігенція відігравала виняткову роль у духовному житті суспільства. Це було зумовлено колосальним розривом між культурно-освітнім рівнем більшості населення і нечисленної інтелігенції. В умовах, коли більшість населення була неписьменною і практично не мала впливу на суспільно-політичне життя, інтелігенція лишалася єдиною соціальною верствою, яка могла бути духовним лідером в будь-якому суспільному русі. Саме термін «інтелігенція» з'явився в царській Росії як визначення специфічності особливої групи людей, що відігравала вирішальну роль у формуванні моральної атмосфери в суспільстві [15].

Особливістю створеної в країні інтелігенції були єдині ідеї і позиції, що ґрунтувалися на марксистко-ленінському вченні. У 20-х рр. відбувалася неухильна переробка свідомості населення. Так звана соціалістична свідомість з найбільшою інтенсивністю була укорінена у середовищі молодого покоління інтелігенції, яке вступило в життя у 20-і рр. Більшість молодих учителів, інженерів, лікарів, керівників підприємств і колгоспів, працівників нижніх

ланок партійного, радянського і комсомольського апарату щиро вірили в ідеали соціалізму, прагнули слідувати їм у житті.

Одним з найсумніших наслідків впровадження такого класового підходу в систему культурних цінностей стало панування так званої класової моралі. Від тези "морально усе, що на користь революції" перейшли до тези про вищість моралі переможного пролетаріату. Крім вимивання багатьох загальнолюдських моральних принципів зі свідомості інтелігенції, це знижувало гуманістичну орієнтацію її праці, призводило до виникнення сумнозвісної "подвійної моралі" тощо [16].

У результаті між старою інтелігенцією та інтелігенцією нової генерації виник розрив у спадкоємності розвитку. Цінності і соціально-етичні риси, притаманні "старій" інтелігенції, здебільшого (на щастя не всі) були відкинута "новою". Як наслідок, утворився принципово новин тип інтелігенції, для якої мораль базувалася виключно на класових цінностях, тип мислення її був тоталітарним, а служіння державі, яка нібито уособлювала собою народ, імперативом існування. В інтелігенції розвилися такі якості, як максималізм, нетерпимість, конформізм (політичний і моральний), соціальна апатія і т. д., що співіснувало з величезним прагненням до творчої діяльності, колосальним запасом соціальної енергії, дійсним ентузіазмом і вірою в комуністичну ідею.

Швидке кількісне зростання інтелігенції за рахунок соціальних верств, мало пов'язаних з попередньою культурною традицією і вихованих на несприйнятті цієї традиції, значно знизив її кваліфікаційно-професійний рівень. Все це сприяло поглибленню розриву між інтелектуальною елітою і основною масою інтелігенції. В ці ж роки почався процес технократизації інтелігенції та її дегуманізація і дегуманізації [17].

Крім того, у процесі будівництва соціалізму в середовищі інтелігенції утверджувалося нове ставлення до праці, характерними рисами якого, зокрема, були колективізм, ентузіазм, висока ідейна свідомість. Проте зловживання керівних органів ентузіазмом мас не викликали у кінцевому результаті своєї праці. Лікарі, учителі, інженери, наукові працівники, діячі мистецтв одержували зарплату на рівні робітників середньої кваліфікації. А проголошене завдання стирання меж між розумовою і фізичною працею також знижувало моральний авторитет інтелектуальної праці, формувало зневажливе ставлення до інтелігенції.

"Нова" інтелігенція перетворювалася в значній своїй масі на нову радянську інтелігенцію, але не еліту інтелекту, а еліту посади. Таким чином створювалася ціла верства нової бюрократії, напівінтелігентної радянської еліти, яка в часи масових репресій у 30-і роки проти першого покоління радянської бюрократії заступила її місце. Освічений прошарок в цілому закономірно втратив і в суспільній свідомості ті риси (рівень знань і загальної культури), які б істотно відрізняли його від решти населення і які в принципі єдино і повинні визначати його як елітний соціальний прошарок. По іншому і не могло бути в умовах, коли переважаюча частина тих, хто формально за посадою або диплому входив до його складу, за своїм кругозором, самосвідомістю і культурним рівнем, які нічим не відрізнялися від

представників інших соціальних груп, тому що цей прошарок дійсно був "плоть від плоті" радянського народу. І в світлі цього можна сказати, що комуністичні утопії про "стирання граней" і "становлення соціальної однорідності" отримали-таки в радянській дійсності деяке реальне втілення [18].

Носіями гуманістичних цінностей, вироблених ще у дореволюційну епоху, були кращі представники "старої" інтелігенції. Їм був притаманний кодекс честі – своєрідний щит від морального падіння. Знищивши стару інтелігенцію, більшовики запроваджували нову мораль. Від радянської інтелігенції насамперед вимагалися неухильне дотримання класових принципів та ідеологічних догм, відмова від загальнолюдських цінностей, готовність без роздумів виконувати будь-який наказ вищих керівників. Перекручувалося саме поняття "інтелігенція", викорінювалося найголовніше, що становило її сутність – волелюбність, незалежність від влади, вболівання за долю народу, подвижництво, прилученість до світової культури. Терор призвів до штучних мутацій у генофонді народу. Було знищено кращих представників інтелігентів, одночасно у суспільній свідомості спотворювались і кращі людські якості: незалежна громадянська позиція, критичне ставлення до політичних подій гарантували фізичне знищення. Культивувалися доноси, наклепи, масова брехня. Усе це породжувало постійний страх перед владою, відчуження інтелігенції від держави, пасивність, безініціативність [19].

Отже, наприкінці 20-х років в Україні, як і в Радянському Союзі в цілому, було фактично створено дійсно "нову" інтелігенцію, яка відрізнялася від "старої" своїм соціально-класовим походженням, професійно-кваліфікаційним рівнем, морально-етичним складом, політичними і національними поглядами, соціально-психологічними характеристиками. З точки зору більшовицького класового підходу того часу це був прогрес. З погляду перспективно-класового підходу це був крок назад, бо жодний клас не може бути зацікавлений у зниженні якісного рівня інтелігенції, яка обслуговує його інтереси.

У подальшому вивченні даної проблеми слід конкретизувати дослідження на деяких аспектах: по-перше, порівняти культурний та науковий рівні інтелігенції дореволюційної, та "нової" радянської; по-друге, виокремити характерні риси культурних змін української інтелігенції.

Література

- 1.Бейлин А.Е. Кадры специалистов СССР. Их формирование и рост / А.Е. Бейлин. - М., 1935. – С. 76.
- 2.Селунская В.М. Изменения социальной структуры советского общества: (1921 – середина 30-х годов) / В.М. Селунская. – М.: Мысль, 1979. – С. 34.
- 3.Филиппов Ф.Р. Формирование социальной однородности общества / Ф.Р. Филиппов. – М.: Научная мысль, 1979. – С. 95.
- 4.Горин Д.К. К вопросу о "профессорской культуре" России XIX – XX веков / Д.К. Горин // Отечественная культура и историческая наука. – Брянск, 1996. – С. 38.
- 5.Лутченко А.И. Формирование кадров советской интеллигенции (1917-1961 гг.) / А.И. Лутченко. – М., 1994. – С. 122-123.
- 6.Вернадский В.И. Дневники. 1917— 1921 (октябрь 1917 — январь 1920) / В.И. Вернадский. - К.: Наукова думка, 1994. – С. 110.

- 7.Ткачова Л.І. Інтелігенція Радянської України в період побудови основ соціалізму / Л.І. Ткачова. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 98.
- 8.Лутченко А.І. Вказана праця. – С. 256.
- 9.Культурне будівництво в Українській РСР. Важливіші рішення Комуністичної партії і Радянського Уряду. 1917-1959 рр. Зб. док. Т.І (1917 – червень 1941 рр.). – К.: Держполітвидав УРСР, 1960. – С. 563.
- 10.ДАЛО. – В. П-4. Старобільський окружком КП(б) України. Опис 1. Справа 979. Перспективний план культурно-просвітницького будівництва на п'ятилітку (1929-1933 роки); доповідні записки, резолюції, відомості про стан народної освіти і культурно-просвітницьки роботи в окрузі. - 20.05.1929-31.12.1929. - 142 арк. – Арк. 46.
- 11.Праця в УРСР. Народне господарство та облік. Стат. Довідник / Відп. ред. О.М. Асаткін. – К.: Народне господарство та облік, 1937.– С. 189.
- 12.Сбытов В.Ф. Штрихи к портрету советской научно-технической интеллигенции / В.Ф. Сбытов // СОЦИС. – 1986. - № 3. – С. 118.
- 13.Нариси історії української інтелігенції (перша половина ХХ ст.). У 3-х кн. Кн. 3. – Академія Наук України, Інститут історії України, Відділ історії культури українського народу. – К., 1994. – С. 56.
- 14.Нариси історії української інтелігенції (перша половина ХХ ст.). У 3-х кн. Кн. 2. – Академія Наук України, Інститут історії України, Відділ історії культури українського народу. – К., 1994. – С. 32-34.
- 15.Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920-х – 30-х років: соціальний портрет та історична доля / Г. Касьянов. – К.: Глобус, 1992. – С. 171.
- 16.Касьянов Г.В., Даниленко В.М. Сталінізм і українська інтелігенція (20-30-і роки) / Г. Касьянов, В. Даниленко. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 66.
- 17.Касьянов Г. Вказана праця. – С. 172.
- 18.Удод О. Житло і побут в структурі повсякденного життя українців (30-ті роки ХХ ст.) / О. Удод // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. Вип. 8. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2003. – С. 320.
- 19.Нариси історії української інтелігенції (перша половина ХХ ст.). Вказана праця. – С.44.

Пономарёв Р.В. Духовно-культурные основы жизни интеллигенции советской Украины в 1920-е гг. XX в.

Раскрываются особенности изменения основ духовно-культурных принципов жизни интеллигенции в 1920-е гг. в советской Украины.

Ключевые слова: *духовно-культурные принципы, интеллигенция, интеллектуальный труд, советская Украина.*

Ponomarev R.V. Spiritual and cultural basis of life intelligentsia soviet Ukraine in 1920-ies of XX century.

In the article features changes the foundations of spiritual and cultural foundations of the life of intellectuals in the 1920-ies in the Soviet Ukraine.

Key words: *spiritual and cultural foundations, intellectuals, intellectual work, the Soviet Ukraine.*

СТАН СФЕРИ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я В ІНДУСТРІАЛЬНИХ РАЙОНАХ УКРАЇНИ В 1917-1920 рр.

На основі архівних документів показана роль громадських організацій і приватних осіб в організації медичного обслуговування, у тому числі аптечної справи, в умовах громадянської війни. Охарактеризовані шляхи рішення кадрового питання, проблеми постачання ліків і ремонту лікувальних установ.

Ключові слова: охорона здоров'я, аптечна справа, лікарське забезпечення, медичні кадри.

Актуальність проблеми. Охорона здоров'я населення завжди була і залишається однією з найважливіших функцій держави. В той же час суспільство у вигляді місцевого самоврядування, громадських організацій і окремих ініціативних громадян також намагається в будь-яких умовах вирішувати медичні проблеми. Науковий інтерес представляють спроби забезпечити функціонування охорони здоров'я в умовах соціальної кризи, оскільки вони демонструють здібність суспільства до самоорганізації. Обширний фактичний матеріал надає період 1917-1920 рр. в промислових районах сходу України, де, на відміну від сільської місцевості, була відсутня в достатніх масштабах народна медицина – зокрема, знахарство і лікування травами. Тут набагато вище була залежність від професійної медицини і фармакології.

Ступінь вивченості теми. Окремі епізоди, пов'язані зі сферою охорони здоров'я, згадуються в монографії «Історія інтелігенції Української РСР 1917-1990 рр.» [1]. Соціальна політика як напрям діяльності влади знайшла віддзеркалення в книзі В.Ф. Солдатенка [2]. Долі працівників лікувальної галузі освітлюються в «Нарисах розвитку соціально-класової структури УРСР» [3]. В цілому питання медичного забезпечення населення в умовах революції і громадянської війни в Україні ще не було предметом наукового дослідження.

Мета статті – розглянути особливості організації медичної служби державними і громадськими структурами в умовах економічної і соціальної кризи в індустріальних районах України в 1917-1920 рр. Для досягнення поставленої мети розв'язуються наступні завдання:

- вивчити основні напрями комплектування лікувальних установ медичним персоналом;

- визначити специфіку функціонування організацій з охорони здоров'я в умовах громадянської війни;

- розглянути характер і шляхи матеріального забезпечення медичної сфери.

Протягом 1918 року в східних районах України не було проблем з медичними кадрами, деколи найвищої кваліфікації. Для Росії закінчувалася світова війна, і колишні військові лікарі шукали місце в цивільному житті. Їх заяви масово поступали, зокрема, в Харківську губернську земську управу. Вже в січні 1918 р. був «звільнений від військової служби» лікар М.І. Поляков [4, арк. 24]. Тоді ж працевлаштування було потрібно медикам з Костроми [4, арк.

2], Миколаєва [4, арк. 3], Москви [4, арк. 12], Житомира [4, арк. 14], Одеси [4, арк. 15], Кривого Рогу [4, арк. 19], Єфремова Тульської губернії [4, арк. 20], Ростова-Ярославського [4, арк. 25], Ярославля [4, арк. 30]. В липні 1918 р. фельдшер С.Ф. Клищенко скаржився, що після трьох з половиною років війни «батьківщина викинула за борт» [4, арк. 164]. У вересні з Кавказького фронту повернувся на батьківщину лікар І.К. Масловський [4, арк. 276]. В тому ж місяці два фельдшери з Полтави - Рябінін і Левченко - висловили бажання працювати на епідемії холери, встигнувши побувати «до теперішнього часу і в російській, і в українській арміях» [4, арк. 292, 293]. Молодший медичний фельдшер І.Д. Ткач, звільнений у вересні від військової служби, вирішив поступити на місце земського фельдшера [4, арк. 302]. В листопаді 1918 р. місця попросив фельдшер Д. Нескоромний, який до цього «служив у військово-санітарному потягу» [4, арк. 324].

Іноді спробі працевлаштуватися в Харківській губернії передувала інша доля. Ротний фельдшер О.Ф. Сорочин із Словолянська був в лютому 1918 р. звільнений з Московського генерального військового госпіталю [1, л. 32]. В червні 1918 р. подружжя Гаєнко-Мелюс П.С. і Є.С. просили місця, повернувшись з полону [4, арк. 162]. Доктор Махлін працював в Бахмуті «з моменту приїзду з полону в 1918 р.» Повернення його до Бресту, на батьківщину, забороняла окупаційна німецька влада [4, арк. 341, 343]. В серпні мешкаючий в Словолянську лікар В.Л. Кескевич вказав в заяві: «В даний час я є біженцем, що втратив все своє майно. Повернутися на батьківщину до Бреста не дозволяють німці» [4, арк. 247]. В жовтні 1918 р. випускник Страсбургського університету, лікар Лепехин І.Ф., що служив в 1914-1917 рр. в госпіталі і півроку що пропрацював в Басманній лікарні в Москві, опинився в Мелітополі і просив місце дільничного лікаря [4, арк. 313, 314]. Тоді ж без місця залишилася сестра милосердя О.С. Титаренко. Десять місяців вона працювала в польовому військово-санітарному потягу і більше півтора років – в патронаті Катеринославського губернського земства [4, арк. 315].

Нарешті, медичні працівники просто міняли місце проживання. В серпні-вересні 1918 р. в Харкові з'явилися крупні фахівці з Одеси – доктори медичних наук Женевського університету подружжя Спесивцеви, фахівці з венеричних захворювань [4, арк. 256, 256зв.], і доктор медицини А.О. Немілов, який просив «місця хірурга в одній з лікарень», та додав до біографічних даних солідний список наукових праць [4, арк. 391]. Фахівці були потрібні і для боротьби з епідеміями. Восени 1918 р. поступили заяви медсестри О.А. Захарової з Бахмута, яка «влітку працювала на епідемії холери в Дружківці» [4, арк. 276], фельдшерки А.І. Ердман, що служила в заразливому відділенні лікарні Вознесенського рудника в Бахмутському повіті [4, арк. 263], С. Троцької з Елісаветграда і А.М. Манакова з Тульчина, які просили «надати місце епідемічного лікаря» [4, арк. 330]. З Валковського повіту в санітарне бюро Харківської губернської земської управи звернувся епідемічний фельдшер О.О. Дегтяр [4, арк. 311]. В листопаді 1918 р. Ф.М. Еварницький просив «дати місце фельдшера», щоб з 1919 р. «поступити до університету для закінчення своєї освіти» [4, арк. 329].

З початку 1919 р. вже не лікарі шукали роботу, а органи самоврядування шукали медиків для заповнення вакансій. Так, 31 січня 1919 р. Харківська повітова земська управа шукала охочих зайняти місце дільничного лікаря [5, арк. 16]. Втім, в травні того ж року Бюро праці при профспілці лікарів Бахмута, організовуючи роботу зубних і ветеринарних лікарів, цікавилось, чи є вакансії по названих спеціальностях [6].

Одним із способів комплектування персоналу лікарень і госпіталів в умовах громадянської війни стала мобілізація. Лікарі, традиційно аполітичні, служили в медичних установах при будь-якій владі. Мобілізація у військові лазарети позбавляла кадрів цивільні служби. В березні 1919 р. Харківська профспілка лікарів не змогла направити до санітарно-епідемічного підвідділу жодного медичного працівника. Добровольців на таку важку роботу не знайшлося [5, арк. 47]. В травні 1919 р. мобілізацію лікарів і фельдшерів оголосив військовий комісар Донецької губернії [7]. 5-6 червня 1919 р. перший губернський з'їзд повітово-міських фармацевтичних підвідділів визначив: «Спостерігається гостра потреба в аптечних працівниках. Вже мобілізовано 160 чоловік фармацевтів» [8, арк. 4].

Комісар Нікопольського військкомату т. Яковлев докладав в липні 1919 р. в ревком, що «медичний персонал працює у військовому лазареті по 15-18 годин на добу» [9, арк. 46]. Він пропонував провести ще одну мобілізацію «лікарів, фельдшерів і фармацевтів, оскільки остання мобілізація в місті була неуспішна, з причини ухилення від такої. По волостях вона не пройшла зовсім, з причини заняття деяких волостей Григор'євим і ворожого ставлення населення до радянської влади. Ще треба провести мобілізацію колишніх слухачів медичних курсів, помічників фармацевтів і службовців в аптеках, знайомих з медициною» [9, арк. 46]. В той же час лікар Нікопольського міського вищого жіночого училища по мобілізації був призначений лікарем при лазареті, що відкривається, для одужуваних. Його прохання про надання приміщення і інвентарю було терміново виконано [9, арк. 67].

Остаточно повернувшись до східних районів України в кінці 1919 р., більшовики продовжили практику мобілізацій. В січні 1920 р. Бахмутській ревком наказав «всьому медперсоналу (лікарям, зубним лікарям, студентам трьох старших курсів, фельдшерам, санітарам) негайно зареєструватися. Той, що не зареєструється протягом 48 годин, підлягатиме суду військово-революційного трибуналу по законах військово-революційного часу». Мобілізації також підлягали всі працівники аптечної справи [10, арк. 5]. Всі працівники санітарних і лікувальних установ, які зареєструвалися – «колишніх земських, міських, заводських, рудникових і приватних товариств» вважалися мобілізованими «на боротьбу з епідеміями» і не мали права залишати службу без дозволу ревкома [10, арк. 5].

В тому ж місяці Бахмутській повітовий земвідділ через «Бахмутську правду» запропонував зареєструватися «всім ветеринарним лікарям і фельдшерам протягом трьох днів у Ветеринарному підвідділі» [10, арк. 10].

Брак кваліфікованих лікарів змушував використовувати медиків на декількох посадах, і у тому числі не за профільним фахом. У вересні 1920 р. в

заяві до Бахмутської робочо-селянської інспекції згадуються особи, що користуються ванною - «гарнізонний лікар і помічник начальника санітарного управління Шаферштейн і зубний лікар Ю. Гершковіч, яка також працює в лазареті як лікарський помічник» [11, арк. 248].

Складна ситуація в країні, нестійкість влади, відсутність стабільного фінансування примушували громадськість всіма засобами підтримувати вже існуючу систему охорони здоров'я і створювати, по можливості, нові медичні структури. Так, проблемами охорони здоров'я були стурбовані професійні союзи. Наприклад, районна рада профспілок звернулася в медико-санітарний відділ при міському самоврядуванні Єнакієвого для організації касової медицини на заводі і рудниках [12].

Брак коштів призводив до того, що співробітники лікувальних установ займалися непрофільною діяльністю. Майстерні пологового будинку Харкова весною 1918 р. виконували «дрібні ремонти, кування коней і інше, щоб позбавити їх [службовців лікарні] від непродуктивних витрат в час дорожнечі», що спостерігається [13, арк. 12]. Доглядач пологового будинку С.С. Крупенін в травні 1918 р. «отримав за готівковий розрахунок подошовну шкіру для 75 чоловік – службовців закладу» [13, арк. 33].

Зі встановленням радянської влади в справі охорони здоров'я об'єднали свої зусилля радянські органи і земства. В січні 1919 р. в Харківській губернській управі відбулася «нарада лікарів з комісаріатом про підтримку земської медицини» [5, арк. 6]. Налагодженню планомірної роботи заважала політична невизначеність. Ще в лютому 1919 р. статистична секція Народного Комісаріату охорони здоров'я зафіксувала, що їй «невідомо, які з повітів Харківської губернії вільні, а які ні» [5, арк. 20].

Ще однією установою, що займалася питаннями охорони здоров'я, були комітети у справах полонених і біженців (так звані «полонбіжі»). В липні 1919 р. Полонбіж Нікополя організував госпіталі в коморах, і просив у Ради народного господарства «100 ліжок і 70 матраців для хворих і одужуючих» [9, арк. 108].

Тоді ж політком Нікопольського військкомату т. Яковлев докладав в ревком, що «військовий комісаріат з свого боку тільки забезпечує лазарети і лікарні хлібом, м'ясом і цукром регулярно. За покупкою тютюну воєнком послав до Кременчука і можна сподіватися, що такій швидко поступить». Комісар просив ревком «провести реквізицію нижньої чоловічої і жіночої білизни, а також постільної білизни для поранених і хворих бійців» [9, арк. 46].

При білогвардійцях медична справа ставала прерогативою земських органів управління і окремих ентузіастів своєї справи. Наприклад, в липні 1919 р. Ізюмська повітова земська управа розглянула заяву земського десятника Я. Долганова, який повідомив, що для ветеринарної амбулаторії в с. Барвінкове потрібен колодязь. «Викопати його на глибину 10 сажнів взявся селянин А. Перепелятник, а зробити зруб з соснових дошок береться тесляр О. Аніщенко». Вартість роботи без матеріалу складала 4500 крб., де 250 рублів коштував сажень викопаної землі, 200 рублів - сажень зрубу [14, арк. 15]. В серпні 1919 р.

та ж управа звернулася до правління Кредитного товариства з проханням «залишити для ремонту лікарні покрівельне залізо і фарбу» [14, арк. 17].

У вересні 1919 р. технік І. Кржемінський звернувся до Ізюмської земської управи зі скаргою на те, що «Ново-слов'янський госпіталь прийшов в запустіння. Стекла вибиті, дошки виламуються на розтоплення. Казани в пральні ще цілі, потрібно їх перенести на Слов'янський склад». Образа була тим сильніше, що водопровід, два туалети, ванни і кухня з пральною в колишні часи в госпіталі були влаштовані при його безпосередній участі і керівництві. Госпіталь із закінченням світової війни був скасований [14, арк. 22]. В жовтні Кржемінський заявив управі, що «потрібні дошки і колоди для лагодження згнилої половини в Барвінковській лікарні» [14, арк. 21]. Тоді ж технік турбувався станом опалювання в Савінському інфекційному бараку, де тріснув паровий казан. «З листування з багатьма заводами ясно, що автогенна зварка для ремонту Савінського тріснутого казана не може бути використана – кисню у продажу майже немає, або ціни на нього скажені» [14, арк. 29зв., 30]. Він запропонував перевезти казан до села Савінці, в Савінській барак, з Ізюму. «Перевезення недалеко і установка своїми слюсарями» [14, арк. 30зв.].

Питання, пов'язані із забезпеченням медичних установ, розв'язувалися без участі військових властей. Так, при необхідності старі госпітальні речі з складів видавалися лікарням земствами [15, арк. 9]. Але іноді виникали конфлікти між командуванням деяких частин Добровольчої армії і губернськими земськими лікарнями. Наприклад, у вересні 1919 р. командир зведеного полку 31 піхотної дивізії звернувся в Харківську губернську земську управу: «на складі губернської земської лікарні є надлишок різного роду майна, переданого лікарні на різних умовах більшовиками» [15, арк. 15]. Полковник просив передати йому хоча б частину майна.

Головлікар лікарні відповів управі: «мануфактура потрібна для обслуговування потреб хворих. Велика її частина поступила в майстерні, де виготовляється білизна. Наближається холодний час» [15, арк. 13]. В лікарні скопилися різні тканини - полотно, трикотаж, бумага, причому кожного виду було більше тисячі аршин. Головлікар просив «визнати вказаний матеріал власністю лікарні, оскільки представники Доброармії пред'являють вимоги видати вказаний матеріал їм» [15, арк. 13].

З поверненням рад лікарняна справа була знов узята під контроль владою. В січні 1920 р. під військовий госпіталь за наказом губернського ревкому була відведена будівля колишнього Інституту шляхетних дівчат [16, арк. 57]. В той же час міському відділу охорони здоров'я ревком відмовив «в занятті пересильної і каторжної в'язниць для відкриття госпіталю на 420 ліжок» [16, арк. 15]. Звичайно, в перші дні радянської влади більшовиків більше цікавили в'язниці, ніж доля благородних дівчат. Міськздрав піклувався про опалювання лікарень, які отримали кредити для закупівлі дров на ринку «у міру необхідності» [16, арк. 27].

В цей же період з'їзд лікарів в Єнакієвому відзначив, що лікарні в місті вимагають ремонту, а паливне постачання оцінив як незадовільне [17].

З постачанням госпіталів і лікарень не все було гладко, проблеми деколи виникали найнесподіваніші. Військовий комісар госпіталю 14-ї армії повідомив в ревком в лютому 1920 г.: «від гарнізонної хлібопекарні . хліб зовсім поганий, непридатний до вживання. Хліб дається для випічки якоїсь компанії спекулянтів, і ті для своєї вигоди ллють води більше і недопікають його. Пекарню було краще б націоналізувати, тому що Червона Армія доставляє їй муку і дрова» [16, арк. 66, 67].

Не дивлячись на безліч проблем, виникла необхідність, окрім госпіталів, потурбуватися і психічним станом населення, що вельми погіршився після багаторічних потрясінь. В серпні 1920 р. газета «Всеросійська кочегарка» оповістила читачів про відкриття психіатричної лікарні [18].

Якщо проблему кадрів ради вирішували шляхом мобілізації, то брак медикаментів і інших медичних матеріалів ліквідовувався шляхом реквізицій і націоналізацій. 5-6 червня 1919 р. перший губернський з'їзд повітово-міських фармацевтичних підвідділів, присвячений проведенню до життя декрету про націоналізацію аптек і постановку їх роботи, констатував: «З 26 аптек 16 вже націоналізовані. Націоналізована також оптова фірма б. «Липник і син». Сільські аптеки краще тимчасово не націоналізувати. Заводські і залізничні аптеки узяти на суворий облік і забезпечувати медикаментами. Відкриття нових аптек не допускати» [8, арк. 4]. Для постачання медикаментів фармацевтичні підвідділи отримали можливість використовувати «хімічні продукти, придатні для лікувальної мети», із запасів, що є у кооперативних організацій» [8, арк. 4зв.].

З приходом до Харкова білогвардійців все літо 1919 р. розглядалося питання про повернення конфіскованого і про оплату за нього. Завідуючий відділом народного здоров'я Губернської земської управи сповіщав коменданта Харкова: «Фармацевтичний склад утворений радянською владою шляхом реквізиції і покупки у різних фірм. Інформую вас про велику цінність складу, це єдине джерело для задоволення земських лікарень» [5, арк. 165]. В червні 1919 р. Харківська земська управа просила від коменданта м. Харкова «розпорядження про повернення дезинфекційних засобів і госпітальних предметів, узятих губернським відділом охорони здоров'я Харківського виконкому із запасів санітарного відділу ГЗУ» [8, арк. 16]. Потерпілі від реквізицій зверталися вже до земської управи. Власники торгового будинку «Г.М. Гусаров і П.Ф. Мілованов» інформували: «Губернським здоровідділом 6 червня узято у нас 90 пудів лігніну. Розрахунку з нами не учинено. Просимо до з'ясування про сплату грошей той лігнін, що знаходиться у вас на складі, не розподіляти» [8, арк. 18].

28 червня 1919 р. Харківська земська управа доклала губернатору: «Необхідний центральний аптечний склад. Під час перебування в Харкові радянської влади склад був відкритий, причому медикаменти вилучалися шляхом реквізиції, націоналізації і за готівковий розрахунок. Внаслідок клопотання Губернської земської лікарні Відділ охорони здоров'я частину медикаментів обіцяв залишити в Харкові для її потреб. Завдяки тому, що лікарнею було вжито заходів для затримки евакуації складу всіма засобами до

останнього моменту, весь товар залишився в Харкові» [8, арк. 19]. Частину товарів пропонувалося повернути «власникам, які безпосередньо продають їх місцевим аптекам, які переживають абсолютний лікарський голод». Важливість центрального аптечного складу доводилася також тим, що губернська земська лікарня, «в якій є до 1200 хворих, в даний момент не забезпечена медикаментами. В даний час частина медикаментів, що були на складі, зберігається в коморі губернської земської лікарні». До того ж земська управа передбачала ще «надходження хворих воїнів Добровольчої армії» [8, арк. 19зв.].

Звернення до військових властей не завжди мали практичні наслідки, білогвардійці продовжували користуватися результатами діяльності більшовиків, не збираючись ділитися з цивільними властями. Коли в липні 1919 р. з'явилися підозри на холеру, Харківська губернська земська управа «повторно просила коменданта повернути дезинфікуючі засоби, що належали їй і були взяті більшовиками на склади» [8, арк. 20].

Коли на початку липня 1919 р. Старобільська повітова земська управа звернулася з проханням до Харківської губернської земської управи допомогти медикаментами з губернського центрального аптечного складу, оскільки «з відходом радянської влади була вивезена велика частина медикаментів» [8, арк. 23], то ГЗУ відповіла, що не «має ніяких складів. Запаси Губернського відділу охорони здоров'я узяті військовим відомством» [8, арк. 26]. Тільки в перших числах серпня 1919 р., коли реально нависнула загроза епідемії холери, харківський губернатор ухвалив рішення «про відпустку необхідних дезинфікуючих засобів і медикаментів для ГЗУ» [8, арк. 33].

Спроби вирішити питання про постачання аптек і лікарень ліками при Денікіні робилися самостійно земствами і об'єднаннями медиків. В липні 1919 р. Харківська повітова земська управа запропонувала губернській управі «спільно виписати медикаменти з-за кордону через Новоросійськ» [8, арк. 22]. Через декілька днів пройшла нарада «з питання про закупівлю медикаментів для земства» [8, арк. 29]. В серпні 1919 р. в Ростові пройшла ще одна нарада «медичних і фармацевтичних товариств і суспільних організацій з питання придбання медикаментів і постановки фармацевтичної справи в місцевостях, зайнятих Добровольчою армією. В нараді взяли участь представники ХГЗУ [8, арк. 35]. В цей же час, 2 серпня 1919 р., в Нікополі, при більшовиках, поїздка до Херсона «для придбання медикаментів і перев'язувальних засобів» могла відбутися тільки після прохання відділу охорони здоров'я у військово-революційний комітет [19, арк. 34, 34зв.].

Більшовики, що повернулися, рішуче взяли за справу постачання медикаментами всіх потребуючих, використовуючи звичні методи – конфіскацію і націоналізацію. Вже 6 листопада 1919 р. всі інструменти та інше хірургічне обладнання були «вилучені з складу Харківського губернського земства і здані у відділ постачання Губернського відділу охорони здоров'я» [8, арк. 13]. На початку січня 1920 р. склад Російського товариства торгівлі аптекарськими товарами перейшов в «ведення військового відомства», причому негайно був поставлено питання про проведення в складі електрики [16, арк.

19]. Нова стара влада не тільки прибрала до рук наявні ліки, але і поклопоталася про виробництво нових. В кінці грудня 1919 р. Харківське медичне товариство «отримало аванс в два млн. крб. на вироблення препаратів» [16, арк. 9]. Але в лютому 1920 р. ХМТ зіткнулося з несподіваною проблемою. Професор Алексєєв від імені правління Харківського медичного товариства звернувся до Харківського окружного військово-санітарного управління. В своєму листі він скаржився: «Бактеріологічний інститут ХМТ, що виготовляє сироватки, вакцини і інші препарати проти дифтерії, тифу, холери і інших інфекцій», пристосований властями під збори, які «несуть антисанітарію». Професор просив не «проводити в аудиторіях інституту збори, оскільки забруднюються живильні середовища і вакцини» [16, арк. 122].

Не дивлячись на енергійні заходи, в серпні 1920 р. з'їзд лікарів в Єнакієвому вказав на «нестачу медикаментів і перев'язувальних матеріалів». [17]. Були проблеми і з розміщенням аптек, і з наявністю умов для їх роботи. В Бахмуті якийсь М.І. Баренштейн у вересні 1920 р. служив в 4-й радянській аптеці, що «знаходилася з ним в одній квартирі» [11, арк. 90]. Співробітник 1-й радянської аптеки, рахівник О.Л. Раковський використовував замість гир «б шматків нашатиру» [11, арк. 102].

Таким чином, лікувальна справа знаходилася під пильною увагою всіх властей на території індустріальних районів України в роки революції і громадянської війни. Проте її розвиток характеризувався певною специфікою залежно від характеру режиму. Так, якщо при гетьмані і білогвардійцях медицина знаходилася, в першу чергу, у веденні земських організацій і профспілок, то більшовики переводили її до сфери державного управління. Правда, це не виключало активної ролі все тих же профспілок і земств, принаймні, до остаточного затвердження радянської влади. Кадрове питання при гетьмані розв'язувалося за рахунок вільного працевлаштування. Дефіциту медичних працівників не було, перш за все внаслідок масової демобілізації. В 1919 р. почався зворотний процес – мобілізація всіх, скільки-небудь знайомих з медициною. Війна і епідемії, що розгоралися, змусили не тільки привернути до роботи кого тільки можливо, але і використати під госпіталі і лазарети всі хоч трохи відповідні приміщення. Для інвентарю годився будь-який мотлох і будь-яке ганчір'я. Ремонт лікарень, амбулаторій, аптек здійснювався від випадку до випадку, як правило, силами місцевого самоврядування. Постачання ліків при більшовиках носило строго централізований характер, супроводжувалося реквізиціями і конфіскаціями. При білих поставки ліків забезпечували кооперативи, приватні склади і аптеки. Втім, обстановка військового часу з кожним місяцем приводила все до більшої плутанини, коли денікінці діяли суто більшовицькими методами. І при білих, і при червоних здійснювалися спроби самостійної здобичі лікарських засобів окремими власниками аптек і громадськими організаціями. Навіть в умовах війни продовжувалося виготовлення ліків на місцях – там, де були відповідні умови.

Література

1. Історія інтелігенції Української РСР 1917-1990 рр. / АН УРСР; інститут історії; Державна історична бібліотека УРСР. Укл. Л.Ю. Ступак. – К.: Б.в., 1991. – 535 с.
2. Солдатенко В.Ф. Українська революція: історичний нарис. – К.: Либідь, 1999. – 976 с. ISBN 966-06-0130-1.
3. Очерки развития социально-классовой структуры УССР, 1917-1937. / С.В. Кульчицкий, И.К. Рыбалка, Ф.Г. Турченко. / АН УССР; институт истории; отв. ред. С.В. Кульчицкий. – К.: Наукова думка, 1987. – 237 с.
- 4 Державний архів Харківської області (далі – ДАХО), ф. 304, оп. 1, спр. 2258. Харківська губернська земська управа. Заяви медичних працівників про надання їм роботи в земстві. (10.01. – 30.12.1918).
- 5 ДАХО, ф. 304, оп. 1, спр. 2265. Листування з органами місцевої радянської влади і контрреволюційними властями про епідемії холери і тифу (20.02.19 – 25.12.19).
6. Донецька комуна. - № 41, 6 травня 1919 р.
7. Донецька комуна. - № 40, 4 травня 1919 р.
8. ДАХО, ф. 304, оп. 1, спр. 2259. Харківський губернський відділ охорони здоров'я. Санітарно-епідемічний підвідділ (січень-червень). Харківська губернська земська управа (липень-грудень). Відділ народного здоров'я. 1919 р.
9. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО), ф. Р-4367, оп. 1, спр. 57. Нікопольській військово-революційний комітет, м. Нікополь Катеринославської губернії. Листування про побут полонених і біженців, і залучення їх до роботи, про банк і фінансування ревкома, з'ясування збитків від повстання і реквізиції. 20.06.19 – 4.08.19.
10. Донецький обласний державний архів (далі – ДОДА), ф. Р-1527, оп. 1, спр. 2. Ухвали Бахмутського ПВК РРСКД. Наказ повітового ВРК по відділу охорони здоров'я, 29.01.20, м. Бахмут.
11. ДОДА, ф. Р- 1527, оп. 2, спр. 15. Матеріали комісії по вилученню цінностей у населення (акти, заяви, списки, листування). 1920 р.
12. Вісник Єнакієвого. - 14(1) квітня 1918 р.
13. ДАХО, ф. 304, оп. 1, спр. 883. ХГЗУ. Канцелярія члена управи завідуючого богоугодними закладами. Листування з директором родопомічного учбового закладу про його особовий склад і з господарських питань. (11.01 – 20.12. 1918 р.).
14. ДАХО, ф. 22, оп. 1, спр. 100а. Листування з приводу ремонту в медичних установах Ізюмського повіту (1919 р.).
15. ДАХО, ф. 304, оп. 1, спр. 887. ХГЗУ. Канцелярія члена управи завідуючого богоугодними закладами. Циркуляри і розпорядження Харківського денікінського губернатора (24.07 – 16.10.19).
16. ДАХО, ф. Р-202, оп. 1, спр. 13. Губревком. Канцелярія президії. Листування з губернським і міським відділами охорони здоров'я.
17. Всеросійська кочегарка (Луганськ). – 6 серпня 1920 р.
18. Всеросійська кочегарка. - 8 серпня 1920 р.
19. ДАДО, ф. Р-4367, оп. 1, д. 39. Листування про постачання до лікарень, лазаретів продовольства і медикаментів.

Попов В.Ж. Состояние сферы здравоохранения в индустриальных районах Украины в 1917-1920 гг.

На основе архивных документов показана роль общественных организаций и частных лиц в организации медицинского обслуживания, в том числе аптечного дела, в условиях гражданской войны. Охарактеризованы пути решения кадрового вопроса, проблемы снабжения и ремонта лечебных учреждений.

Ключевые слова: *здравоохранение, аптечное дело, лекарственное обеспечение, медицинские кадры.*

The Popov V.G. State of sphere of health protection in the industrial districts of Ukraine in 1917-1920.

Based on the archived documents the role of public organizations and private individuals in organization of medical service is shown, including pharmacy business, in the conditions of civil war. The ways of decision of skilled question, problem of supply and repair of medical establishments are described.

Key words: *health protection, pharmacy business, medicinal providing, medical shots.*

УДК 947. 7 (477-Дон) «1920»

Тарасенко Л.Б.

БІДНЯЦТВО В СОЦІАЛЬНІЙ СТРУКТУРІ СЕЛЯНСТВА ДОНБАСУ В 20-і рр. ХХ ст.

Йдеться про бідняцтво як соціальну складову в структурі селянства Донбасу в 20-і рр. ХХ ст.

Ключові слова: *бідняцтво, селянство, соціальна структура, Донбас.*

Сучасні трансформаційні процеси в аграрному секторі економіки України стимулюють зростання значного інтересу як дослідників-фахівців, так і широкої громадськості до специфічних особливостей перебігу аграрних перетворень, що мали місце в українському селі в 20-і рр. ХХ ст. Відхід від кріпацько-колгоспної системи господарювання на селі, що проіснувала понад сім десятиліть, виявився надто болючим для українського селянства та закономірно призвів до змін у соціальній структурі сільського населення, знедолення його основної маси. Майже перед кожною селянською сім'єю постало питання, як протистояти об'єктивним негараздам та вижити. Формування ринкових відносин у сучасній Україні і ті більшовицькі перетворення в аграрному секторі народного господарства, що відбувалися в 20-і рр. ХХ ст., мають у своїй основі досить багато спільного. Їхнє об'єктивне вивчення, урахування досвіду минулого з його як позитивними, так і негативними наслідками, має не лише пізнавальне, але й важливе практичне значення. Без його детального та критичного аналізу важко уникнути ускладнень на шляху ефективного реформування сільськогосподарського виробництва в сучасних умовах.

Останніми роками значна низка дослідників різнобічних аспектів розвитку українського села зазначеної доби: Бут О. і Добров П. [1], Ганжа О. [2], Кульчицький С. [3], Калініченко В. [4], Лубчинський А. [5], Паскаленко В. [6], Смирнов В. [7], Сушко О. [8] та ін. – з позицій якісно нового рівня наукового осмислення розвитку сільського господарства в добу непу висвітлювали історико-економічні аспекти селянського господарства, пошук селянами оптимальних форм господарювання, роль непу в активізації творчої діяльності трудівників села та зробили вагомий внесок у розробку складних питань щодо соціально-економічних перетворень в Україні протягом періоду відродження та розвитку товарно-ринкових відносин у 20-і рр. ХХ ст.

Разом із тим багато питань на регіональному чи місцевому рівнях досліджені недостатньо. Тому за мету даної статті ставиться визначення місця сільської бідноти в соціальній структурі селянства Донбасу протягом 20-х рр.

XX ст., кількісних та якісних особливостей соціальних змін у середовищі бідняцтва в процесі формування радянських основ повсякденного життя селян.

Протягом 20-х рр. XX ст. завдяки непівським перетворенням селянство Донбасу (втім, як і все українське селянство) зазнало певних змін у своїй соціальній структурі. Цілком слушним у цьому сенсі є визначення того, що найбільш чітко ці зміни знайшли свій прояв у розшаруванні селянських господарств за фактичною площею посівів, що майже цілком збіглося зі ступенем як економічної заможності господарства, так і його соціального статусу [2, 53].

У 1923 р. партійне керівництво Донецької губернії переглянуло традиційний розподіл селянських господарств за посівними групами на бідняцькі, середняцькі й куркульські й віднесло господарства з посівом до 4 дес. (з обмовкою: в умовах донецького села) до малопосівних і визначило їх як незаможні або бідняцькі, з посівом від 4 до 9 дес. як середняцькі, з посівом від 9 до 15 дес. як господарства середняків, що швидко укріплюються та наздоганяють куркульські, з посівом вище 15 дес. як куркульські [9, 37-38].

Матеріали таблиці дають можливість прослідити зміни в соціальній структурі селянства Донбасу в період з 1922 по 1928 рр. та визначити в ній місце бідняцьких господарств.

Таблиця 1.

Групування селянських господарств Донецької губернії за розмірами польового засіву у % в 1922-1928 рр. [10, 44; 9, 37-38; 11, 118; 12, 284-289]

	1922 р.	1923 р.	1924 р.	1925 р.	1926 р.	1927 р.	1928 р.
З посівом до 4 дес.	51,8	47,7	43,3	35	35,1	35,6	33,1
4.01-9 дес.	31,7	33,9	36,2	39,3	40,6	41,1	42,4
9.01-15 дес.	11,6	13,1	15,1	17,3	17,5	17,5	18,6
від 15 дес.	4,9	5,2	5,4	7,1	6,7	6,3	5,9

Як бачимо, у 1922 р., що збігається з початком упровадження непу в Україні, кількість бідняцьких господарств у Донбасі була значною й складала 51,8% (сюди ввійшли також пролетарські та напівпролетарські господарства), перевищуючи кількість разом узятих середняцьких та куркульських господарств. Проте вже в 1923 р., хоча й відчувалися наслідки голоду, все ж визначилися перші позитивні тенденції соціально-економічного розвитку селянства Донбасу в зв'язку з переходом до непу. Це був перший поворотний рік для селянських господарств: ми спостерігаємо зменшення бідняцьких господарств – на 4%, деяке збільшення середняцьких – на 2,2%, несуттєве збільшення вище середніх – на 1,5% та ледь помітне куркульських – на 0,3%.

Ця тенденція зберігається і в наступному році, але тільки 1925 р. зі своїм врожаєм дав можливість селянам перейти до подальшого зростання, почати будувати своє господарство на нових засадах [13, 19]. Саме в цей час відбувалися значні зрушення в соціальному складі селянства Донбасу. Кількість бідняцьких господарств зменшилася порівняно з 1922 р. більше ніж на 15%, середняцьких стало більше майже на 8%, вищесередніх – на 6%, і, наостаннє, куркульська верхівка в Донбасі зросла до 7,1% (як бачимо, це був її найвищий кількісний показник за всі роки непу). Кількість бідняцьких господарств зменшувалася і в наступні роки: у 1928 р. їх було вже 33,1%.

Таким чином, якщо в 1922 р. бідняцьких господарств налічувалося більше половини від загальної кількості селянських господарств, то в 1928 р. – третя частина. Іншими словами, відбулося зменшення кількості бідняцьких господарств на 18,7%.

Маломіцні або бідняцькі господарства зазвичай мали надлишок робочої сили та їдців порівняно з площею землі, яка знаходилася в розпорядженні цих господарств. Живого та мертвого реманенту дуже часто не вистачало для ведення господарства, й приходилося орендувати то коня, то плуг тощо (за гроші або частіше за відробітки). Надлишок робочої сили розподілявся в сфері місцевих та відхожих промислів. Земля нерідко здавалася в оренду більш заможним господарям. Орендна плата й полочки від промислів – і були головним доходом маломіцних господарств. Цей тип господарств можна визначити як несталий: пожежа, мор худоби або неврожай часто ліквідували ці господарства, а їх власники ставали справжніми пролетаріями [14, 63]. Проте, певній частині бідняцьких господарств удавалося укріплюватися та переходити до вищої, більш заможної групи.

Потрібно зазначити, що в самій бідняцькій верстві існували відмінності. На неоднорідність складу бідняцтва вказує, передусім, наявність у ньому різних посівних груп (табл. 2), що визначало, певним чином, відмінності в економічному становищі їх представників.

Таблиця 2.

Групування селянських господарств Донбасу за посівами у бідняцькій групі у % (1922-1928 рр.) [складено за: 1922-1924 рр.: 10, 44; 1925-1928 рр.: 12, 284-289].

	1922 р.	1923 р.	1924 р.	1925 р.	1926 р.	1927 р.	1928 р.
Безпосівні і з посівом до 1,09 д.	15,7	13,9	13,5	10,1	9,5	9,7	9,4
1,1-2,09 д.	13,0	10,9	9,5	7,2	7,0	6,6	5,9
2,1-3,09 д.	12,0	12,1	10,3	7,9	9,0	8,8	8,1
3,1-4,09 д.	11,1	10,8	10,0	9,8	9,6	9,5	9,7

Як бачимо, бідняцькі господарства склалися з чотирьох груп селянських господарств. Перша з них може розглядатися взагалі окремо: це пролетарські та напівпролетарські господарства, до яких відносилися без посівні господарства та господарства з посівом до 1,09 д. Їхня кількість невпинно зменшувалася від 15,7% у 1922 р. до 9,4% у 1928 р.

Безпосередньо до бідняцької (малопосівної) групи в 1922 р. в Донбасі відносилися господарства із посівом від 1,1 до 4,09 дес. Їх налічувалося 36,1% від загальної суми господарств [9, 37-38]. Враховуючи, що в 1922 р. в Донецькій губернії кількість господарств без робочої худоби складала 37,0% [9, 29], можна зробити висновок, що всі вони переважно – бідняцькі.

Тенденція до зменшення кількості бідняцьких господарств зберігалася й у наступні роки. Так, у 1928 р. в Донбасі налічувалося 23,7% господарств із посівом від 1,1 до 4,09 дес., а без робочої худоби – 32,3% господарств [12, 284-289; 15, 163]. Зрозуміло, що, головним чином, це були незаможні господарства. Нерідко спостерігалася така картина: селянин-бідняк, який засіває свій клопоть

землі та не має живого реманенту, впрягає свою родину в плуг і проводить таким чином обробку польового наділу [16, 12].

Отже, кількість бідняцьких господарств із посівом від 1,1 до 4,09 дес. суттєво зменшувалася протягом 20-х років, але і в 1928 р. залишалася високою – майже четверта частина від усіх селянських господарств.

Звертає на себе увагу те, що в 1922 р. кількість господарств із польовими посівами зменшувалася в порядку від першої до третьої посівної групи, що вказувало на збіднення та збільшення загальної кількості найбідніших господарств у бідняцькій групі. Ситуація починає вирівнюватися в 1925 р., коли найбідніших господарств із посівом 1,1-2,09 дес. суттєво зменшилося – до 7,2 %, а в кожній наступній посівній групі кількість господарств збільшується. Ця тенденція не порушується і в наступні роки, в 1928 р. спостерігаємо значне укріплення бідняцтва взагалі, при чому з посівом від 1,1 до 2,09 дес. було найменше господарств – 5,9 %, із посівом від 2,1 до 3,09 дес. – 8,1 %, із посівом від 3,1 до 4,09 дес. – 9,7 %, що свідчило про відносне поліпшення стану бідноти в цілому.

Економічне становище бідняцьких господарств у першій половині 20-х років було дуже скрутним, як зазначалося в оглядах політико-економічного стану Донецької губернії [17, 78]. Посів бідняцьких господарств Донбасу не забезпечував родину продовольством навіть у врожайні роки. Ці господарства змушені були доповнювати свій бюджет заробітком на стороні або допомогою більш заможних родичів [13, 19].

Щодо харчування сільської бідноти Донбасу протягом 20-х років, то воно було більше, ніж недостатнім. Перша половина 20-х рр. позначилася голодом: 1921-1923 рр. та взимку 1924-1925 рр. Одним із його катастрофічних наслідків була загибель багаточисельного сільського населення, передусім бідняцтва. У наступні роки, коли наслідки непу стали більш відчутними, збільшилося споживання хліба сільською біднотою. За його рахунок збільшилася добова калорійність пересічно до 4285,4 ккал на одну дорослу людину [18, 18-19]. Але якісна сторона харчування бідняцтва була низькою. Серед основних продуктів були хліб (пшеничний та житній), картопля, пшоно й інші крупи, стручкові (горох, боби тощо), городина та олія. Споживання картоплі дорослим селянином зросло з 0,430 кг на добу восени 1925 р. до 0,5 кг восени 1928 р., м'яса та м'ясопродуктів вживали зовсім мало і збільшення їх споживання в зазначений час було мізерним: від 77 г до 83 г на добу, також незначно зросло споживання молока – від 0,215 кг до 0,275 кг, не відповідала ніяким медичним нормам і не збільшувалася кількість споживання масла – 4 г на добу, інакше кажучи, 40 г у 10 діб, риби – 10 г на добу, або 100 г у 10 діб [18, 18-19]. До того ж унаслідок хлібозаготівельної кампанії 1928 р. у селян Донбасу були вичерпані товарні лишки. На цьому ґрунті вже влітку на Старобільщині виникла харчова криза, що межувала з голодом. Незаможні селяни харчувалися сурогатом та макухою, почалися захворювання на ґрунті голоду. У с. Ново-Россоші 127 дворів бідноти з 707 їдцями не мали зернохліба, 24 двори харчувалися макухою та сурогатом, 103 двори не мали абсолютно нічого, ходили цілими юрбами по куркулях, а частина господарів взагалі залишила

село й пішла невідомо куди на заробітки [19, 6]. У хуторі Загайдарівці на 107 дворів бідноти з 587 їдцями 32 харчувалися макухою та сурогатами, один продав останню коняку на купівлю хліба, 22 двори роблять у куркулів, а решта 62 двори не мають нічого. Біднота безвихідно сиділа в сільраді й КНС та вимагала хліба, а 4 липня прийняла рішення йти по селу та забирати хліб, у кого є, без влади [19, 6]. З хутора Рогова КНС надав список 60 дворів бідноти з 369 їдцями, які дуже голодували [19, 6].

Біднота сильно залежала від заможного елемента та йшла на будь-які умови, аби хоч-якось вижити. На прохання бідняка до заможного селянина позичити йому кілька пудів хліба до нового врожаю останній позичає на умові повернення на суму вартості позиченого хліба, тобто, якщо селянин позичив 10 пудів на 30 карбованців, то з нового врожаю, якщо ціна на хліб буде 1 карбованець, бідняк повинен повернути 30 пудів хліба. Окрім того, позичаючи хліб, біднота йшла на відробітки за посів своєї землі робочою худобою заможних селян [17, 217]. Зазначене було свідченням економічної залежності бідноти від заможного селянства. До того ж внаслідок таких угод бідноті було нелегко підіймати своє господарство.

Потрібно також відмітити зміни в психології малоземельного селянства, частина якого входила до комнезамів та в очікуванні «манни», в даному випадку, пільг та довгострокового кредиту, вже відвикла працювати [20, 10]. Зустрічалися незаможні селяни, що мали навіть 5-7 десятин землі, та, на думку заможного селянства, довго любили спати, працювали більше язиком на дворі, або обтирали плечима крейду по стінах, а свою землю здавали в оренду. При цьому отримували податкові пільги від влади, бо вони – комнезами [21, 5,17].

Партія розглядала бідноту як свою опору на селі, тому в партійних директивах підкреслювалася необхідність надавати допомогу бідноті мертвим реманентом, організацією прокатних пунктів, посиленням бригад та майстрів із ремонту реманенту, залученням до посівної кампанії шефських організацій тощо [22, 2]. Принципове значення серед заходів пролетарської держави, спрямованих на допомогу бідняцьким верствам села та обмеження експлуататорських тенденцій заможного селянства, мала податкова політика держави, пряма матеріальна допомога бідноті, класовий підхід до кредитування та машинопостачання, жорстка регламентація оренди землі та найму робочої сили тощо. Назване вплинуло на поступове скорочення протягом 20-х років кількості безпосівних і малопосівних господарств за рахунок їхнього переміщення до середняцької групи та пролетаризації певної частини [23, 37].

Отже, до бідняцького прошарку селянства Донбасу в 20-і рр. ХХ ст. відносилися безпосівні господарства та малопосівні господарства із посівом до чотирьох десятин. Не дивлячись на наявність землі, відсутність засобів виробництва та загальний низький рівень матеріального добробуту бідняцького двору не дозволяли йому вести самостійного господарства, що повністю б забезпечувало його навіть мінімальні потреби. Бідняцьке господарство мало відчужувати надлишкову робочу силу в заможніші селянські господарства, вдаватися до промислів, відходництва тощо. Втім це дозволяло сільській бідноті тільки існувати, життєвий рівень бідняцтва був занижений, побутові

умови злиденні. Економічна несталість бідняцького господарства породжувала підвищену соціальну мобільність селянської бідноти. Деяким бідняцьким господарствам з тих чи інших причин не вдавалося покінчити з жалюгідним існуванням і вони пролетаризувалися. Розшарування бідняцьких господарств відбувалося і в іншому напрямку: внаслідок допомоги та підтримки бідноти з боку партійно-державного керівництва й держави в цілому частина бідняцьких господарств змогла здолати труднощі відбудови та переміститися в відносно вищу групу – середняцьку, про що свідчить зменшення кількості бідняцьких господарств протягом непу та збільшення середняцьких.

Література

1. Бут О.М. «Економічна контрреволюція» в Україні в 20-30-і роки ХХ століття: від нових джерел до нового осмислення За заг. ред. О.М. Бута. 2 вид., виправлене і доповнене / О.М. Бут, П.В. Добров – Донецьк: УкрНТЕК, 2002. – 315 с.:іл.
2. Ганжа О.І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917 – 1927) / Ганжа О.І., відп. ред. С.В. Кульчицький. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2000. – 208 с.
3. Історія українського селянства: Нариси у 2-х т. / В.А. Смолій (відп. ред.); НАН України. Інститут історії України. – К.: Наукова думка, 2006. – Т.2. / О.В. Андрощук, В.К. Баран, О.М. Веселова та ін. – 2006. – 652 с.: іл.
4. Калініченко В. Оренда землі в українському селі в роки непу / Калініченко Володимир // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. – Вип. 16 / Відп. ред. В.А. Смолій: В 2 ч. – Ч. 2. – К.: Інститут історії України НАН України, 2007. – С. 27-43.
5. Лубчинський А.А. Соціально-економічні зміни в аграрному секторі України в 20-х рр. ХХ століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / А.А. Лубчинський. – Чернівці, 2005. – 20 с.
6. Смирнов В.М. Суспільно-політичні та економічні перетворення в українському селі в період нової економічної політики / Смирнов В.М. – Харків, Майдан. – 2002. – 304 с.
7. Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921 – 1928 рр.) / [С.В. Кульчицький (ред.)]; Інститут історії України НАН України; Державний фонд фундаментальних досліджень. – К.: 2000. – 223 с.
8. Сушко О.О. Становлення та функціонування приватного підприємництва в Україні періоду непу (1921 – 1929рр.): історико-теоретичний аспект: дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Сушко Олександр Олександрович. – К., 2004. – 503 с.
9. ДАДО. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 2045.
10. ДАДО. – Ф. 1146. – Оп. 2. – Спр. 300.
11. Україна. Статистичний щорічник. 1925. – Харків, 1925. – 515 с.
12. Збірник статистико-економічних відомостей про сільське господарство України. – Вип. I. – Х.: «Господарство України», 1929. – 348 с.
13. ДАЛО. – Ф. П. 34. – Оп. 1. – Спр. – 422.
14. Большаков А.М. Современная деревня в цифрах / Большаков А.М. – Рабочее издательство «Прибой». – Ленинград, 1925. – 112 с.
15. Україна. Статистичний щорічник. 1929 р. – Харків, 1929. – 399 с.
16. ДАДО. – Ф. 1146. – Оп. 2. – Спр. 141.
17. ДАДО. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 2342.
18. Статистика України. Серія II. Сільськогосподарська статистика. – Т. УІІ. – вип. 4. – №161. – 49 с.
19. ДАЛО. – Ф. Р.-1186. – Оп. 2. – Спр. 68.
20. ДАЛО. – Ф. Р.-1186. – Оп. 2. – Спр. 74.
21. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2928.

22. ДАЛО. – Ф. Р.-760. – Оп. 1. – Спр. 8.

23. ДАДО. – Ф. 8. – Оп. 1. – Спр. 425.

Тарасенко Л.Б. Беднота в соціальної структурі крест'янства Донбасу в 20-е гг. XX в.

Идет речь о бедноте как социальной составляющей крестьянства Донбасса в 20-е гг. XX в.

Ключевые слова: беднота, крестьянство, социальная структура, Донбасс.

Tarasenko L. The poor peasantry in the social structure of Donbass in the twentieth of the XX century.

The article deals with the poor peasantry as the social component of Donbass in the twentieth of the XX century.

Key words: poor, peasantry, the social structure, Donbass.

УДК 93/94:37:001:63+62(477)(043)

Ташута Л.В.

НАЦІОНАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ФРАНЦІЇ (INRA) ТА НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ АГРАРНИХ НАУК УКРАЇНИ

Досліджено становлення Національної академії аграрних наук України, що за організаційним прикладом побудови веде саме від французьких колег. У Франції вирішувати проблеми сільського господарства покликаний Національний інститут сільськогосподарських досліджень (INRA), який забезпечує координацію наукових досліджень в галузі сільського господарства і охорони навколишнього середовища.

Ключові слова: Національна академія аграрних наук України, проблеми сільського господарства, наукові дослідження, охорона навколишнього середовища, науковці, координація.

Історія українсько-французьких взаємин має давнє коріння, що сягає Середньовіччя, коли були встановлені економічні, політичні, культурні між Францією та Київською Руссю.

Метою цієї статті є відтворення основних напрямів і форм, специфіки українсько-французьких культурних взаємин, з'ясування їх значення для інтелектуального розвитку обох народів.

Національна академія аграрних наук України, що по своїм загальним організаційним прикладом побудови веде саме від французьких колег.

За часи державності з'явилась ціла низка фундаментальних монографій, а також дисертаційних досліджень, що розкривають внесок Франції та окремих французів становлення та розвиток окремих складових культури і навіть, освіченості української нації.

Серед них слід виділити монографію та дисертацію І.О. Іваненко та довідкового характеру видання А.Ф. Ткаченка. Існує також величезний прошарок різноманітних наукових та науково-популярних статей, що розкривають ту чи іншу сторінку перебігу українсько-французьких культурних, освітніх та наукових зв'язків, майже за десятиріччя.

Важливими стратегічними напрямками розвитку сільського господарства являються науково-дослідний та інноваційний прогрес, які дозволяють вести

неперервне оновлення виробництва на основі освоєння досягнень науки і техніки.

Для вирішення нових і складних задач потрібно залучення інвестицій на розвиток сільськогосподарської науки на національному рівні. Дослідження які в свою чергу відповідним чином фінансуються можуть привести до розробки інноваційних рішень.

Дослідження в галузі сільського господарства мають значний досвід досягнень, які допомагають вирішувати ключові для нашого часу задачі розвитку і охорони навколишнього середовища. Такі дослідження можуть проводити тільки провідні науково-дослідні інститути національного значення в галузі сільського господарства. Основні задачі таких інститутів: розвиток теоретичних досліджень з провідних напрямів сільськогосподарської науки, виявлення принципово нових шляхів науково-технічного прогресу в області сільського господарства, удосконалення методів наукових досліджень в цілях підвищення їх теоретичного рівня.

У Франції вирішувати проблеми сільського господарства покликаний Національний інститут сільськогосподарських досліджень (INRA), який був заснований у 1946 році і являється громадським науково-дослідним інститутом під керівництвом Міністерства вищої освіти і досліджень і Міністерство продовольства, сільського господарства і рибальства. Інститут об'єднує Національний центр агрономічних досліджень (Версаль), Національний центр зоотехнічних досліджень (департамент Сена і Уаза), регіональні науково-дослідні центри сільського господарства, більше 200 дослідних станцій і лабораторій, 43 дослідні господарства.

Діяльність INRA організована так, щоб забезпечити координацію наукових досліджень всередині тієї чи іншої галузі по окремим науковим дисциплінам («по вертикалі») і співпраця між галузями наук («по горизонталі»).

Проблеми сільського господарства і аграрної соціології досліджують шість станцій і лабораторій регіональних центрів з агрономічних досліджень. Спеціальна лабораторія вивчає питання наукової організації праці в сільському господарстві.

Всі науково-дослідні інституції з тваринництва (11) – об'єднує Національний центр зоотехнічних досліджень. Основні напрями досліджень: фізіологія, генетика і розведення тварин, біохімія і годівля. Питаннями птахівництва займається науково-дослідна станція з птахівництва (Жуа-ан-Жоза) і дослідна станція (Сент-П'єр д'Амелі).

Проблемами ветеринарії займаються 48 науково-дослідних лабораторій, більшість з яких працює при національних ветеринарних школах (Ліон, Тулуза). Центральна лабораторія ветеринарних досліджень Ветеринарної служби Франції (Мезон-Альфур, департамент Сена), здійснює широкомасштабні дослідження з питань боротьби з ящуром, бруцельозом та іншим хворобам сільськогосподарських тварин.

Проблеми механізації сільського господарства досліджують два центри з вивчення і испытанию сільськогосподарських машин і устаткування (Антанта, департамент Сена).

Значне місце займають питання із збереження і переробки сільськогосподарської продукції, а саме:

✓ проблемами переробки продукції рослинництва займаються 10 станцій і лабораторій (Норбонн);

✓ проблемами переробки продукції тваринництва займаються 7 станцій і лабораторій.

Програми досліджень INRA розглядаються Вищою радою з сільськогосподарських досліджень, головою якого є Міністр сільського господарства. Контроль над їх виконанням здійснює Постійний комітет з сільськогосподарських досліджень.

Області досліджень INRA: сільське господарство, продовольство, безпека харчових продуктів, навколишнє середовище, землеустрій.

Основні цілі :

✓ виробництво і поширення наукових знань;

✓ розвиток нововведень і ноу-хау на користь громадськості;

✓ інформування про прийняття рішень державними і приватними гравцями завдяки проведенню експертизи;

✓ просування науково-технічної культури і участь в наукових та громадських дебатах;

✓ вивчення і проведення досліджень.

Інститут відчинений для громадськості. Державні органи, фермери, представники різних галузей промисловості, асоціації громадян чи споживачів – всі відіграють важливу роль при здійсненні контролю і використання результатів досліджень. Також Інститут здійснює активну політику партнерства з: приватними компаніями, сільськогосподарськими організаціями, місцевими органами влади і органами державної влади.

Наукова перевага INRA: 2-ге місце у світі і 1-ше місце в Європі по публікаціям на тему сільськогосподарських наук, рослинництва і тваринництва.

Підтримка наукового співробітництва з головними світовими науково-дослідними інститутами, університетами, агрономічними і ветеринарними школами.

Розробка і підтримка значної кількості спільних проєктів, обмін з науковими організаціями в країнах Європи, Америки, Азії і Африки.

Науковий потенціал Інституту: 1839 – вчених, 2572 – інженери, 4121 – технічного і адміністративного персоналу, 1891 – аспіранти. 1519- іноземних студентів і молодих вчених, 1889 – молодих спеціалістів. 21% вчених, які були прийняті на роботу в 2010 році є іноземцями (в порівнянні з 15% в 2009 році), 1891 аспірант (на 3% більше ніж в 2009р.), 56 іноземних преддокторантів і 100 постдокторантів.

Бюджет на 2010 р. становив €772 мільйонна з яких 82,7% виділяються міністерством вищої освіти і досліджень, Міністерством сільського господарства і рибальства: 11,5% - гранти чи фонди спрямовані на наукову діяльність; 4,7% - надання послуг, проведення симпозіумів; 1,1% - інші гранти. Витрати на штат являють собою 71,5% витрат, текучі витрати – 5%, загальна

інфраструктура і комп'ютерні послуги - 8%, витрати на обслуговування власності – 4%.

Національний інститут сільськогосподарських досліджень створив «портфель» фундаментальних наукових знань і навиків, які передусім основані на науці про життя, а також на економічних і громадських науках, математиці і прикладній інформатиці, науці про навколишнє середовище і продукти харчування і т.д. Таким чином у Франції, як і у Європі INRA став краеугольним каменем для спеціалізованих наукових суспільств з агрономії, тваринництву і охорони здоров'я, ґрунтознавству, рослинництву, лісівництву і т.д. що дозволило INRA розвивається у відповідності із суспільством, і давати відповідь на питання пріоритетних напрямів науки, таких як: навколишнє середовище, довгостроковий розвиток природній ресурсів, біологічна варіативність, безпека продуктів харчування і їх якість.

З 1998 року Інститут веде політику відкритості зі своїми науковими партнерами. Різноманітні інструменти дозволили зв'язати ресурси Інституту з ресурсами партнерів у проведенні досліджень: Об'єднанні дослідницькі програми, які становлять більше ніж половину всіх досліджень INRA, технічні платформи, співробітництво в рамках дослідницьких груп і т.д. в рамках цих різноманітних програм INRA співпрацює з агентствами по проведенню досліджень в таких областях як: наука про життя, навколишнє середовище, також з п'ятнадцятьма національними агрономічними і ветеринарними коледжами, з сорока університетами.

З сільськогосподарським товариством. «Історичне» партнерство з фермерами переглянуто і зараз базується на об'єднаному підході з вирішення питань проведення досліджень.

З комерційними організаціями. INRA завжди підтримував партнерські відношення з організаціями в його соціально-економічному середовищі.

Унікальна, децентралізована система досліджень, яка працює в тісній співпраці з іншими установами. 8532 дослідників, інженерів, технічного персоналу, адміністративного штату; 1891 докторантів; 14 наукових підрозділів, 19 регіональних центрів, які беруть участь в об'єднанні дослідницьких ресурсів з іншими дослідницькими агентствами і вищими науковими установами Франції і інших країнах.

Етичний підхід. Як громадський науково-дослідний інститут у INRA є обов'язки по відношенню до суспільства. З цих причин Інститут прийняв рішення розвивати етичний підхід к науково-дослідним роботам. В 2007 році на прохання Комітету з етики і безпеки був створений Загальний консультативний комітет INRA-CIRAD з етики сільськогосподарських досліджень.

Людські ресурси: 1839 вчених в галузі науки про життя, матеріаловеденні і гуманітарних наук; 2572 інженерів; 4121 технічного персоналу і адміністративного штату, який працює на систему досліджень; 1891 докторант; 1519 іноземних студентів і вчених.

14 дослідницьких підрозділів:

- ✓ харчування, хімічна безпека продуктів харчування і бажання споживача;
- ✓ біологія рослин;

- ✓ наука і технологія сільськогосподарських продуктів;
- ✓ лісове господарство, пасовища і прісноводна екологія;
- ✓ навколишнє середовище і агрономія;
- ✓ генетика тварин;
- ✓ рослинництво і генетика;
- ✓ прикладна математика і інформатика;
- ✓ мікробіологія і харчовий ланцюг;
- ✓ фізіологія тварин і системи домашнього скотарства;
- ✓ здоров'я тварин;
- ✓ здоров'я рослин і навколишнє середовище;
- ✓ стійкий розвиток;
- ✓ громадські науки, сільське господарство і продовольство, розвиток сільського господарства і навколишнє середовище.

Починаючи з 2010 року і до 2020 року Інститут має намір розвивати метапрограми – дослідницькі програми з розширеною областю досліджень, які комбінують декілька дисциплін. Такий комплексний підхід важливий для досягнення успіху у вирішенні питанні пов'язаних з сільським господарством, і з проблемами навколишнього середовища.

Унікальні експериментальні ресурси відкриті для наукової громади. Інститут має 51 експериментальну базу. Ці експериментальні ресурси унікальні відносно домашньої худоби (рогата худоба, кози, вівці, свині), і дозволяють проводити фундаментальні дослідження. Крім того, Інститут зберігає і управляє багато чисельними колекціями генетичних ресурсів сільськогосподарських чи садівничих рослин (культур) і мікроорганізмами, які є спадком французької сільськогосподарської і харчової промисловості і сьогодні забезпечує можливість інноваційного дослідження.

Федеративні дослідницькі програми. INRA створив три головні Федеративні дослідницькі програми:

- ✓ сільське господарство і стійкий розвиток;
- ✓ продовольство і продукти харчування;
- ✓ екологія, управління екосистемами і їх ресурсами.

Їх цілі і напрями роботи були визначені після проведення консультацій з усіма зацікавленими сторонами: урядовими установами, представниками промисловості, менеджерами, представниками некомерційних організацій і т.д. і вони відкриті для усього наукового співтовариства. Перші дві програми зараз перебувають під егідою Національного агентства з досліджень, яке було засноване в січні 2005 року. INRA несе відповідальність за управління і наукову організацію цих програм, наряду з іншими програмами в галузі геноміки рослин і тварин, а також ГМО.

На відміну від Національний інститут сільськогосподарських досліджень проблеми сільського господарства покликана вирішувати Національна академія аграрних наук України (НААН), яка є науково-координаційним центром, який включає 69 науково-дослідних інститутів, одинадцять з яких мають статус Національних Наукових Центрів, Нікітський ботанічний сад, біосферний заповідник «Асканія-Нова» та Наукову сільськогосподарську бібліотеку.

Експериментально-виробнича база Академії складається із 163 дослідних господарств, в розпорядженні яких майже півмільйона гектарів землі. Науково-дослідні інститути об'єднанні в п'ять відділень по напрямам діяльності. Сьогодні науково дослідження ведуться по 42 науково-технічним програмам, які охоплюють всі напрями аграрного блоку: землеробство, меліорацію і агроекологію; рослинництво; зоотехнію; ветеринарну медицину; механізацію і електрифікацію; збереження і переробку сільськогосподарської сировини, якості харчової продукції, а також аграрну економіку і земельні відносини. Особливу увагу в Академії приділяють науковому забезпеченню трансферту інновацій - від її ефективності залежить затребуваності результатів наукових досліджень.

Декілька слів про співпрацю інститутів системи НААН з профільними установами Франції. Найбільш розвиненою і продуктивною формою співпраці є обмін генетичними ресурсами тварин і рослин. Україну і Францію об'єднують співробітництво в галузі переробки сировини. Перші іноземні інвестиції в масложирову галузь України здійснені саме французами. Плідним виявилася співпраця з вирощування і переробки ефіроолійних культур. Здійснюється співпраця з Національним інститутом сільськогосподарських досліджень з вивчення генетичного різноманіття дикого і культурного винограду, використовуючи молекулярні і біотехнологічні методи. Продовж декількох десятиріч здійснюється співробітництво з Міжнародною організацією з винограду і вина (МОВВ). В галузі тваринництва – використовуються генетичний потенціал жеребів Центру репродукції коней INRA для штучного осіменіння кобил. Також здійснюється співпраця з INRA в напрямку розробки системи організації і управління племінною справою в тваринництві на регіональному рівні.

З викладеної інформації видно, яку важливу роль виконують науково-дослідні інститути національного рівня при вирішенні питань, які пов'язані не тільки з сільським господарством, а також з галузями, які безпосередньо пов'язані із веденням сільського господарства.

В Україні є всі підстави на державному рівні віддати належне Академії сільськогосподарських наук Франції за зроблене в ім'я становлення та розвитку вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи на річних зборах у березні 2011 року.

Література

1. Моравецкий В. Функции международных организаций М., 1979. С. 90
2. ОЭСР-ФАО сельскохозяйственная панорама 2010 (резюме) www.oecd.org/bookshop
3. Мировое сельское хозяйство <http://agpr.info/>
4. Сайти Міністерства Національної освіти Франції: www.education.gouv.fr/; www.edufrance.fr; www.recherche.gouv.fr
5. Большая советская энциклопедия. — М.: Советская энциклопедия. 1969—1978.
6. Офіційний сайт Національного інституту сільськогосподарських досліджень Франції <http://www.international.inra.fr/>
7. І.О. Іваненко – дисертація.
8. І.О. Іваненко – монографія.
9. Ткаченко А.Ф. Українсько-французькі зв'язки в особах, подіях та легендах / А.Ф. Ткаченко. – Луганськ: «Шико», 2006-544 с.

10. Winfried Kurth E. Chanat.- INRA, EDP Sciences Original article Towards universality of growth grammars: Models of Bell, Pagès, and Takenaka revisited.
11. E. Chanat - INRA Research Centre of Jouy-en-Josas, France (Published 23 September, 2009).

Ташута Л.В. Национальный институт сельскохозяйственных исследований Франции (INRA) и Национальная академия аграрных наук Украины.

Исследовано становление Национальной академии аграрных наук Украины. Рассмотрен опыт Франции в решении проблем сельского хозяйства, а также представлена организация, которая призвана их решать, – Национальный институт сельскохозяйственных исследований Франции (INRA), деятельность которого направлена на координацию научных исследований в середине той или иной отрасли по отдельным научным дисциплинам.

Ключевые слова: Национальная академия аграрных наук Украины, проблемы сельского хозяйства, научные достижения, охрана окружающей среды, ученые, координация.

Tashuta L.V. The National Institute of Agricultural Researches of France (INRA) and the National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine.

Has been researched the forming of the National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine. Have shown the experience of France in solving the agricultural problems and represented the organization which is solving them - The National Institute of Agricultural Researches of France (INRA), the activities of this organization is direct for coordination of scientific researches inside of any branches of different scientific disciplines.

Key words: the National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine, problems of agriculture, scientific researches, saving of environment, scientists, coordination.

УДК 94(477):316.344.6(1944 – 1950)

Фомін А.В.

ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ УРСР З ПРАЦЕВЛАШТУВАННЯ ТА НАВЧАННЯ ІНВАЛІДІВ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ У ПІСЛЯВОЄННІ РОКИ (1944 – 1950)

Досліджується робота системи соціального забезпечення з працевлаштування та навчання інвалідів Великої Вітчизняної війни у повоєнний період (1944 – 1950) в умовах відновлення економіки країни.

Ключові слова: війна, відбудова, інваліди, органи соціального забезпечення, працевлаштування, навчання, адаптація.

У повоєнні роки перед країною постала мета якнайшвидшого відновлення виробничого потенціалу, соціальної сфери, швидкого розвитку військових технологій, налагодження мирного життя в цілому, адже під час Великої Вітчизняної війни було зруйновано 714 міст, селищ, понад 28 тис. сіл, понад 16 тис. підприємств, майже 33 тис. колгоспів, радгоспів, МТС, 18 тис. лікувальних установ. У 1945 р. в Україні залишилося 19% довоєнної кількості промислових підприємств, 10 млн. осіб залишилися без житла. Ситуація ускладнювалася «холодною війною», що почалася. Отже, країна потребувала величезної кількості фінансових та людських ресурсів. З гострою нестачею останніх зіштовхнулася тогочасна планова система. Війна мала своїм безпосереднім наслідком величезні демографічні втрати: якщо у січні 1941 р. в УРСР проживало 41,9 млн. осіб, то у 1945 р. – лише 27,4 млн. До того ж половина з учасників військових дій, які повернулися з фронту, стали інвалідами (понад

1,2 млн. чоловік). Важкою була ситуація на селі: серед працездатного населення 80% становили жінки та діти. Не ліпшим чином вона складалася і в промисловості: на визволеній території залишилося лише 17% робітників порівняно з довоєнною чисельністю. Лише з літа 1945 р., коли розгорнулася демобілізація воїнів із Радянської армії, вдалося дещо ліквідувати гостру нестачу трудових ресурсів (до кінця 1946 р. на виробництво повернулося 1,8 млн. колишніх фронтовиків). В цих умовах залучення до відбудови господарства країни зокрема інвалідів Вітчизняної війни стає важливим завданням органів влади, пріоритетом органів соціального забезпечення УРСР.

Варто зауважити, що історіографія означеного питання достатньо широка, адже висвітленням соціальної проблематики у повоєнні роки займалося чимало дослідників як за часів існування СРСР, так і після здобуття Україною незалежності. Слід згадати роботи М.Бромлея [1], Т. Вронської [2], П.Доброва [3], О.Ісайкіної [4], М.Лободи [5], В.Даниленка [6], Л.Хойнацької [7], О.Янковської [8], Г.Гордієнко [35] тощо. Втім, слід наголосити на тому, що згадані вище автори торкалися виключно окремих аспектів соціальної політики, при цьому не виділяючи означену вище проблему у окремий об'єкт дослідження. Саме ці обставини й зумовили наш інтерес до цього питання.

На нашу думку, одним з недосліджених ще питань соціальної історії є діяльність органів соціального захисту УРСР з працевлаштування та навчання інвалідів Вітчизняної війни, яке й намагатиметься заповнити ця стаття.

Зі звільненням України від нацизму, в регіонах швидко відновлювали свою діяльність органи соціального забезпечення, одним з основних завдань яких стало піклування про тих, хто віддав своє здоров'я за перемогу над німецько-фашистськими загарбниками, їх працевлаштування, навчання або перекваліфікація. Значно ускладнювало їх роботу вже те, що кількість інвалідів та всіх категорій підопічних порівняно з 1940 р. зросла у 7,4 рази. На 1946 р. контингент інвалідів, родин воїнів, які загинули, та військовослужбовців складав 3,2 млн. осіб [9,21]. Органи соціального забезпечення у перші післявоєнні роки також зіштовхнулися з величезними проблемами у роботі: господарська розруха, нестача, недосвідченість, плінність кадрів та ін. Тим не менш, вже за 1943 – 1945 рр. в Україні проведено значну роботу щодо працевлаштування інвалідів Вітчизняної війни. З загальної кількості інвалідів III групи, які перебували на обліку в органах соціального забезпечення, працевлаштовано 94,7%, а інвалідів II групи – 62,2%. Понад 20 тис. інвалідів Вітчизняної війни в означені роки навчалися в навчальних закладах і на різних виробничих курсах [10,7-11]. Органи соціального забезпечення (передусім ЛТЕК) в 1945 р. провели переогляд усіх інвалідів Вітчизняної війни. Основною метою цього заходу стало зменшення кількості інвалідів в цілому та зниження долі інвалідів першої та другої груп зокрема для скорочення державних видатків на їх соціальне забезпечення і залучення якомога більшої кількості до активної праці. Переогляд виявив, що розміщення працюючих інвалідів в окремих галузях народного господарства на 1946 р. характеризують такі дані: промисловості було зайнято 10%, у сільському господарстві – 66%, промисловій кооперації інвалідів – 2,2%, інших організаціях – 21,8% [10,7-11].

Переважне число інвалідів Вітчизняної війни – 82,4% працювало за своєю довоєнною і навіть вищою кваліфікацією, і багато з них мали високі виробничі показники. Так, на заводі ім.Петровського в Дніпропетровську працювало на кваліфікованих роботах 83 інваліди Вітчизняної війни II групи. Інвалід Вітчизняної війни II групи Ждановський, приміром, був майстром доменного цеху, норми виробітку виконував на 200 – 300%. Інвалід Вітчизняної війни II групи Старновський завідував проектним відділом. Понад 52 тис. інвалідів Вітчизняної війни працювали на керівних радянських, партійних та господарських посадах [10,8-9]. Зазначимо, що у питанні працевлаштування інвалідів Вітчизняної війни вдалося досягти відчутних результатів вже у перші післявоєнні роки. Відсоток працевлаштованих серед цієї категорії населення на 01.01.1945 р. становив 64,8%, на 01.01.1946р. – 80%, станом на 1 жовтня 1946 р. було працевлаштовано 489 тис. або 87,2%, при тому, що кількість інвалідів також, на жаль, зростала (відповідно з 144470 осіб на початок 1945 р. до 366215 на початок 1946 р.) [11,5-6].

Однак, в роботі щодо працевлаштування інвалідів, особливо у перші повоєнні роки, спостерігалися серйозні недоліки. Раднарком УРСР і ЦК КП(б)У в своїй постанові від 31 жовтня 1945 року відзначили, що Наркомсоцзабез УРСР та його місцеві органи часто зводять свої функції до видачі пенсій та обліку самовлаштованих інвалідів Вітчизняної війни. Нерідко вони по суті не керували працевлаштуванням інвалідів, не контролювали роботи підприємств та відомств в створенні виробничих умов і організації пристроїв для полегшення праці інвалідів [12,24]. Органи соціального забезпечення ставали не оперативними організаторами працевлаштування інвалідів, а робились реєстраторами самовлаштованих інвалідів, не займались розв'язанням питань раціонального працевлаштування, створення робочих пристосувань і забезпечення відповідних виробничих умов праці інвалідів. Розв'язання найважливішого завдання органів соціального забезпечення – повернення інвалідів Вітчизняної війни до громадсько-корисної діяльності – часто залишалось на самоплив [13,14]. Особливо незадовільно у 1945 – 1946 рр. проводилась робота з працевлаштування інвалідів II групи. По Харківській області, наприклад, було працевлаштовано всього 56,3% інвалідів війни II групи [14,12]. На 1 січня 1948 р. працевлаштовано 93,7% з загальної кількості інвалідів Великої Вітчизняної війни, в тому числі інвалідів I групи – 34,3%, II групи – 84,4%, III групи – 84,4%, III групи – 98,6% [15,5]. У 1947 та 1948 рр. охоплення працевлаштуванням інвалідів зросло на 17,3% у порівнянні з 1946 р. Працевлаштування інвалідів наступним чином розподілялося по галузях народного господарства: у сільському господарстві – 55,5%, партійних, радянських та господарських органах – 24%, на підприємствах промислової кооперації – 13%, навчалось – 4%, працювало у кооперації інвалідів, УТОГ та УТОС – 3,5% [16,21]. На 1 січня 1949 р. працевлаштовано інвалідів війни 95,2%, в тому числі: інвалідів першої групи – 32%, другої – 87,4%, третьої – 99,4% [16,21]. В результаті скасування обмежень у виплаті пенсій інвалідам III групи, які «ухилилися від роботи», вже у першому кварталі 1949 р. відсоток працевлаштованих інвалідів зменшився на 0,7%, в цілому за 1949 р. – на 0,4%

[17,71]. Ця норма мала неоднозначну оцінку: з одного боку ставила людину з обмеженими фізичними здатностями в залежність від працевлаштування, з іншого – спрямовувалася на боротьбу з неробством, адже деяка частина інвалідів війни, отримуючи соціальну допомогу, просила милостиню або займаючись крадіжками, не збиралася влаштовуватись на роботу.

На 1951 р. працевлаштовано та навчалось інвалідів рядового, сержантського, офіцерського складу складало понад 94%, в тому числі першої групи – 35%, другої групи – 87%, третьої групи – 99%. Працевлаштовано інвалідів Вітчизняної війни без обох ніг 63%, без рук – 57%, сліпих – 36% [18,13]. З загальної кількості працюючих 32,6% працювало на керівних посадах. Понад 2/3 працевлаштованих інвалідів мали заробіток на рівні до набуття інвалідності, а з урахуванням пенсії їх прибуток перевищив номінальний заробіток до війни [16,21].

В цілому хід працевлаштування характеризує така зведена таблиця (складена за [21,20; 27,73]):

Пор №	Дата	Всього працювало інвалідів	В тому числі за групами		
			I	II	III
1	На 1 жовтня 1944 р.	62,1%	-	47,2%	85,3%
2	На 1 січня 1945 р.	63,4%	-	49%	85%
3	На 1 січня 1946 р.	79,8%	5%	62,2%	94,7%
4	На 1 січня 1947 р.	88,3%	15,2%	77,1%	97,8%
5	На 1 січня 1948 р.	93,7%	24,9%	81,6%	98,6%
6	На 1 січня 1949 р.	95,2%	32%	87,4%	99,4%
7	На 1 січня 1950 р.	94,7%	34,3%	87%	99,1%

Особливо важливим та складним завданням органів соціального забезпечення стало працевлаштування інвалідів Великої Вітчизняної війни з важкими формами каліцтва. Адже працевлаштування інвалідів I та II груп з тяжкими, переважно комбінованими, дефектами, можливе лише при створенні для них індивідуальних виробничих і побутових умов [19,6]. Міністерство соціального забезпечення, ЛТЕК поширювали спеціальні інструкції для місцевих органів влади з відповідними рекомендаціями. За ними, наприклад, для інвалідів без рук можна рекомендувати роботу на всіх керівних адміністративно-господарських посадах, для працевлаштування інвалідів без ніг рекомендувалось забезпечити їх засобами пересування на роботу і назад, а на виробництві обладнати робоче місце, організувати подачу сировини. Людей без обох ніг можна пристосувати до будь-якої праці, яку можна виконувати сидячи. Нерідко праця сліпих використовувалася у таких професіях, як викладачі, масажисти, баяністи, адміністративно-господарській роботі [20,23].

У 1947 р. була працевлаштована наступна кількість інвалідів з тяжкими формами каліцтва: без ніг – 47%, без рук – 40,2%, сліпих – 23,4%. Кількість працевлаштованих інвалідів без ніг за 1947 р. збільшилась на 9,3%, без рук – на 18,1%, сліпих – на 7,7% [20,23].

Деякі міністерства і відомства приклали недостатньо зусиль з працевлаштування інвалідів Вітчизняної війни і своїх планів на 1947 р. не

виконали. До них належать: Укоопінрада (96%), УТОС (74,3%), Міністерство текстильної промисловості (39,7%). Внаслідок недооцінки важливості працевлаштування інвалідів з важкими дефектами і слабого контролю з боку облсоцзабезів, план працевлаштування інвалідів Вітчизняної війни без рук виконано на 27,4%, без ніг – на 52,9%, сліпих – на 86,6% [20,6]. На 1 січня 1948 р. працевлаштовано інвалідів Вітчизняної війни без ніг – 47%, без рук – 40,2%, сліпих – 23,4% [21,20]. До досить вдалих прикладів працевлаштування інвалідів з важкими формами каліцтва можна віднести наступні. Інвалід Вітчизняної війни I групи В.К.Черненко сліпий на обидва ока працював надомником, нашиває гудзики в артілі ім.Панфілова Київської міськкоопспілки з середнім заробітком 400 крб. на місяць та розміром пенсії 400 крб. на місяць [20,22]. Інвалід I групи Шишко на війні втратив зір, проте оволодів спеціальністю слюсаря-складальника та виконував виробничі завдання на 200% та заробляв до 900 крб. на місяць [22,41]. Такі факти зайвий раз довели можливість соціальної адаптації інвалідів з важкими формами ушкоджень, можливість використання їх потенціалу державою. У означений період системою соціального забезпечення докладається багато теоретичних та практичних зусиль для вирішення цих питань. Зазначимо, що у багатьох областях, галузях економіки, навіть у спеціальних організаціях інвалідів в цей час незадовільно проводилася робота з пристосування до праці інвалідів з важкими формами каліцтва, працевлаштування яких потребує спеціальних виробничих умов і широкого запровадження надомної праці [23,13]. Так, кооперація інвалідів не справилась з завданням працевлаштування інвалідів з важкими формами каліцтва (план був виконаний на 96,6%) [24,13]. Незадовільно в цьому плані працювали товариства сліпих і глухонімих. З загального числа сліпих в УРСР членами Українського товариства сліпими були лише 15,3%, членами Українського товариства глухонімих – лише 16,1% загальної кількості глухонімих [24,13].

Відновлення системи кооперації інвалідів відбувалося незадовільно. В кооперації інвалідів на 1.І.1947 р. працювало лише 35599 осіб, з них найманої робочої сили 9882, або 27,9%, інвалідів Вітчизняної війни працювало в системі 24%. Устаткування артілей не забезпечувало створення умов для роботи інвалідів [25,15]. Інваліди війни становили лише 14,3% загальної кількості працюючих у системі кооперації інвалідів. Не було встановлено індивідуальні норми виробітку та режим робочого дня, слабо застосовувалося надомництво [27,7-11]. План працевлаштування інвалідів Вітчизняної війни I групи Міністерствами та відомствами був виконаний на 60,7% [26,73]. У багатьох сенсах така цифра є показовою. Для сучасної людини не зовсім зрозуміло навіщо обов'язково працевлаштовувати людей з важкими каліцтвами та ще й планувати такі показники.

У питанні успішного працевлаштування інвалідів війни значну роль відіграло навчання, перенавчання, підвищення кваліфікації, оскільки часто вони не могли виконувати роботу, до якої звикли до втрати працездатності.

Особливо велике значення питання перенавчання, перекваліфікації мали для інвалідів з важкими формами каліцтва. Міністерством соціального забезпечення організовані шість професійних шкіл з контингентом інвалідів з

важкими формами каліцтва у кількості 689 осіб за такими профілями: Харківська (обліково-планова) навчала 202 інвалідів (на 1.I.1949 р.) по спеціалізації бухгалтер-плановик, Полтавська (сільськогосподарська) випускала садоводів, агрономів, зоотехніків (на 1.I.1949 р. у ній навчалося 189 осіб), Сіверська (сільськогосподарська) готувала агрополеводів, бригадирів тваринництва у кількості 60 осіб, Ніжинська школа спеціалізувалася на підготовці до вишів сліпих інвалідів з наданням середньої освіти у кількості 40 осіб, Одеська – з навчання гри на баяні сліпих (з підготовки баяністів-масовиків) 99 осіб, Мукачівська (виробнича) - готувала шевців і кравців у кількості 99 осіб [28,27]. Крім цього, при Київському медичному інституті, Львівському державному університеті, Харківському музичному училищі були створені спеціальні навчальні інтернати на 400 інвалідів Вітчизняної війни. Враховуючи потребу у кваліфікованих кадрах, в 1948 – 1949 навчальному році у Харківській професійній школі проходило навчання 50 обліковців-плановиків для системи соціального забезпечення [29,28]. У 1948 р. закінчили вказані вище професійні школи 305 інвалідів, з них на відмінно – 57 осіб [29,27]. За період 1945 – 1948 рр. навчено новим професіям лише по лінії органів соціального забезпечення понад 65 тис. осіб, в тому числі у 1945 р. навчено 9,3 тис., в 1948 р. – понад 20 тис. інвалідів [30,21]. Проте навчання інвалідів новим професіям і підвищення їх кваліфікації, що є вирішальними факторами при розв'язанні проблем працевлаштування, було поставлено у післявоєнні роки незадовільно. Не дивлячись на те, що в розпорядженні органів соціального забезпечення перебувала широка мережа навчальних закладів, спеціальних курсів, місцеві органи соціального забезпечення недостатньо використовували її. Внаслідок цього, наприклад, по Сталінській області в 1946 р. навчено всього 52,7% інвалідів, які потребують навчання і підвищення кваліфікації, по Дніпропетровській області – 24% [31,13]. В 1947 р. план курсового і виробничого навчання цього контингенту на 180% [32,5]. Кількість місць у школах-інтернатах Міністерства соціального забезпечення зросла з 120 у 1944 р. до 690 у 1948 р. За період 1946 – 1948 рр. вони випустили 877 спеціалістів, в тому числі у 1948 р. – 325 спеціалістів. У той же час недокомплектованість шкіл учнями становила 14,5%, що пояснювалося незадовільною роботою облсоцзабезів з укомплектування шкіл відповідним контингентом [33,10-11].

У 1949 р. план навчання інвалідів війни був виконаний на 100,3% по курсовому навчанню, на 119,6% – по виробничому навчанню. За 1949 р. пройшло навчання 12974 інвалідів війни, навчалося на 1 січня 1950 р. – 12853 інваліди [34,80].

Таким чином, не дивлячись на комплекс проблем, наявних в системі соціального забезпечення у післявоєнні роки, все ж її органам вдалося щорічно збільшувати кількість працевлаштованих інвалідів Великої Вітчизняної війни (з 62,1% у 1944 р. до 95% у 1950 р.), по кожній з груп інвалідності зокрема, навіть досягти працевлаштування понад третини інвалідів першої групи. Слід відзначити, що у перші повоєнні роки (1944 – 1946) великою мірою у цьому була заслуга самих інвалідів, а органи соціального забезпечення лише констатувати факти. Проте з року в рік увага держави до проблем інвалідів,

особливо до питання щодо їх ефективного використання у народному господарстві країни, зростає, виходячи з наявного дефіциту робочої сили, відновлення економіки. Для самих інвалідів працевлаштування та навчання ставало важливим засобом соціальної, психологічної адаптації до мирного життя, нового місця у ньому. Паралельно зростанню вимог з працевлаштування інвалідів зростала й система їх навчання, перекваліфікації тощо. Зазначимо, що плани, встановлені державою у щодо навчання інвалідів органам соціального забезпечення щорічно перевиконувались, навіть був наявним надлишок місць у спеціальних школах-інтернатах. В цілому проблеми якісного працевлаштування, навчання, протезування інвалідів на початок 50-х рр. ХХ ст. залишались актуальними, хоча за кількісними показниками вдалося досягти значних результатів.

В якості подальших напрямів досліджень, на нашу думку, можна виокремити такі, як протезування інвалідів війни у повоєнні роки, діяльність ЛТЕК та ЦІЕТІНу щодо розробки засобів та заходів працевлаштування інвалідів війни, особливо з тяжкими формами каліцтва, визначення рівня життя інвалідів.

Література

1. Бромлей Н. Я. Уровень жизни в СССР (1950 – 1965 гг.) / Н. Я. Бромлей // Вопросы истории. – 1966. – №7. – С. 3 – 18.
2. Вронська Т. В. В умовах війни. Життя та побут населення України (1943 – 1945 рр.) / Т. В. Вронська. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1995. – 83 с.
3. Добров П. В. Деятельность КП Украины по подготовке и воспитанию кадров рабочего класса в годы четвертой пятилетки (1946 – 1950 гг.). (На материалах Донецкой и Луганской областей): автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. ист. наук : спец. 07.00.01 „История Украины” / П. В. Добров. – Донецк., 1973. – 19 с.
4. Ісайкіна О. Д. Побут і дозвілля міського населення України у повоєнний період (1945–1955 рр.): дис. ...канд. іст. наук : 07.00.01 / Ісайкіна Олена Дмитрівна. – К., 2004. – 274 с.
5. Лобода М.К. Використання трудових ресурсів у відбудові важкої промисловості України (1943 – 1950 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / М.К. Лобода; НАН України. Ін-т історії України. – К., 2007. – 20 с.
6. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.): колективна монографія [у 3 ч.] / Відп. ред. В. М. Даниленко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010.
7. Хойнацька Л. М. Відновлення машинобудівної індустрії України та його соціальні наслідки (1943 – 1950 рр.) / Л. М. Хойнацька. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – 232 с.
8. Янковська О. В. Соціальне забезпечення населення / О. В. Янковська // Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.): колективна монографія. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – Ч.1. – С. 328 – 335.
9. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОУ). – Ф.348. – оп.3. – спр. 138. – арк. 21.
10. В.Муратов. Піднести організуючу роль органів соціального забезпечення в трудовлаштуванні і навчанні інвалідів Вітчизняної війни // Інформаційний бюлетень Міністерства соціального забезпечення УРСР. – 1946. – №1. – С. 7 – 11.
11. В.Муратов. Невпинно поліпшувати роботу органів соціального забезпечення // Інформаційний бюлетень Міністерства соціального забезпечення УРСР. - 1946. - №2. – С.5-6.
12. ЦДАВОУ. – Ф.348. – оп.3. – спр. 35. – арк. 24.

13. ЦДАВОУ. – Ф. 348. – оп. 3. – спр. 595. – арк.14.
14. Ананченко Ф.Г. Про хід виконання Постанови ЦК КП(б)У від 16 вересня 1946 р. і завдання органів соціального забезпечення УРСР на 1947 р. // Інформаційний бюлетень Міністерства соціального забезпечення УРСР. – 1947. - №1. – С. 12.
15. Єфремов Ф.Ф. Підсумки виконання плану трудовлаштування в 1947 р. // Інформаційний бюлетень Міністерства соціального забезпечення УРСР. – 1948. - №4. – С. 5.
16. ЦДАВОУ. – Ф. 348. – оп. 3. – спр. 294. – арк. 21.
17. ЦДАВОУ. – Ф.348. – оп.3. – спр.384. – арк.71.
18. ЦДАВОУ. – Ф. 348. – оп. 3. – спр. 595. – арк.13.
19. Циба М.А. Завідуючий міськрайсоцзабезом – центральна фігура системи соціального забезпечення // Інформаційний бюлетень Міністерства соціального забезпечення УРСР. – 1947. - №3. – С. 6.
20. Єфремов Ф.Ф. Підсумки виконання плану трудовлаштування в 1947 р. // Інформаційний бюлетень Міністерства соціального забезпечення УРСР. – 1948. - №4. – С. 23.
21. Мирошніченко М.М. Про трудовлаштування інвалідів Вітчизняної війни в 1947 р. // Інформаційний бюлетень Міністерства соціального забезпечення УРСР. – 1948. - №4. – С. 20.
22. Корнілов О.І., Райгородський І.М. Трудовлаштування інвалідів Вітчизняної війни // Інформаційний бюлетень Міністерства соціального забезпечення УРСР. – 1948. - №8. – С. 41.
23. ЦДАВОУ. – Ф. 348. – оп. 3. – спр. 595. – арк.13.
24. Ананченко Ф.Г. Про хід виконання Постанови ЦК КП(б)У від 16 вересня 1946 р. і завдання органів соціального забезпечення УРСР на 1947 р. // Інформаційний бюлетень Міністерства соціального забезпечення УРСР. – 1947. - №1. – С. 13.
25. Осадчук В.П. Трудовлаштуванню інвалідів – міцну виробничу базу // Інформаційний бюлетень Міністерства соціального забезпечення УРСР. – 1947. - №3. – С. 15.
26. ЦДАВОУ. – Ф. 348. – оп. 3. – спр. 384. – арк. 73.
27. В.Муратов. Піднести організуючу роль органів соціального забезпечення в трудовлаштуванні і навчанні інвалідів Вітчизняної війни // Інформаційний бюлетень Міністерства соціального забезпечення УРСР. – 1946. – №1. – С. 7 – 11.
28. ЦДАВОУ. – Ф. 348. – оп. 3. – спр. 294. – арк.27.
29. ЦДАВОУ. – Ф. 348. – оп. 3. – спр. 294. – арк.28.
30. ЦДАВОУ. – Ф. 348. – оп. 3. – спр. 294. – арк.21.
31. Ананченко Ф.Г. Про хід виконання Постанови ЦК КП(б)У від 16 вересня 1946 р. і завдання органів соціального забезпечення УРСР на 1947 р. // Інформаційний бюлетень Міністерства соціального забезпечення УРСР. – 1947. - №1. – С. 13.
32. Єфремов Ф.Ф. Підсумки виконання плану трудовлаштування в 1947 р. // Інформаційний бюлетень Міністерства соціального забезпечення УРСР. – 1948. - №4. – С. 5.
33. Ананченко Ф.Г. Піклування партії та уряду про пенсіонерів // Інформаційний бюлетень Міністерства соціального забезпечення УРСР. – 1949. - №2. – С. 10 – 11.
34. ЦДАВОУ. – Ф.348. – оп. 3. – спр. 384. – арк. 80.
35. Гордієнко Г.М. Соціальне забезпечення інвалідів Вітчизняної війни в УРСР (1941 – 1950 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Г.М. Гордієнко; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 2010. – 16 с.

Фомин А.В. Деятельность органов социального обеспечения по трудоустройству и обучению инвалидов Великой Отечественной войны в послевоенные годы (1944 – 1950).

Исследуется работа системы социального обеспечения по трудоустройству и обучению инвалидов Великой Отечественной войны в послевоенный период (1944 - 1950) в условиях восстановления экономики страны.

Ключевые слова: война, восстановление, инвалиды, органы социального обеспечения, трудоустройство, обучение, адаптация.

Fomin A.B. Activity of organs of public welfare on employment and educating of invalids of Great Patriotic war in post-war years (1944 - 1950).

Work of the system of public welfare on employment and educating of invalids of Great Patriotic war in a post-war period (1944 - 1950) in the conditions of economic of country recovery is investigated.

Key words: war, renewal, invalids, organs of public welfare, employment, educating, adaptation.

УДК 94(44:620)

Харьковский Р.Г.

АНГЛО-ФРАНЦУЗСКАЯ БОРЬБА В ДОЛИНЕ НИЛА В НАЧАЛЕ XIX в.

Рассмотрены причины англо-французского противостояния в долине Нила в начале XIX в.

Ключевые слова: Египет, Мальта, Наполеон, коалиция, эрфуртская встреча, секретная конвенция.

Вопросы, касающиеся англо-французских противоречий в Египте, довольно подробно рассматривались в трудах таких отечественных и зарубежных исследователей как: А.З. Манфред, Г.А. Нерсесов, Ф.А. Ротштейн, Е.В. Тарле, А. Бурже, А.Д.П. Тэйлор и др. [1]. В то же время большая часть работ была посвящена проблеме финальной стадии англо-французской борьбы за Египет (последняя треть XIX в.). При этом зачастую были обделены вниманием вопросы, связанные с процессом зарождения и эволюции англо-французских противоречий в данном регионе. Данная статья представляет собой попытку рассмотреть причины англо-французского противостояния в долине Нила в начале XIX в.

2 сентября 1801 г. французский экспедиционный корпус под командованием генерала Мену капитулировал, после чего Египет полностью оказался под контролем англичан [2; 400]. На Даунинг-стрит, не без основательно, это событие рассматривали, как серьёзную внешнеполитическую победу.

Однако, если к середине 1801 г. на Ближнем Востоке ситуация для Великобритании в целом складывалась благоприятно, в Европе дела обстояли совсем иначе. После блестящих побед Суворова в Италии между российским и австрийским дворами возникли серьёзные разногласия относительно дальнейшей судьбы освобождённых от французов территорий. Российский император Павел I [1754-1801] желал восстановить ранее существовавшие здесь итальянские монархии. В Вене же стремились к установлению своего "протектората" над Северной Италией. Такая позиция венского двора, предполагавшая расширение австрийского влияния на территорию Италии, в корне не устраивала Петербург, что вынудило Россию в 1800 г. выйти из войны [3; 94].

В то же время резко ухудшились и англо-русские отношения. Внешним поводом к конфликту послужил захват английским флотом острова Мальты. Этот важный стратегический пункт на Средиземном море принадлежал

Мальтийскому рыцарскому ордену, покровителем которого являлся Павел I. Оккупация Мальты означала усиление английского влияния в Турции и на Средиземном море, что также противоречило внешнеполитической доктрине Петербурга.

Наполеон Бонапарт, к тому времени ставший первым консулом Франции (25 декабря 1799 г. – Р.Х.), умело использовал противоречия в рядах второй коалиции в своих интересах. Собрав новую армию, он летом 1800 г. в двух крупных сражениях практически уничтожил австрийскую армию. Оставшись без поддержки России, Австрия была вынуждена выйти из коалиции и согласиться на заключение 9 февраля 1801 г. Люневильского мирного договора [4; 335].

Незадолго до этого между Павлом I и Наполеоном завязались переговоры о союзе против Англии. Предполагавшееся соглашение открывало перед обеими странами широкие перспективы. В Петербурге и Париже обсуждали проект раздела Османской империи между Россией, Францией и Австрией, а также установления совместного франко-русского влияния в Центральной Европе и Южной Италии. Переговоры шли очень успешно, подтверждением чему может служить тот факт, что российский монарх решил даже отправить четыре эшелона войска донского под командованием М.И.Платова (1751-1818) в Индию, чтобы нанести удар по английским позициям на Востоке [3; 107]. Но такая резкая конфронтация с бывшей союзницей, вызвала сильное недовольство в придворных кругах и среди помещиков, одной из основных статей дохода которых являлся экспорт зерна в Англию. Это ещё больше накалило обстановку при российском дворе, и в результате привело к организации в Петербурге 23 марта 1801 г. дворцового переворота, стоившего жизни Павлу I [5, т.1; 462]. Вступивший на престол Александр I (1777-1825), 8-10 октября 1801 г. подписал с Наполеоном мирный договор и секретную конвенцию, в которой подтверждался принцип совместного влияния России и Франции в делах Центральной Европы и Южной Италии [6; 82].

Одновременно российский император возобновил дипломатические и экономические отношения с Англией, однако, учитывая успехи английского оружия в Египте и опасаясь усиления британского влияния в Турции и Восточном Средиземноморье, потребовал от министерства Аддингтона-Гоксбери вывода английских войск с Мальты и из Египта. Британский парламент вынужден был согласиться с этим условием Петербурга. К этому времени Англия, лишившись всех своих союзников на континенте, осталась в войне с Францией один на один. Кроме того, жители Соединенного королевства испытывали существенный недостаток хлеба в связи с прекращением российского импорта, что играло далеко не последнюю роль для английских парламентариев.

Оставшись без союзников и испытывая серьёзные внутренние трудности, Англия была вынуждена искать мира с Наполеоном. В стране назревало недовольство затянувшейся войной, которая мешала нормальному развитию экономики, что нашло своё выражение в смене "воинственного" кабинета Вильяма Питта на "миролюбивое" правительство Аддингтона-Гоксбери [7;

226]. Наполеон, со своей стороны, также осознавал необходимость обеспечить для Франции хотя бы кратковременную передышку в затянувшейся борьбе.

Соглашение о прекращении военных действий было подписано в Лондоне 1 октября 1801 г., а 25 – 27 марта 1802 г. в г.Амьене был заключён мирный договор между Англией с одной стороны, и Францией и её союзниками – Испанией и Батавской республикой – с другой [8; 128].

Согласно этому договору Англия признавала все сделанные Францией после 1792 г. приобретения. Кроме того, "владычица морей" возвращала Франции и её союзникам все захваченные ею в годы войны колонии за исключением Тринидада и Цейлона. Она признавала "Республику семи островов", а также обязывалась эвакуировать Мальту и вернуть Египет Турции. Франция, со своей стороны, обязывалась вывести войска из Неаполя и Рима, а также "отказывалась" от притязаний на Египет [5, т.1; 462-463].

После заключения этого мира представитель британского правительства в Амьене лорд Корнуэльс с разочарованием заявил австрийскому послу: "Мы совершенно бессильны сделать что-либо в настоящее время на континенте" [Цит. по: 5, т.1; 462-463]. Эти слова старого дипломата говорят о том, что уже в момент подписания Амьенского мира, по крайней мере одна из сторон не была удовлетворена его условиями и не верила в его продолжительность. Судя по всему, Наполеон также не верил в долговечность мира, поскольку усматривал в экономическом могуществе Англии основную угрозу для процветания Франции [9; 98].

В сложившейся ситуации обе стороны не спешили выполнять свои договорные обязательства. Франция усилила своё влияние в Южной Италии, по воле первого консула Швейцария была превращена в Гельветическую "дочернюю" республику, а ряд южно-германских городов лишь формально сохранял свою самостоятельность [5, т.1; 463-464]. В свою очередь, в Лондоне не спешили принимать решение о выводе войск с Мальты – важного стратегического пункта для господства в Восточном Средиземноморье.

Несмотря на показное стремление правящих кругов Англии и Франции к устранению причин для конфронтации, конфликт назревал. Поводом к полному разрыву и возобновлению военных действий между двумя странами послужило направление Бонапартом в Египет в сентябре 1802 г. миссии полковника Себастиани, основными задачами которого было восстановление экономических и политических связей, прерванных после эвакуации французского экспедиционного корпуса, разведка английских позиций на Ближнем Востоке, а также подготовка фундамента для нового вторжения французов в Египет [10; 235]. Спустя три месяца после отправки этой миссии в "Монитере" появился официальный отчёт о "коммерческой" экспедиции полковника Себастиани, который не оставлял сомнения в отношении истинных целей этого предприятия [11; 58].

Расчет Наполеона в этой ситуации заключался в том, что информация о подготовке Францией похода в Египет, по его мнению, должна была сильно встревожить английское правительство и побудить его, во избежание войны, выполнить условия Амьенского мирного договора и оставить Мальту, которая

была столь необходима Франции в качестве базы для будущего вторжения на Восток [3; 128]. Разумеется, в Лондоне были сильно встревожены этими шагами французского диктатора и хорошо понимали, зачем французскому консулу на самом деле была нужна Мальта. В связи с этим отношения между Англией и Францией быстро обострялись. Все попытки сохранить мир оказались безрезультатными. "Мальта или война" – такое условие открыто поставил Бонапарт в беседе с британским послом Уитвортом 13 марта 1803 г. [Цит.по: 12; 377-378]. Англичане, понимая, что война неизбежна и что её начало – только лишь вопрос времени, отказались эвакуировать свой военный континент с Мальты, полагая, что если схватки всё равно не миновать, то нужно к её началу иметь в своих руках как можно больше "козырных карт", одной из которых являлась Мальта.

Попытка Александра I примерить спорящие стороны не принесла результатов. 13 мая 1803 г. Англия разорвала дипломатические отношения с Францией, а 22 мая между двумя странами возобновились военные действия [13; 271].

Главной задачей, поставленной первым консулом в этой войне, являлась полная победа над Британией. Направляя все усилия Франции на разрешение этой задачи, Бонапарт понимал, что одержать победу над Англией можно лишь двумя способами: либо посредством проведения удачной военной операции на Британских островах, или же сокрушив основы экономического могущества Соединенного королевства путём уничтожения английского влияния на Ближнем Востоке и в Индии [14; 114].

Для достижения поставленной цели Наполеон решил использовать оба эти способа. В то время как в Булони происходила концентрация войск для последующего вторжения на Британские острова, в Левант была направлена уже упоминавшаяся миссия Франсуа Себастиани.

Необходимо отметить, что в данный период на Ближнем Востоке у Франции появился еще один противник, не менее опасный, чем англичане,

– Россия. С воцарением на престоле Александра I франко-российские отношения претерпели существенные изменения. Новый российский монарх, в отличие от своего отца, в качестве основного союзника России рассматривал не Францию, а Англию. В неудавшейся египетской экспедиции и усилении французского влияния в Восточном Средиземноморье молодой российский царь усматривал прямую угрозу южным рубежам России. Именно поэтому, когда Наполеон добивался от турецкого правительства пропуска военных судов в Чёрное море, мотивируя это необходимостью защиты торгового судоходства от пиратов, министр иностранных дел России А.Р.Воронцов (1741-1805) направил посланнику в Стамбуле А.Я.Италинскому инструкцию о необходимости настаивать перед Портой на запрещении предоставления данного права Франции: "... не сходствовало бы и с нашими интересами чтоб какой-либо военный флот кроме нашего и турецкого, появиться мог на Чёрном море... Чёрное море иначе почитать не должно как озером или морем запретным, в которое и входу другого нет, как через канал, и владения коего

принадлежит только тем державам, кои берегами своими оное окружают" [Цит. по: 15; 96].

В результате нажима русского посла султанское правительство отклонило прошение Франции по данному вопросу. Несмотря на это, в Париже не оставляли мысли об установлении французского господства в Египте и Восточном Средиземноморье. Так, после коронации Наполеона в 1804 г. чрезвычайным и полномочным послом Франции в Османской империи был назначен Франсуа Себастиани. Этот человек, обладавший незаурядными дипломатическими способностями, сумел не только восстановить союзные отношения между двумя странами, но и добился существенного влияния Парижа на политику Стамбула. Влияние Себастиани усиливалось также и победами французского оружия в Европе. Кульминацией этих побед стал Пресбургский мир, заключённый 1805 г., по условиям которого Франция приобрела территории Хорватии и Далмации, а ее владения стали непосредственно граничить с владениями Порты [16; 217]. Разместив в этих провинциях войска, Наполеон получил возможность, в зависимости от ситуации, либо поддержать Турцию вооруженной силой, либо вторгнуться в её пределы.

Подобные действия французов побудили Селима III специальным эдиктом признать Наполеона императором и присвоить ему титул падишаха. К французскому правителю был направлен чрезвычайный посол с тем, "чтобы выразить в возвышенной манере чувства доверия, преданности и восхищения" [Цит. по: 17; 463]. Ответ Наполеона, переданный через французского посла в Стамбуле, заслуживает упоминания: "Всё, что произойдёт, счастливое или несчастливое с османами, будет счастливым или несчастливым для Франции" [Там же]. В этих словах Наполеона достаточно чётко выражалась его позиция в отношении восточного вопроса. Суть ее сводилась к следующему: если бы Османская империя проводила профранцузскую политику и не противодействовала усилению французского влияния на Ближнем и Среднем Востоке, то Бонапарт выступал бы в качестве защитника её интересов и гаранта её целостности (до определенного времени, разумеется); в случае же выступления султана на стороне основных противников Франции – Англии и России – французский император рассматривал его территорию лишь как "разменную монету" в борьбе ведущих европейских держав за господство в Европе и на Востоке.

В Лондоне и Петербурге с тревогой наблюдали за укреплением франко-турецкой дружбы. Послы России и Англии в Стамбуле выступили с протестом против признания султаном Наполеона императором, однако Селим III не изменил своего решения [18; 83]. Осознавая ослабление русского влияния в Стамбуле, Александр I предложил Порте проект наступательно-оборонительного союза, а также выступил с требованием признать его покровителем и защитником всего православного населения Османской империи с правом вмешательства от имени царя, предоставленного российскому послу. Это требование российского монарха сильно уязвило гордость мусульман и подтолкнуло султана, по наущению французского посла,

к изгнанию из Валахии и Молдавии двух пророссийски настроенных господарей-фанариотов [17; 263].

Подобная бесцеремонность Порты, давно уже не проявлявшей такой дерзости по отношению к великим державам, вызвала сильный резонанс в Петербурге и Лондоне. Туркам недвусмысленно дали понять, что российская армия и британский флот могли выступить со дня на день. В сложившихся обстоятельствах Селим III, хотя и ощущал поддержку Франции, всё же не хотел вступать в борьбу одновременно с двумя такими серьёзными противниками как Англия и Россия. Во избежание конфликта турецкое правительство было готово пойти на компромисс. Однако русские войска без предварительного объявления войны захватили территорию Молдавии и Валахии, продвинулись до Бухареста и были готовы переправиться через Дунай [20; 183]. Порте ничего не оставалось, как начать ответные военные действия. В этой русско-турецкой войне, развязанной усилиями Себастиани, Англия выступила на стороне России.

Как следствие, в 1807 г. в Мраморном море появился британский флот, под командованием адмирала Декуорта. Турции был объявлен ультиматум, причем англичане требовали сдачи турецкого флота и в случае невыполнения этого требования угрожали уничтожить его и подвергнуть обстрелу Стамбул. Адмирал Декуорт был готов осуществить свои угрозы. Но султанское правительство, пойдя на дипломатическую хитрость, втянуло его и английского посла в десятидневные переговоры, что дало туркам время с помощью Себастиани и отряда французских инженеров установить на укреплениях Стамбула артиллерийские орудия и усилить оборону столицы. Порте также удалось отвести свой флот на безопасное расстояние, а французские военные инженеры восстановили оборонительные сооружения в Дарданеллах [14; 214].

В конечном итоге английская эскадра вынуждена была отправиться в обратный путь через Дарданеллы. Однако на этот раз проход через пролив не был для адмирала Декуорта удачным – Благодаря работе французских инженеров, туркам удалось обстрелять британскую флотилию и потопить два корабля. Этот успех окончательно убедил султана в нерушимости наполеоновской поддержки, и он ввёл в действие почти полутысячный отряд французских артиллеристов для защиты проливов, тем самым открыто скрепив свой союз с Францией [16; 269].

В Тюильри праздновали победу – благодаря усилиям Себастиани, подкреплённым победами Наполеона в Европе, французское влияние в Стамбуле значительно возросло. Кроме того, усилиями французского посла, был спровоцировано развязывание новой русско-турецкой войны. Инициирование этого конфликта являлось серьёзным успехом наполеоновской дипломатии, поскольку, с одной стороны вынуждало Россию вести борьбу на два фронта, тем самым ослабляя её силы, а с другой, делало Порту зависимой от французской помощи, вынуждая султана придерживаться политической линии Парижа. Однако наиболее важным достижением французской дипломатии было то, что французы, по сути, стали контролировать проход

через Дарданеллы, препятствуя оказанию англичанами силового воздействия на Стамбул.

Дипломатические успехи Франции породили в Лондоне опасения относительно возможного повторения египетской экспедиции, которая теперь могла быть проведена при гораздо более благоприятных условиях. С целью создания основательного оборонительного плацдарма для отпора возможному вторжению французских войск, британское правительство направило в Египет военный контингент под командованием генерала Фрейзера [21; 37]. Однако при попытке оккупации Александрии и некоторых других важных стратегических пунктов Фрейзер столкнулся с новым пашой Египта – Мухаммедом Али (1769-1849) пятитысячный албанский отряд которого наголову разбил английский экспедиционный корпус [22; 130].

Отметим, что после этой неудачной попытки англичан закрепиться в Египте, ситуация на Востоке в целом благоприятствовала осуществлению второй попытки французского вторжения в Египет. Так, ещё в 1805 г., разгромив третью коалицию, и получив, согласно условиям Прессбургского мира, контроль над Венецианской областью, Истрией и Далмацией, Наполеон говорил своим приближённым о том, что "ему больше нечего делать в Европе" [Цит. по: 5, т.1; 468-469]. Кроме того, русско-турецкая война и два неудачных предприятия англичан в отношении османских территорий создавали реальные предпосылки для французского вторжения в Египет. Однако на сей раз, учитывая причины провала предыдущей экспедиции, в Париже решили более тщательно подготовиться к этому предприятию. Бонапарт понимал, что не обладая военными базами в Восточном Средиземноморье, об удачном вторжении в на территории Ближнего Востока не могло быть и речи. Не имея возможности изгнать англичан с Мальты, французский император все свои усилия направил на подчинение Ионических островов и бухты Катаро, находившихся в то время под контролем России.

После побед над четвёртой коалицией и заключения Тильзитского мира (25.06.1807) по настоянию французской стороны, между Францией и Россией 9 июля 1807 г. было подписано дополнительное соглашение о выводе русских войск из бухты Катаро и с Ионических островов, поступавших в полную собственность императора Наполеона [5, т.1; 473]. Это соглашение имело чрезвычайно важное значение для Франции, поскольку, с одной стороны давало Наполеону столь необходимые для реализации планов в отношении Египта военно-морские базы в Средиземноморье, а с другой – ослабляло позиции России в этом регионе. В то же время значительно возросла активность парижской дипломатии в Персии, куда незадолго до этого была направлена военная миссия, имевшая целью подготовить почву для французского наступления на Среднем Востоке [Там же, 470]. 12 октября 1808 г. в Эрфурте между российским и французским императором была подписана секретная конвенция, в которой оба монарха договаривались о разграничении сфер влияния не только в Европе, но и на Востоке [23; 204-207].

Подобная дипломатическая активность Наполеона явно свидетельствовала о подготовке французского вторжения в Египет и на Ближний Восток. Однако

планам императора не суждено было осуществиться. Ещё в Эрфурте, несмотря на все свои усилия, французский монарх не сумел добиться от Александра I четких обещаний поддержки своих планов в отношении, как Европы так и Востока. И хотя эрфуртская встреча внешне прошла в довольно дружественной обстановке и закончилась подписанием союзной конвенции, в действительности же "дружеские" отношения между двумя странами начали охладевать [17; 478]. Опасаясь нового объединения держав против Франции, Наполеон был вынужден отложить восточный поход и сконцентрировать все свои войска в Европе. Дальнейшие события в этом регионе – испанское восстание, борьба с пятой коалицией, война с Россией – не позволили императору осуществить задуманную экспедицию.

После падения империи и реставрации Бурбонов, для Парижа, вопрос о покорении Египта более чем на десятилетие отошёл на задний план. В Лондоне получили «передышку». Между тем, прекращение открытой борьбы за господство в долине Нила значительно усилило скрытое англо-французское противостояние в этом регионе.

Литература

1. Манфред А.З. Внешняя политика Франции 1871-1891 годов. – М., 1952. – 592 с.; Манфред А.З. Египетский поход Бонапарта // Французский ежегодник. 1969. – М., 1971. – С. 212-232.; Манфред А.З. Наполеон Бонапарт. – М., 1986. – 735 с.; Нересов Г.А. Дипломатическая история Египетского кризиса, 1881-1882 гг. (В свете русских архивных материалов). - М, 1979; Ротштейн Ф.А. Захват и закабаление Египта. - М., 1959; Тарле Е.В. Очерки колониальной политики западноевропейских государств (конец XV-начало XIX вв.). -М., 1965.; Burguet A. La France et Angleterre en Egypte. - Paris, 1897; Тейлор А.Д.П. Борьба за искусство в Европе 1848 -1918. - М., 1958.
2. Тарле Е.В. Очерки истории колониальной политики западноевропейских государств (конец XV – начало XIX в.). – М.-Л., 1965. – 427с.
3. Тарле Е.В. Наполеон. – Минск, 1992. – 429 с.
4. Манфред А.З. Наполеон Бонапарт. – М., 1986. – 735 с.
5. История дипломатии / Под ред. В.А. Зорина, В.С. Семенова, С.Д. Сказкина, В.М. Хвостова. – М., 1959-1963. – Т.1-2.
6. Новая история / Под ред. В.В. Бирюкевича, Б.Ф.Поршнева, С.Д. Сказкина. – М., 1951. – Т.1. – 472 с.
7. Seton-Watson R. Britain in Europe 1789-1914. – Cambridge, 1958.
8. Burguet A. La France et l'Angleterre en Egypte. – Paris, 1897. – 288 p.
9. Ajimi Vida. Les premiers senateurs francais: Consulat et Premier L'Empire, 1804-1814. – Paris, 2000. – 271 p.
10. Vandal A. Napoleon et Alexandre 1-er. – Paris, 1891-1893. – Vol. 1-3.
11. Sammareo A. Histoire de L'Egypte moderne depuis Mohammed Ali jusq'ua l'occupation britannique (1801-1882). – Caire, 1937.
12. Fierro A. Les Francais vus par eux-memes. Le Comsulat et L'Empire: Anthologie des memorialistes du Consulat et de L'Empire. – Paris, 1998. – 1317 p.
13. Frewen W. England and France in the Mediterranean 1660-1830. – L., 1901. – 345 p.
14. Condamine, Pierre de. France-Angleterre: Le grand corps a corps maritime. – Paris, 1987. – 338 p.
15. Россия и Черноморские проливы (XVIII-XX столетия). – М., 1999. – 560 с.
16. Driault E. La politique Orientale de Napoleon. – Paris, 1916.
17. Kinross J.P.G.B. The Ottoman centuries. The rise and fall of the Turkish empire. – N.Y., 1977.
18. Jardin A. Tubesco A.J. La vie de la nation. 1815-1848. – Paris, 1973. – 255 p.

19. Anderson M.S. The Eastern Question 1774-1923. A study in international relations. – L., 1966. – 436 p.
20. Ministere des Affaires Etrangeres. Correspondence Relative to the Affaire of Levant. – L., 1841. – Vol. 1-3.
21. Бурьян М.С. Египет во внешней и колониальной политике Великобритании. – Луганск, 1994. – 168 с.
22. Олдридж Дж. Каир. – М., 1970. – 304 с.
23. Талейран. Мемуары. – Екатеринбург, 1997. – 416 с.

Харьковський Р.Г. Англо-французька боротьба в долині Нілу на початку ХІХ ст.

Розглянуті причини англо-французького протистояння в долині Нілу на початку ХІХ ст.

Ключові слова: Єгипет, Мальта, Наполеон, коаліція, ерфуртська зустріч, секретна конвенція.

Kharkovskyy R. Anglo-French struggle in the valley of the Nile in the beginning of XIX century.

This article is an attempt to examine the reasons of the Anglo-French conflict in the Nile Valley in the early XIX century.

Keywords: Egypt, Malta, Napoleon, the coalition, the Erfurt meeting, a secret convention.

УДК 37 (477) «1918»

Чернов Б.О.

РОЗВИТОК НАЦІОНАЛЬНОЇ ОСВІТИ В ДОБУ ГЕТЬМАНЩИНИ - УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ (30.04.1918 - 15.12.1918 рр.)

Висвітлюється короткочасна діяльність з розбудови національної освіти останнього Гетьмана всієї України Павла Скоропадського в добу Гетьманщини.

Ключові слова: українська мова і література, історія і географія України, нові програми і підручники, відкриття нових шкіл і гімназій.

Актуальність дослідження. Час Гетьманщини – Української держави, – був однією з найдраматичніших сторінок в історії України. Гетьманщина проіснувала дуже короткий час, але він був насичений багатьма важливими подіями в будівництві національної школи. Не дивлячись на труднощі існування, уряд П. Скоропадського продовжував розпочату справу побудови нової української школи. Дане питання побіжно згадувалось в загальних працях з педагогіки та її історії (А. Жуковський, В. М. Курило, Л. А. Медвідь, С. Сірополко і ін.). Історія цього питання в різному ступеню повноти висвітлювалась в окремих статтях (О. Б. Кудлай, Р. Я. Пиріг, В. А. Смолій, Ю. І. Терещенко і ін.). Тому комплексне дослідження розвитку національної освіти саме в добу Гетьманату є *актуальною*. Метою дослідження є встановлення освітянських змін на тлі історичних подій даного періоду. Звідси випливають і завдання: дати короткий огляд історичних подій в Українській державі у визначений період і по-можливості повно схарактеризувати освітянський розвиток цього періоду.

Виклад основного матеріалу. В умовах, які склалися на цей період, стала очевидною вичерпність державотворчих потенцій Центральної Ради, адміністративно-управлінська кволість її урядовців. Як зазначає

Ю.І.Терещенко, «політико-партійне докритнєрство лідерів Центральної Ради підвело УНР до політичної і економічної прірви. Німецькі військові чинники усе менше зважали на кволі інститути Центральної Ради, вводючи окупаційні порядки. Неспроможність уряду опанувати ситуацією в країні, припинити хаос, породжений революцією, зрештою поставив під загрозу існування української державності і не виключав можливості проголошення України, окупованої німецькими військами, частиною Росії. Цю обставину прекрасно усвідомлював П. Скоропадський. У «Споминах», звертаючись до тих, «що звать себе українцями», він записав: «Пам'ятайте, що коли б не було мого виступу, німці кілька тижнів пізніше завели б в Україні звичайне генерал-губернаторство. Воно було б оперте на загальних основах окупації і нічого спільного з українством, розуміється, не мало б» [Цит. за: 13, с. 24]. Пересторогою українській державності було роззброєння німцями дивізії «синьожупанників.

Звичайно, «присутність на тогочасній політичній арені такої постаті, як генерал Павло Скоропадський – царський генерал, аристократ і нащадок українського гетьманського роду, – відіграла не останню роль у визначенні форми державності» [12, с. 3]. Тому, як вважає Ю. І. Терещенко, «відновлення у цій ситуації гетьманства означало врятування консервативними силами української державності, кінець спробам реалізувати автономістсько-федералістичну концепцію політичної розбудови України, рішуче та безповоротне відокремлення від Росії. «Акт 29 квітня 1918 р. був фактично першим державним актом, який залишив поза будь-яким сумнівом проблему державної незалежності України і утвердив її суверенність. Проголошене скликання законодавчого сейму мало лише привести до впорядкування її внутрішнього устрою. Вперше було чітко висунуто принцип соборності українських земель, зафіксований титулом голови новопосталої держави – Гетьман всієї України... Акт 29 квітня був органічним відродженням традиційної форми української державності – Гетьманату, він чітко визначив голову новопосталої держави – Гетьмана. Водночас вводилась тимчасова конституція, яка визначала державно-політичний устрій, права та обов'язки громадян і передбачувала утворення парламенту (сейму) і сенату. Тим самим суспільно-політична програма Акту 29 квітня спрямовувала Україну в сучасно-правове русло. Гетьман П. Скоропадський виявив себе будівничим реальної новітньої Української держави і окреслював шляхи політичного розвитку України, її місце і впливи у тодішньому світі» [Там само, с. 25, 26].

Як відомо, Гетьман Павло Скоропадський був приведений до влади трьома основними політичними силами: Українською народною громадою, Союзом земельних власників і Українською демократично-хліборобською партією.

За даними Д. Дорошенка, на Хліборобському з'їзді (конгресі), скликаному в Києві 29 квітня 1918 р., були присутніми 6432 повноважні депутати від восьми губерній Великої України, фактично від усіх її регіонів. Усього ж було близько 8000 учасників. Хліборобський з'їзд був виявом волі найбільш значущих в економічному, політичному і культурному аспектах верств тогочасного суспільства.

Як зазначає Ю. І. Терещенко, визнання влади Гетьмана де-юре було здійснене насамперед Німеччиною і Австро-Угорщиною в Києві вже 2 травня 1918 р.. За кілька днів це було зроблено також Болгарією і Туреччиною. Своїх представників прислали до Києва Данія, Персія, Греція, Норвегія, Швеція, Італія, Швейцарія, що означало фактичне визнання України.

Майже одразу з приходом до влади П. Скоропадського було видано Закон про обов'язкове навчання українською мовою, вивчення української мови і літератури, історії і географії України у всіх загальноосвітніх, професійних, комерційних навчальних закладах, а також в учительських і духовних семінаріях та інститутах. Усі учителі зобов'язані були оволодіти українською мовою до 1919 р. Для цього влітку 1918 р. окремим законом фінансувалася робота курсів українознавства для учителів з усієї України, розпочалася діяльність трьохмісячних курсів для учителів польських шкіл у Києві, Вінниці та Житомирі [4, с. 244].

Тому в російськомовних середніх навчальних закладах продовжували вводитись такі обов'язкові предмети, як українська мова, історія і географія України. історія української літератури [7, с. 233]. Українізація початкових і вищих початкових школах проводилась таким чином: якщо в школі було більшість учнів українців, то українську мову починали вивчати з першого класу, а в старших класах – навчання кожному предмету українською мовою залежало від фактичної можливості зробити це [11, с. 476]. Радою міністрів за сім з половиною місяців роботи було підготовлено та затверджено 109 законів та статутів. Значна частина цього масиву документів торкалася сфери освіти, культури та мистецтва. Вже серпневим законом Ради міністрів до одного типу прирівнювалися двокласні й однокласні сільські школи, парафіяльні школи та інші початкові школи. Урівнювалися в правах і учителі цих шкіл.

На початку червня 1918 р. було засновано Міністерство віросповідань, очолюване відомим вченим і філософом, професором В. Зінківським. Він оголосив Всеукраїнському Центральному Соборові, що відкрився у Києві 20 червня 1918 р., непохитну волю Гетьмана «встановити автокефалію Української Церкви». Значно пізніше, 12 листопада, на останній сесії Собору новим міністром віросповідань О. Лотоцький оголосив декларацію, в якій, зокрема, зазначалося: «В самостійній державі має бути і самостійна Церква... Це не лише церковна, але й національна наша необхідність... Від імені уряду Української Держави маю за честь оголосити його тверду волю і непохитну думку, що Українська Церква має бути автокефальною» [5, с. 58; підкреслено – Б.Ч.]. На думку історика Н. Полонської-Василенко, саме гетьманський уряд поклав початок автокефалії Української Церкви.

21 червня 1918 р. Гетьманом П. Скоропадським було створено Міністерство освіти Української Держави, яке продовжило роботу попередників. І.М.Стешенко працював в Міністерстві Генеральним комісаром народної освіти. З його безкомпромісністю, сміливістю і прямою йому неможливо було працювати з міністром М. П. Василенком, який разом з В. П. Науменком ще у січні відкрито виступали проти його рішучих дій І. М. Стешенко з питань широкої українізації в Україні [8, с. 5]. Хоча І. М. Стешенко

й залишив роботу в Міністерстві, воно вимушено було за наказом Гетьмана продовжувати українізацію і, навіть, вдало провело українізацію вищих початкових шкіл навіть в Холмщині, де поляки почали будувати власні школи вводити свої порядки. Міністерством народної освіти було засновано близько 150 нових україномовних гімназій, зокрема й у сільських районах [7, с. 231]. 1 жовтня почалося навчання в Педагогічному жіночому Фребелевському інституті, на 2-3 курсах якого ввели лекції з українознавства. Не забув уряд Гетьманщини й про науку і вищу школу. Так Київський український університет був перейменовано на Київський державний університет, засновано Кам'янець-Подільський державний український університет. 5 серпня 1918 р. Рада Міністрів України прийняла закони про відкриття університетів, а 17 серпня Гетьман України затвердив їх. 6 жовтня 1918 р. відбулося відкриття Українського державного університету у Києві [3, с. 80]. А 22 жовтня почав роботу Кам'янець-Подільський державний університет, ректором якого було призначено професора Івана Огієнка. Потрібно зазначити, що в університеті уперше в Україні була відкрита єврейська кафедра з викладанням єврейської мови і літератури, біблійської археології і біблійської географії [7, с. 231]. Постановою Ради Міністрів від 30 серпня 1918 р. на утримання Київського і Кам'янець-Подільського державних університетів було виділено понад 2 млн. карбованців. Окремим законом Ніжинський історико-філологічний інститут князя Безбородька перетворювався на державну вищу школу України під назвою «Державний історико-філологічний інститут кн. Безбородька в м. Ніжині» [4, с. 240].

У всіх університетах, що були на той час в Україні, відкрито нові кафедри – української мови і літератури, історії і права України. Продовжували підготовку учительських кадрів 39 учительських семінарій і 8 учительських інститутів (Вінницький, Глухівський, Катеринославський, Київський, Миколаївський, Полтавський, Білгородський на Харківщині, Чернігівський) [6, с. 48].

З появою нових кафедр в університетах і відкриттям нових навчальних закладів, спеціальна комісія при Міністерстві освіти зайнялася розробкою нових навчальних планів і програм. Був оголошений конкурс на нові підручники, зокрема і з географії – «Географія України з економічними начерками» і «Економічна географія для старших класів [7, с. 232].

14 листопада Рада Міністрів прийняла «Закон про відкриття Української Академії наук у Києві». Законом було затверджено Статут Академії та її штати. 27 жовтня відбулися перші загальні збори затвердженого Гетьманом першого складу академіків. На зборах Президентом УАН було обрано В. І. Вернадського, секретарем – А. Ю. Кримського [1, с. 38-39].

Важливим був і «закон українського уряду про написання та захист дисертацій на вчені ступені в усіх вищих школах України українською мовою. Він надавав право подавати та захищати наукові роботи для отримання ступенів магістра, доктора, звання ад'юнкта як українською, так і російською мовами. Це ж стосувалося й опанування» [4, с.242].

Першою академічною комісією стала, заснована, правда, вже на початку 1919 р., Комісія з вивчення природних багатств України. Вона об'єднала багатьох дослідників природи і інженерів.

У той же час, утворене при Міністерстві освіти Головне управління мистецтва і національної культури заснувало Українську національну бібліотеку, Державний драматичний театр, Державну драматичну школу, Український національний хор, Державний симфонічний оркестр, Національний музей, Національну галерею, Український державний архів [11, с. 481; 3, с. 84].

Урядом продовжувалось асигнування на видання шкільних підручників. Українська преса у 1918 р. нараховувала 83 періодичних органа, а книжкова продукція досягла 1034 назв українською мовою, 386 – російською, 56 – іншими мовами. Усього 1525 назв книжок. У цей же рік був виданий підручник «Географія України» А. Іванівського, а наступного року – 1919 – «Коротка географія України» В. Кістяківського [11, с. 481; підкреслено і виділено – Б.Ч.]. «Під час шкільних вакацій, – зазначає Ю. І. Терещенко, – було організовано шеститижневі обов'язкові курси українознавства для учительства народних і середніх шкіл, які пройшли 48 тисяч учителів. Від 25 червня до 15 вересня 1918 р. продано учителям і учням 2 млн. українських шкільних підручників» [13, с. 36].

Таким чином, «за сім з половиною місяців Гетьманщина мала на своєму рахунку значні досягнення у розбудові національної системи освіти, про яку мріяли багато поколінь інтелігенції України» [7, с. 235]. У більшості відкривалися нові державні, громадські і приватні навчальні заклади з українською мовою навчання. Наприкінці правління П. Скоропадського в Україні працювало 1073 різних навчальних закладів [1, с. 83]. Усі українські середні школи, створені українською громадськістю за доби Центральної Ради, були прийняті на державний кошт, і водночас відкриті нові українські початкові школи та гімназії фінансувалися державою. Усі ці освітні заходи мали сенс лише за умов розгортання широкої загальнонаціональної друкарської програми. «Тому уряд П. Скоропадського асигнував велику суму на видання підручників різного типу. Особлива увага приділялась забезпеченню навчальною літературою початкової школи, для якої впродовж гетьманського правління вийшло з друку кілька мільйонів примірників українських підручників. Як відзначав Д. Дорошенко, 1918 рік надовго може бути незрівнянним, недосяжним по кількості видань і накладів» [5, с. 59; підкреслено – Б.Ч.].

Але попри усе це, потрібно відзначити, що «під час правління Гетьмана

П. Скоропадського неукраїнське населення було незадоволено процесом українізації. Частина інтелігенції, причетної до школи, науки, адвокатури, була вкрай збентежена. Введення української мови в її середовищі викликало стурбованість та протидію» [Там само, с. 52.].

Незважаючи на значні здобутки і визнання правління Гетьмана всієї України зарубіжними державами, зовнішні і особливо внутрішні сили протидії, призвели до загибелі Української держави. «Учорашні лідери Центральної Ради

відкидали пропоновану їм можливість діяльної участі в уряді Гетьмана і, натомість, вели активні переговори з більшовиками. Їх головна мета – боротьба з «власною буржуазією» і встановлення єдиного революційного фронту з більшовицькою Росією ціною ліквідації реально існуючої Української Держави» [13, с. 27]. Ю. І. Терещенко відзначав, що «навіть слабенький напір більшовиків у 1918 р. на Україну вдався (як і всі чужоземні напори на нашу землю) тільки завдяки внутрішній різни українських революціонерів і українських консерваторів між собою» [Там само, с.37].

У листопаді влада Гетьмана вже не виходила за межі Києва та його околиць. Україна опинилася в кліщах між Антантою, більшовиками і антикомуністичною армією генерала Антона Денікіна. 14 листопада гетьманський уряд підписав угоду про майбутню федерацію України з не більшовицькою Росією. Це спричинило масові повстання по всій Україні. Для керівництва ними було обрано Директорію, що складалася з п'яти осіб: В. Винниченка, С. Петлюри, Ф. Швеця, О. Андріївського та А. Макаренка. 17 листопада повсталі захопили міста Білу Церкву, Фастів і вирушили на Київ. 18 листопада повстанська армія розбила гетьманські війська під Мотовилівкою (у 30 км від Києва). Становище П. Скоропадського стало безнадійним і 14 грудня 1918 р. він зрікся влади: «Я, Гетман всей Украины, в продолжении семи с половиной месяцев все свои силы отдавал на то, чтобы вывести край из того тяжёлого положения, в котором он был. Бог не дал мне силы выполнить эту задачу. Теперь, учитывая нынешние обстоятельства, руководствуясь исключительно благом Украины, я отрекаюсь от власти. Павел Скоропадский». Після цього він виїхав за кордон.

Нині вчені-історики відзначають, що на тлі руйнації більшовиками національних і соціальних вартостей Української держави Гетьманат

П. Скоропадського демонстрував своєрідний прорив у майбутнє, утверджував незаперечні державно-правові і національно-культурні цінності. Аналізуючи останні події, П. Скоропадський у своєрідному політичному заповіті синові Данилу в 1925 р. так охарактеризував їх: «Стара українська верства була слаба й числом і внутрішньою своєю дезорганізованістю і слабкістю. Вона не мала ні спільного державного ідеалу, ні спільної організації. Лівобережні плекали московську, правобережні польську і тільки невеличка частина, розкидана по різних кутках України, плекала Українську національну культуру» [10, с. 8].

Були серйозні й зовнішні чинники. «Надзвичайно важливим державотворчим аспектом зовнішньої політики Української держави було намагання до консолідації всіх українських етнічних територій. Гетьман демонстрував виразне прагнення включити до складу України Кубань, Крим, значною мірою заселених українцями, які ніколи не втрачали духовної і культурної спорідненості з метрополією. У вересні 1918 р. між урядами України і Криму було укладено попередньо федеративну угоду, згідно з якою Крим мав належати до Української Держави як автономний край з власним сеймом» [13, с.33]. «Прикметно, – зазначає Ю. І. Терещенко, – що вихід Української Держави на міжнародну арену супроводжувався проблемою

визнання інституту гетьманства з усіма його правовими інсигніями, титулатурою, формою звертання, які спирались на українську гетьманську традицію... Причому вживання П. Скоропадським титулатури «Гетьман усієї України», яка визначила загальнонаціональний характер влади та її поширення на всі етнічні українські землі, не могло не зачіпати інтереси деяких держав, які включали українські етнічні території» [Там само, с.31].

Водночас, на радянській території України також відбувалися певні зміни в освіті. Так 22 січня 1919 р. Тимчасовим Робітничо-селянським урядом спеціальним Декретом церква була відокремлена від держави і школа від церкви. 25 січня 1919 р. урядом було видано Декрет «Про передачу усіх навчальних закладів у відання відділу освіти». Цим декретом ліквідовувалася багатотиповість шкіл, відбувалось створення чіткої послідовності та навчально-програмової єдності всіх ступенів і форм навчальних закладів, які створювались в Україні. 9 березня 1919 р. Народний Комісаріат освіти УСРР опублікував Постанову «Про обов'язкове вивчення в школах місцевої мови, а також історії і географії України» [6, с. 48, 49].

Висновки: не дивлячись на короткочасність правління П. Скоропадського, був прийнятий Закон про обов'язкове навчання в школах українською мовою, обов'язкове вивчення у всіх освітніх установах української мови і літератури, історії і географії України. Виконанням Закону опікувалося створене урядом Міністерство народної освіти. У цей час відкривалися нові університети, Українська Академія наук, інші освітні, культурні і мистецькі заклади і установи, видавались українською мовою підручники, зокрема й з географії. Більшого зробити Павлу Скоропадському не судилося.

Література

1. Врублевський В. Г. До створення Української Академії наук / В. Г. Врублевський // УІЖ. – 1993. - № 1. – С. 38-39.
2. Жуковський А. Нарис історії України / А. Жуковський, О. Субтельний. – Львів: Вид-во Наук. товариства Імені Шевченка у Львові, 1992. – 230 с.
3. Жупанський Я. І. Історія географії в Україні: навч. посіб. / Я. І. Жупанський – Львів: Світ, 1997. – 264 с.
4. Кудлай О. Б. Законотворча діяльність українських урядів доби Гетьмана П.Скоропадського в галузі освіти і культури (за матеріалами газети «Державний вісник») / Олександра Борисівна Кудлай // Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, контрверсії: Всеукраїнська наук. конф. 19-20 травня 2008 р. Зб. – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2008. – С. 239-246.
5. Кульчицький С. Історія національної Академії наук України в суспільно-політичному контексті 1918-1998рр. / Станіслав Кульчицький, Юрій Павленко, Світлана Руда, Юрій Храмов. – К.: «Фенікс». – 2000. – 527 с.
6. Курило В. М. Освіта України і науково-технічний та соціальний прогрес: історія, досвід, уроки; монографія / Володимир Михайлович Курило, Віктор Пантелійович Шепотько. – К. : «Деміург», 2006. – 432 с.
7. Майборода В. К. Організатор рідної школи в Україні / В. К. Майборода // Початкова шк. – 1992. - № 11-12. – С. 3-5.
8. Медвідь Л. А. Історія національної освіти і педагогічної думки в Україні: навч. посіб. / Людмила Андріївна Медвідь. – К: Вікар, 2003. – 335 с. (Вища освіта ХХІ століття).
9. Нариси історії українського шкільництва (1905-1933): навч. посіб. // О. В. Сухомлинська та ін. – К.: Між нар. фонд «Відродження», 1996. – С. 83.

10. Пиріг Р. Я. Гетьманат Павла Скоропадського: сутність і форма державності / Руслан Якович Пиріг // Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, контра версії. Всеукр. наук. конф. 19-20 травня 2008 р. Зб. – К.: Вид-во імені Олени Теліги. – 2008. – С.6-12..
11. Сірополко С. Історія освіти в Україні / Степан Сірополко. – К.Наук. думка, 2001. – 912 с.
12. Смолій В. А. Вступне слово / Валерій Андрійович Смолій // Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, контра версії. Всеукр. наук. конф. 19-20 травня 2008 р. Зб. – К.: Вид-во імені Олени Теліги. – 2008. – С. 3-5.
13. Терещенко Ю. І. Гетьманат Павла Скоропадського як прояв консервативної революції / Юрій Іларіонович Терещенко // Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, контрверсії: Всеукраїнська наук. конф. 19-20 травня 2008 р. Зб. – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2008. – С. 13-40.
14. Чернов Б. О. Проблеми розвитку національної освіти в Україні: 1917-1920 рр./ Б.О.Чернов // Розвиток освіти в Україні (П половина ХІХ – поч.. ХХ ст.). – К.: Інст-т. педагогіки, 1995. – С. 99-107.

Чернов Б.О. Развитие национального образования во время Гетьманщины – Украинского государства (30.04.1918 – 15.12.1918 гг.).

Освещается кратковременная деятельность развития национального образования последним Гетманом всей Украины Павлом Скоропадским во время Гетманщины.

Ключевые слова: украинский язык и литература, история и география Украины, новые программы и учебники, открытие новых школ и гимназий.

Chernov B.O. Development of national education in days of Get'manshchiny – Ukrainian state (30.04.1918 –15.12.1918).

The article deals with short work of national education development last Hetman of all Ukraine Paul Hetman Skoropadsky a day.

Key words: Ukrainian language and literature, history and geography of Ukraine, new curricula and textbooks, opening new schools and gymnasiums.

УДК 581.1 : 63 : 378(477)

Чічікова М.А.

РОЛЬ Є.П. ВОТЧАЛА (1864-1937) В СТАНОВЛЕННІ ТА РОЗВИТКУ ВИЩОЇ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ

Стаття присвячена діяльності академіка Є.П. Вотчала щодо організації вищої аграрної освіти в Україні протягом 1898-1930 років.

Ключові слова: Є.П. Вотчал, сільськогосподарська освіта, Київський політехнічний інститут, фізіологія рослин, кафедра ботаніки.

Виникнення і становлення аграрної освіти на теренах України кінця ХІХ – початку ХХ ст. пов'язане з іменами видатних учених, що державотворчо працювали на освітній ниві. Серед них яскравою зіркою сяє ім'я академіка Є.П. Вотчала – талановитого педагога, видатного ученого та експериментатора, доктора біологічних наук, професора, академіка Академії наук України, одного з фундаторів екологічного напрямку вітчизняної фізіології рослин, фізіології окремих сільськогосподарських культур, а також терпентинового виробництва в країні.

Аналіз досліджень і публікацій. Формування певних основ сільськогосподарської освіти розпочалося ще за доби Київської Русі. Своєрідними центрами навчальної та просвітницької діяльності в Україні ХVІ – ХVІІІ ст. були братські школи і колегіуми. Найвидатнішою вітчизняною

культурно-освітньою установою цього періоду стали Острозька та Києво-Могилянська академії. У ХІХ ст., особливо у другій його половині, на теренах України створено університети і вищі технічні заклади, які стали не лише центрами освіти, а й базою для проведення експериментальних і теоретичних досліджень. Один з перших закладів вищої сільськогосподарської освіти в Україні був заснований за її межами. Він був започаткований в 1816 р. поблизу Варшави (Польща входила тоді до складу Російської імперії) у Маримонті як інститут сільського господарства і лісівництва, згодом його переведено до Нової Олександрії (нині Пулави, Польща), а в 1914 р. на початку першої світової війни евакуйовано до Харкова й перейменовано на Харківський сільськогосподарський інститут. У 1851 р. при Харківському університеті (1805 р.) відкрито перше в Україні вище ветеринарне училище першого розряду (нині це Харківська зооветеринарна академія). У цей же час відкриваються сільськогосподарські училища в Умані та Херсоні, що стали базою для відкриття аналогічних інститутів, а на Західній Україні – у Львові відкривається академія ветеринарної медицини (1784 р.) та рільнича академія в Дублянках (1856 р.). Важливою подією для Центральної України стало відкриття у 1898 р. сільськогосподарського відділення у складі Київського політехнічного інституту. На його базі відбулось формування сільгоспвузу, який став основою для становлення Української сільськогосподарської академії – нині Національний університет біоресурсів і природокористування України, одного з провідних вузів аграрного профілю у світі [1].

В сучасній науковій літературі історія сільськогосподарської освіти в Україні не залишилась поза увагою дослідників, але, на жаль, кількість праць з цієї проблематики незначна. Серед них слід виділити такі як «Україна на зламі історичних епох. (Державотворчий процес 1995-1999 рр.)»; «Україна 1991-1995 рр. : Тіні минулого чи контури майбутнього? (Нариси з новітньої історії)»; «Україна: альтернативи поступу. Критика історичного досвіду», автори яких на широкому історичному фоні розглядають події становлення незалежності української держави та вплив цього процесу на інші сфери суспільного життя, зокрема розвиток аграрної освіти [2].

Також проблема історичного розвитку сільськогосподарської освіти на теренах України знайшла своє відображення в наукових працях з історії окремих сільськогосподарських вузів [1, 3, 4, 5, 6, 7]. Відтворення цієї історії передбачає ґрунтовне ознайомлення з життям та науковою спадщиною учених, які зробили вагомий внесок в її розвиток. В своїх наукових працях вітчизняні історики висвітлюють роботу видатних вчених-аграріїв, повертаючи із небуття багато імен видатних синів України, що плідно працювали на ниві аграрної освіти.

Так, в книзі професора Вергунова В.А. «Професор Сльозкін Петро Родіонович (1862-1927)» окремі розділи присвячені історії розвитку вітчизняної вищої аграрної освіти, та історії Київського політехнічного інституту. Поряд з іменами М.П. Чирвінського, К.Г. Шиндлера, П.Р. Сльозкіна автор неодноразово згадує ім'я Євгена Пилиповича Вотчала «...як представника «золотого фонду», або корифея теперішнього Національного аграрного університету» [4].

Досить часто в наукових працях зустрічаються відомості про визначну роль Київського політехнічного інституту в справі започаткування сільськогосподарської освіти на теренах України [1, 8, 9, 10, 11, 12]. Важливою також є колективна праця «Становлення і розвиток аграрної освіти та науки в Україні (з найдавніших часів до сьогодення)», наукові інтереси якої фокусуються в сфері історії. Автори монографії неодноразово згадують про визначну роль Є.П. Вотчала в справі організації навчального процесу: «Підвалиною сільськогосподарського відділення КПІ стали ботанічна й зоологічна лабораторії, зоологічний музей, лабораторії та кабінети часткового і загального землеробства, часткової й загальної зоотехнії, станція випробування сільськогосподарських машин. Одну з найбільших у країні ботанічних лабораторій створив професор Є.П. Вотчал, якого запросили на роботу в КПІ за пропозицією К.А. Тімірязєва.» [13].

Окремий розділ присвячено вченим і педагогам Київського політехнічного інституту, що стояли коло витоків аграрної науки та освіти в Україні в колективній праці «Развитие биологии на Украине с древнейших времен до Великой октябрьской социалистической революции» [3].

Автори статті «Становлення фітофізіології на теренах сучасної України в ХІХ та на початку ХХ ст.» також відзначають значну роль Є.П. Вотчала на виникнення і розвиток сільськогосподарської освіти в Україні: «Кафедру ботаніки КПІ, – читаємо в статті, – з перших днів існування очолив Є. П. Вотчал. Він створив одну з кращих ботанічних лабораторій в тодішній Росії, де працювали відомі вчені С.Г. Навашин, В.В. Фінн.» [14]. Дедалі частіше і молоді учені в своїх пошуках звертаються до забутих імен видатних українських учених-аграріїв [10, 15, 16].

Слід відмітити, що бібліотеки України мають в своїх фондах численні відомості про сподвижників аграрної освіти, учених світового значення та їх наукову спадщину. Зокрема в Державній науковій сільськогосподарській бібліотеці проводиться велика робота з вивчення та відтворення історії вітчизняної аграрної освіти та науки. Ця робота розпочалася завдяки створенню центру розв'язання малодосліджених проблем української аграрної науки. Великий внесок у цю справу зробив директор центру, доктор сільськогосподарських наук, професор В.А. Вергунов. Його праці неодноразово торкаються питань становлення і розвитку сільськогосподарської освіти в Україні, історії навчальних закладів, що були фундаторами розвитку аграрної науки: «...є потреба в загальних рисах віддати належне Київському політехнічному інституту, створеному в 1898 році, за офіційне запровадження на теренах сучасної України вищої агрономічної освіти» - читаємо в статті «Київський політехнічний інститут в житті та науково-освітній діяльності проф. Віленського» [17].

Велику увагу приділяє професор В.А. Вергунов в своїх наукових працях ролі визначних особистостей у становленні аграрної освіти в Україні: «Кафедра ботаніки була створена однією із перших для потреб підготовки агрономів з вищою освітою на сільськогосподарському відділенні Київського політехнічного інституту Імператора Олександра ІІ у 1898 році. Кафедра за 110

років свого існування зробила вагомий внесок у розвиток галузевої науково-освітньої думки в Україні. Не менш важливим є внесок кафедри у становлення однієї із складових науки ботаніки, яку ми називаємо сьогодні сільськогосподарською ботанікою. Слід згадати й про те, - пише далі професор Вергунов, - що багато в чому успішне становлення й репрезентація кафедри відбулася завдячуючи вдалому вибору її першого завідувача - Є.П. Вотчала.» [17].

Необхідно відзначити велику ґрунтовну статтю А.М. Льовшина, присвячену вшануванню пам'яті Є.П. Вотчала. Автор так пише про педагогічну роботу вченого: «Бувши професором сільськогосподарського факультету в КПІ, Євген Пилипович завжди був близький до завдань і запитів сільського господарства. Ботанічна лабораторія, якою він завідував, була розсадником наукових працівників у галузі агрономії. Тут науково виріс ряд видатних учених.» [19].

На жаль, у більшості авторів ми знаходимо лише згадки про визначну роль академіка Вотчала в справі започаткування і розвитку аграрної освіти в Україні, а відомості про його організаційно-педагогічну діяльність носять фрагментарний характер. До цього часу це питання детально не вивчалось, що і спонукало нас до написання цієї статті.

Виклад основного матеріалу. Підготовка спеціалістів сільського господарства в Україні була започаткована в 1898 р. відкриттям сільськогосподарського відділення у складі Київського політехнічного інституту [13]. Однією з перших на сільськогосподарському відділенні Київського політехнічного інституту була створена кафедра ботаніки. Кафедра за період свого існування зробила вагомий внесок у розвиток сільськогосподарської ботанічної науки в Україні.

Євгена Пилиповича Вотчала було призначено ординарним професором по кафедрі ботаніки з 1 вересня 1898 року за рекомендацією К.А. Тімірязєва [20]. На кандидатурі Є.П. Вотчала наполіг перший ректор КПІ професор В.Л. Кирпичов.

Наукову роботу Є. П. Вотчал розпочав ще в студентські роки під час навчання на природничому відділенні фізико-математичного факультету Казанського університету (1886–1887 рр.). Він спеціалізувався з фізіології рослин у видатного ботаніка М.Ф. Леваковського (1887–1889 рр.); певний час працював у Москві під керівництвом всесвітньовідомого вченого К.А. Тімірязєва (1889–1890, 1891–1893 рр.), який справив великий вплив на формування особистості молодого природодослідника; займався науково-організаційною діяльністю у Варшавському університеті разом з талановитим ботаніком-морфологом В.І. Беляєвим (1890–1891 рр.) [21].

Євген Пилипович був членом комісії по спорудженню будівель Політехнічного інституту, а також очолив роботу щодо організації кафедри ботаніки для сільськогосподарського і хімічного відділень. Він склав детальний план побудування лабораторії та ботанічного саду з оранжереею, вегетаційним будиночком, та ставком, повністю втілений у життя до 1902 року [22]. Ботанічна лабораторія КПІ складалася з чотирьох відділів, які могли працювати

одночасно і цілком незалежно один від одного: відділ анатомії, відділ морфології й систематики, відділ фізіології і відділ мікробіології. Принципи, покладені в основу організації лабораторії, були такі: «1). Лабораторія повинна носити дослідчий, а не демонстраційний характер; тому вона має бути не тільки місцем, де зібрано приладдя для наочного викладання, а місцем, де зосереджено помешкання, спеціально пристосовані для провадження наукової праці. 2). Лабораторія має бути поставлена в умови повної можливості найбільш частішого перенесення наукового дослідження “в природу”, під відкрите небо, в ботанічний сад, що оточує лабораторію. 3). Лабораторія та викладання повинні розвинути переважно ті відділи ботанічних дисциплін, що стоять в тісному зв’язку з завданнями агрономії. 4). Організація кафедри повинна по можливості звільняти науковий персонал від усього, що не має безпосереднього зв’язку з її двома прямими обов’язками: викладанням та науковою роботою.» [29]. Дослідження, проведені на кафедрі та в створеній Є.П. Вотчалом ботанічній лабораторії, яка вважалась однією з кращих у Росії (великі й світлі зали з величезними вікнами для занять зі студентами, прекрасне сучасне обладнання), мали значний вплив на розвиток фізіології рослин в Україні.

За порівняно короткий час було обладнано чудову ботанічну лабораторію: великі й світлі зали з величезними вікнами для занять зі студентами, прекрасне сучасне обладнання. Протягом першого ж півріччя 1899 р. розгорнулася в повному обсязі робота кафедри ботаніки. Сам Вотчал вів курс анатомії та фізіології рослин, а також мікробіології для студентів сільськогосподарського відділення, і ботаніки - для хімічного. Крім того, він керував практичними заняттями студентів з цих дисциплін за участю лаборантів. В основу учбового процесу було покладено такі принципи, котрі в подальшому визначили стиль роботи колективу, очолюваного Вотчалом: дослідницький характер діяльності, що відповідає насамперед запитам агрономії, та перенесення наукових експериментів у природу. Основне правило, котре беззастережно виконувалося протягом усіх років існування кафедри: викладає той, хто сам займається інтенсивним науковим пошуком.

Природа щедро наділила Вотчала якостями великого талановитого педагога. Лекції його відзначались стрункістю та систематичністю у поданні матеріалу. Поряд з цим – емоційність, багатство мови, легкість і доступність у викладенні предмета, любов до якого він намагався прищепити слухачам. Як правило, лекції супроводжувалися демонстраційними дослідженнями, постановка яких була блискуча, на дошці викреслювали схеми, на екранах показували діапозитиви [12].

Постанова Головного комітету професійної і спеціально-наукової освіти Наркомпросу УСРР від 21 вересня 1922 року про перетворення агрономічного факультету КПІ в Київський сільськогосподарський інститут поклала початок їх юридичному та господарському розмежуванню [23]. Кафедра ботаніки, яку очолював Вотчал зайняла провідне місце в роботі Київського сільськогосподарського інституту від самого початку його існування. Вона стала центром оригінальних агрофізіологічних досліджень, які відповідають запитам сільського господарства. Євген Пилипович, маючи багатий досвід

роботи у фітофізіологічних лабораторіях Московського університету, Петровської землеробської і лісової академії, Варшавського університету, уже з перших років існування лабораторії перетворив її у центр еколого-фізіологічних досліджень, Для лабораторії було придбано за кордоном квадратний електрометр, радіоінтеграф, електрометри для радіоактивних вимірювань, газометри, гербарій Кнейкера та інше обладнання. Вона мала дослідницький характер, а також сприяла глибокому вивченню тих розділів ботаніки, які були у тісному зв'язку з агрономією. Співробітники ботанічної лабораторії звільнялися від усього того, що безпосередньо не стосувалося педагогічної та науково-дослідної діяльності. Непорушне правило Є.П. Вотчала було сформульовано так: «викладати може тільки той, хто сам працює в науці», відхилення від цього правила не було. Навіть у найтяжчі часи світової та громадянської війн наукова робота вченого не припинялася [12].

«Доводилось дивуватись, – згадує учень Є.П. Вотчала О. Кекух, - не по літах, працездатності академіка Вотчала, енергії в наукових пошуках, прагненню до нового, яке приносили молоді кадри. Читаючи лекції, він запалював аудиторію до справжньої творчості, захоплював студентів емоціональністю, темпераментом. За 34 роки керівництва Є.П. Вотчалом кафедрою ботаніки через учбові аудиторії і наукові лабораторії пройшло близько 1000 спеціалістів сільського, лісового господарства, цукрової і хімічної промисловості, лікарів, селекціонерів, педагогів. Серед них такі видатні радянські вчені, як професор О.О. Табенцький, І.М. Толмачов, А.С. Оканенко, селекціонери лауреати Ленінської премії – В.П. Зосимович, О.К. Коломієць, Л.П. Максимчук, В.М. Лебедев та багато інших» [25].

Висновки. В статті показано визначну роль академіка Є.П. Вотчала в справі започаткування та розвитку вищої сільськогосподарської освіти в Україні. Висвітлено науково-педагогічну діяльність Є.П. Вотчала в Київському політехнічному та Київському сільськогосподарському (нині – Національний університет біоресурсів і природокористування України) інститутах.

Розкрито організаційну діяльність вченого в створенні ботанічної лабораторії Київського політехнічного інституту – наукової бази фітофізіологічних досліджень в Україні.

Показано, що академік Вотчал стояв коло витоків української сільськогосподарської освіти. Роботи, проведені в створеній Вотчалом ботанічній лабораторії, справили значний вплив на розвиток фізіології рослин в Україні, поклали початок новому напрямку в фізіології рослин - окремій фізіології сільськогосподарських культур.

Література

1. Мельничук Д. О. Історія аграрної освіти в Україні / Д. О. Мельничук, Л. Ю. Беренштейн. – Київ : Наук. думка, 2006. – С. 56-57.
2. Білан С. О. Аграрна освіта в Україні : історичний аспект (90-ті роки ХХ – ХХІ ст.) [] автореф. дис. канд. іст. наук : 07.00.01 \ С. О. Білан; наук. кер. С. С. Коломієць; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2005. – 20 с.
3. Барбич А. И. Развитие биологии на Украине с древнейших времен до Великой октябрьской социалистической революции / А. И. Барбич, К. А. Виноградов, Ф. Н. Серков и др. - К. : Наукова думка, 1984. – 407 с.

4. Вергунов В. А. Професор Сльозкін Петро Родіонович (1862-1927) / В. А. Вергунов. - УААН, ДНСГБ, Укр. держ. насіннева інспекція. – К. : Аграрна наука, 2007. – 180 с.
5. Білоцерківська А. С. Київський політехнічний інститут у житті та творчій діяльності професора А. Г. Терниченка / А.С. Білоцерківська // Історичні записки : Збірник наукових праць. Вип. 16. – Луганськ, 2007. – С. 10-19.
6. Богун Н. Новоолександрійський інститут сільського господарства і лісівництва : Маримонтський період (1816-1861) / Н. Богун // Історія української науки на межі тисячоліть : Зб. наук. праць / Відп. редактор О. Я. Пилипчук. - Вип. 48. - 2010. – С. 3-9.
7. Вільчинська Д. Розвиток вітчизняної вищої сільськогосподарської освіти (XIX - поч. ХХ ст.) / Д. Вільчинська // Історія української науки на межі тисячоліть : Зб. наук. праць / Відп. редактор О. Я. Пилипчук. - Вип. 48. - 2010. – С. 28-37.
8. Михайлюк О. І. Становлення та розвиток сільськогосподарських освітніх закладів Полтавщини у ХІХ ст. - 20-х роках ХХ століття : [Посіб.] / О. І. Михайлюк // Укр. акад. аграр. наук., Центр. наук. с.-г. б-ка. – К. : Нора-принт, 2001. – 19 с.
9. Діденко В. В. Нарис історії НАУ (до сторіччя заснування) / В. В. Діденко. – К., 1998. – 176 с.
10. Анікіна О. П. Є. П. Вотчал (1864-1937) видатний учений-ботанік, засновник української наукової школи фізіологів рослин, організатор науки, педагог, громадський діяч / О. П. Анікіна // Історія української науки на межі тисячоліть : Зб. наук. праць / Відп. редактор О. Я. Пилипчук. - Вип. 43. - 2009. – С. 3-8.
11. Вергунов В. А. Євген Пилипович Вотчал / В. А. Вергунов, І. П. Григорюк, Т. І. Лютова // Сортовивчення та охорона прав на сорти рослин. - 2005. - № 2. - С. 171-178.
12. Вотчал-Словачевська В. Є. Євген Пилипович Вотчал / В. Є. Вотчал - Словачевська, Г. Г. Костюк – Київ : Наук. думка, 1991. – 152 с.
13. Становлення і розвиток аграрної освіти та науки в Україні (з найдавніших часів до сьогодення) / Д. О. Мельничук, М. В. Зубець, Л. Ю. Беренштейн, С. С. Коломієць, Б. Л. Панасюк, С. К. Рудик, С. К. Гузеватай. – К : НАУ, 2005. – 224 с.
14. Христова Т. Є. Становлення фітофізіології на теренах сучасної України в ХІХ та на початку ХХ століття / Тетяна Христова, Микола Мусієнко. // Історія української науки на межі тисячоліть : зб. наук. праць / Відп. ред. О. Я. Пилипчук. – 2004. – Вип. 17. – С. 116-124.
15. Чічікова М. А. Короткий нарис діяльності академіка Є. П. Вотчала (1864-1937) / М. А. Чічікова // Історія освіти науки і техніки в Україні : матеріали п'ятої конф. молод. учених та спеціалістів, 28 трав., 2009 р., м. Київ / ДНСГБ УААН. – К., 2009. – С. 182-184.
16. Чічікова М. А. Академік Є. П. Вотчал та його наукова школа : витоки становлення і діяльності [Електронний ресурс] / М. А. Чічікова // Історія науки і біографістика. - 2010. - № 1. - Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/INB/2010-1/10_chichikova.pdf
17. Вергунов В. А. Київський політехнічний інститут в житті та науково-освітній діяльності проф. Віленського / В. А. Вергунов // Нариси історії аграрної науки, освіти та техніки / УААН, ДНСГБ. – К. : Аграрна наука, 2008. – Ч. 2. – 568 с.
18. Вергунов В. А. Віхи історії кафедри ботаніки Національного аграрного університету (До 110-річчя створення) / В. А. Вергунов // Матеріали 7-ї Всеукраїнської наукової конференції «Актуальні питання історії науки і техніки». – К, 1986. – С. 183.
19. Левшин А. М. Академік Є. П. Вотчал (1864-1937) // Журн. ін-ту ботаніки АН УРСР. – 1938. - № 16 (24). – С. 197-209.
20. Личный состав Киевского политехнического института императора Александра II за 1908–1909 годы. – К. : Тип. С. В. Кульженко, 1910. – 39 с.
21. Вотчал Евгений Филиппович // Российская профессура XVIII – начала ХХ вв. Биологические и медико-биологические науки. Биографический словарь / В. А. Волков, М. В. Куликова. – СПб. : РХГА, 2003. – С. 128.
22. Автобиография Е. Ф. Вотчала. - Архив Российской Академии наук. - Ф. 518. - Оп. 5. - Дело 27. - Л. 1-2.

23. Вотчал С. П. Ботанична лабораторія КСПІ // Київський політехнічний інститут і Київський сільсько-господарський інститут – XXV років. 1898–1923 : Ювіл. зб. – К. : Київ-Друк, 1924. – Ч. 8. – С. 230-234.

24. Из истории Киевского политехнического института : Сборник документов и материалов. Т. 1 : (1898–1917) / Сост. : Э. М. Бондаровская, М. И. Горбунова, Е. М. Куш и др.; Отв. ред. А. С. Плыгунов. – К. : Изд-во Киев. ун-та, 1961. – 387 с.

25. Кекух О. М. Піонери вищої сільськогосподарської освіти / О.М. Кекух // Хлібороб України. – 1973. - № 3. – С. 39.

Чичикова М.А. Роль Є.Ф. Вотчала (1864-1937) в становленні і розвитку вищого сільськогосподарського освіти в Україні.

Стаття посвячена діяльності академіка Вотчала Е.Ф. по організації вищого аграрного освіти на Україні в період 1898 -1930 років.

Ключевые слова : *Е.Ф. Вотчал, сільськогосподарське освіта, Київський політехнічний інститут, фізіологія рослин, кафедра ботаніки.*

Chichikova M.A. E.F.Votchala's role (1864-1937) in formation and development of the higher agricultural education in Ukraine.

The article is dedicated to the activities of academician Votchala on the organization of higher agricultural education in Ukraine.

Key words: *E.F.Votchala, agricultural education, Kiev Polytechnic Institute, physiology of plants, chair of botany.*

ББК Ф4(43)

Чугрина О.Р.

ПРОБЛЕМИ МОВНОГО РОЗВИТКУ РЕГІОНІВ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ

Розглянуто політико-правові засади мовної політики в поліетнічних державах та досвід західноєвропейських країн щодо їх впровадження в сучасних умовах. Показано, що в Західній Європі проводиться помірний плюралістичний мовний політика.

Ключові слова: *мовна політика, поліетнічні держави, Західна Європа, мовний плюралізм.*

Кожна поліетнічна країна раніше чи пізніше стикається з проблемою врегулювання інтересів етнонаціональних спільнот та держави, на території якої вони мешкають. З кін. 80-х рр. ХХ ст. спостерігається збільшення інтересу з боку держав, міжнародних організацій до прав народів і етнічних меншин, що було зумовлено новою хвилею етноренесансу.

Вивчення теоретичного й практичного досвіду мовної політики країн Західної Європи та застосування його в подальшому розвитку України є вельми корисним в контексті європейської орієнтації нашої держави.

У роботах зарубіжних та українських учених (В. Кімлик, С. Густавсон, Л. Левін, І. Ілішев, М. Шульга та ін.) обґрунтовано вагому цінність полікультурної різноманітності європейського суспільства у його консолідації, збереження етнокультурної ідентичності народів Європи. Також аналізується становлення сучасних норм міжнародного права, що визначають мовні права народів і меншин, узагальнюється світовий досвід проведення культурної політики в багатонаціональній державі[1]. У висвітленні зазначених питань у

90-ті рр. ХХ ст. спостерігались нові тенденції, поява яких стала закономірним наслідком формування нового концептуального бачення етнонаціональних питань, але цей процес ще триває.

Віддаючи належне теоретичному й практичному доробку вітчизняних та зарубіжних учених необхідно зазначити недостатній рівень розробки сучасних засад мовної політики в поліетнічних державах, аналіз досвіду демократичних держав, щодо регулювання мовних питань, сучасних тенденції в цій сфері в Західній Європі. Ці обставини обумовили звернення автора до зазначеної проблеми.

Метою дослідження є аналіз правових засад мовної політики в поліетнічних державах та досвід західноєвропейських країн щодо їх впровадження в сучасних умовах.

Постійна або часта взаємодія етносів приводить до більш швидкого засвоєння інокультурних елементів. Але насильницьке нав'язування культури, мови в тому числі, неминує викликає відторгнення і, як подальший розвиток подій, – надмірну акцентуацію власної самобутності.

В культурній активності, яка проявляється в процесі міжетнічної взаємодії умовно можна виділити два специфічних напрями: активність по відношенню до власної культури і позитивну або негативну активність по відношенню до іншої культури.

Як вважає доктор соціологічних наук А. Аза можна констатувати наявність двох найбільш поширених моделей міжкультурної взаємодії етносів – інструментальної та динамічної. Перша модель значною мірою зорієнтована на адаптивні механізми тих чи інших компонентів культури. Найчастіше у даному випадку задіяними виявляються мова, взірці та норми поведінки. Друга модель – стратегічної спрямованості дає змогу зосередитись на змінах у структурі взаємодії, спираючись на потенційні можливості міжкультурної комунікації. Однак найважливішим, мабуть, є те, що аналіз етнокультурних реалій під кутом зору розглянутих моделей дає змогу виявити проблеми та суперечності, які власне виникають у процесі взаємодії [2].

Особливу увагу зараз європейське співтовариство приділяє мовному питанню та збереженню лінгвістичної самобутності народів Європи. Одним із важливіших факторів збереження етнокультурної ідентичності, запобігання етнополітичних конфліктів та стабілізації етнонаціональних відносин є міжнародне та національне законодавства, що регулюють мовну політику держав.

На сьогодні лінгвістична ситуація в Європі має такий вигляд: в багатьох країнах офіційною мовою є одна мова (виключення має Бельгія, Ірландія, Швейцарія, Люксембург), але припускається існування інших мов без офіційного статусу.

Мовний режим західноєвропейських країн*

Країна	Державна мова	Мови меншин або областей
Австрія	Німецька	
Бельгія	Німецька, французька, фламандська	Одномовність в межах мовного округу, за винятком Брюсселя (офіційна двомовність)
Великобританія	Англійська	Мовні меншини: шотландська (Шотландія), ірландська (Північна Ірландія), валійська (Уельс)
Данія	Датська	Німецькомовна меншина на півдні країни та ескімоська мовна меншина у Гренландії (офіційний мовний режим)
Ісландія	Ісландська	
Ірландія	Ірландська (гельська) та англійська	
Іспанія	Іспанська (кастильська в усьому Королівстві)	Баскська, каталонська, галісійська, валенсійська (двомовність поряд з іспанською у відповідних автономних областях); у князівстві Андорра – каталонська, широко використовується французька та іспанська мови
Італія	Італійська (на всій території республіки)	Німецька (Трентіно–Альто–Адідже), французька (Валле–д’Аоста), сардинська (Сардинія), словеномовна меншина (Фріулі–Венеція–Джулія)
Люксембург	Французька і люксембурзька (летцебурзька – німецько- мозелько- франкський діалект)	Широко застосовується німецька мова
Норвегія	Норвезька	
Нідерланди	Голландська	Фризська мовна меншина на північному сході країни (без офіційного статусу), використання креольського діалекту папіаменто на Нідерландських Антильських о-вах та о. Аруба
Німеччина	Німецька	Датська і фризська мовні меншини на північному заході країни (без офіційного мовного режиму)
Португалія	Португальська	
Франція	Французька	Мовні меншини: ельзаська (в Ельзасі існує офіційний мовний режим для німецької мови), бретонська, баскська, каталонська, креольська (заморські департаменти), корсиканська, меланезійська і полінезійська (заморські території), провансальська; у князівстві Монако поряд з французькою мовою вживається монегаська (суміш фр. та італ.), використовується італійська, англійська мови
Фінляндія	Фінська, шведська	
Швеція	Шведська	Вживається саамська та фінська мови
Швейцарія	Німецька (діалект швіцердюч), французька, італійська	Ретороманська мова (не має офіційного статусу), якою розмовляє менше 1% населення

*Складено за даними: Безуглий В.В. Регіональна економічна та соціальна географія світу/ В.В.Безуглий, С.В.Козинець. – К.:Академія, 2003. – С. 107–189; Дербишайр Д. Политические системы мира: Пер. с англ. В 2 т. / Д.Дербишайр, Я.Дербишайр.– М.: РИПОЛ КЛАССИК, 2004. – Т.2. – С. 209–297; Зіллер Ж. Політико-адміністративні системи країн ЄС: Порівн. аналіз. Пер. з фр. / Ж.Зіллер. – К.: Основи,1996.– С. 13–31.

Не зважаючи на те, що в сучасних розвинених націях можна спостерігати не лише одномовність, а й дво-, навіть тримовність, проте такі випадки скоріше за все є винятками, тоді як правилом можна вважати тенденцію до одномовності, принаймні на офіційному державному рівні. При цьому, звичайно, демократичні нації, де поважаються права етнічних меншин, котрі є частинами поліетнічних, тобто багатонаціональних країн, створюють належні умови для функціонування й розвитку мов цих меншин. Як правило, такі мови мають лише місцеве, регіональне значення, домінуючою ж на території держави завжди є мова титульної нації, в основі якої знаходимо домінування того чи іншого етносу.

Що стосується мовного націоналізму, то Швейцарія та Бельгія в європейській історії ХІХ та ХХ ст. являє собою виключення, існування якого доказує, що життєздатною є така державність, яка не вимагає від своїх мешканців єдиної мови.

Бельгійське суспільство, починаючи з другої половини ХІХ ст. поступово висувало на перший план мовне питання. В Бельгійській конституції 1831 р. не були означені ніякі державні мови. Одна стаття, в якій йшлося про мову, надає законодавцю право приймати рішення відносно вживання мов*. У другій половині ХІХ ст. фламандський мовний рух став набувати все більшого значення та здобув перших успіхів. В 1873 р. було признано рівність мов перед судом, в 1878 р. – в державному управлінні, в 1883 р. було дозволено використовувати фламандську мову в державних провінціях [3]. Фламандська мова отримала статус однієї з бельгійських державних мов і у фламандських провінціях її дорівнювали до французької. З 1898 р. закони бельгійської держави офіційно видавались на фламандській та французькій мовах. Закони про мови в період з 1932 р. до 1938 р. встановили для Фландрії та Валлонії відповідну єдиномовність в управлінні, викладанні, судочинстві та армії. Тим самим був створений мовний кордон. Два регіони Брюсселя встановили двомовність.

Після Другої світової війни внутрішньополітичне життя знову проходило під знаком питання про мови, який був пов'язаний з економічними та соціальними проблемами. Тільки державні реформи 1970–1990-х рр. принесли заспокоєння, зробив Бельгію федеральною союзною державою з трьома областями та трьома мовами: французькою, німецькою, фламандською.

*Декрет тимчасового уряду 1830 р. визначив, що державною мовою є французька мова, але якщо цього вимагає ситуація, то окремі тексти повинні публікуватись також на фламандській та німецькій мові. До 1836 р. тексти у “Збірнику королівських законів та постанов” публікувались також і на фламандській мові. Переваги, які надавались французькій мові, можна пояснити тим, що бельгійську революцію зробила буржуазія, яка в своїй переважній більшості (і у фламандських провінціях також) використовувала французьку мову в якості побутової розмовної. Вона розглядала його як мову торгівлі та способу життя, як вираження сучасності і прогресу та вважала, що з часом фламандська мова зникне.

Бельгія об'єднує декілька лінгвістичних та культурних груп, кожна з них має власні інститути, які покликані гарантувати здійснення її прав та які дозволяють як індивідам, так і етнічній спільноті зберігати свою мову, свою релігію, свої культурні цінності та організувати самостійну систему освіти. Причому мова не йдеться про створення областей компактного мешкання таких спільнот.

Усе діловодство на державному та муніципальному рівнях на півночі ведеться фламандською, на півдні – французькою мовами. У Брюссельському регіоні у всіх установах в офіційній документації гарантується повна двомовність. Спеціальний брюссельський статус, хоча й жорсткий, значною мірою знімає можливість мовних суперечностей.

Досвід вирішення мовного питання у восьми комунах Бельгії, де введено режим так званого мовного сприяння, потребує вивчення. Ці комуни територіально належать до Фландрії, але мають значну меншину (а іноді і більшість) бельгійців, які вживають французьку мову. В них офіційною мовою є фламандська, однак бельгійцям, які вживають французьку, надається право і можливість звертатися до установ, вести офіційне листування і отримувати документи французькою мовою. Для обрання ж бургомістром чи зайняття деяких інших офіційних посад франкомовний громадянин має скласти іспит з фламандської мови і навпаки.

В той же час конкуренція французької та фламандської мов продовжується. На сьогоднішній день фламандці занепокоєні поступовим витисненням їхньої мови і вимагають більш жорстоких юридичних гарантій їх захисту.

З цього приводу уявляє певний інтерес Іспанія. Конституція Іспанії в 1978 р. зафіксувала відмову від франківського лозунгу “Іспанія – один народ; одна батьківщина, одна держава”; у ст.2 визнала право на автономію не тільки областей, а й національностей. Визнавався багатонаціональний характер держави. Хоча офіційною мовою було визнано кастильську, за автономними співсуспільствами закріплювалося право установлювати офіційну мову областей. При цьому багатство лінгвістичних особливостей різних районів країни визнається культурною спадщиною Іспанії, яке користується захистом і повагою (ст.3). До предметів ведення регіональних співсуспільств відносяться питання розвитку культури, наукових досліджень, освіти, в т.ч. і на мові автономії регіонального співсуспільства (ст.148, п.1.17.) [4]. Зафіксовано охорону та повагу історичних прав національних територій. Згідно з офіційними статистичними даними, для 25% іспанців, які мешкають на 38,9 % території країни, кастильська не є рідною мовою [5].

В Іспанській доктрині виділяють різні критерії, які свідчать про утворення національності: історична єдність (перш за все, культурно-лінгвістична); наявність колективної психології, проявлення спільної волі; боротьба за встановлення власних політичних інститутів. Слід визначити, що різниця між областями та національностями полягає в більшому або меншому ступені усвідомлення власної колективної ідентичності та наявності бажання її зберігати.

Практичний досвід Іспанії свідчить, що не завжди є зв'язок між рівнем свідомості спільноти та її питомою вагою у складі населення країни, відсотком осіб, які володіють регіональною мовою. Баски – найменш численний народ Іспанії порівняно з Каталонією та Галісією, з найменшою кількістю осіб, які вільно володіють ті використовують мову регіону. Разом з тим саме в Країні Басків особливо гостро проявляється бажання зберегти свою ідентичність. З одного боку, цьому сприяє корінна різниця баскської мови від інших країн мови. З другого боку, існують історико-політичні причини, а саме – жорстокі репресії франкістської влади проти будь-яких національних проявів в регіоні та активізація терористичної діяльності націоналістичних груп, як реакція на політику центральної влади.

Акти, які закріплюють деякі аспекти правового статусу іншомовних груп, достатньо багаточисленні. До них відносяться документи, які регламентують право іномовних меншин користуватися рідною мовою (Королівський декрет Іспанської Монархії від 10.05.1976 р. про використання різних мов Іспанії в діяльності місцевих корпорацій), навчатися рідною мовою (Королівський декрет Іспанської Монархії № 2003 від 3.10.1979 р. про інкорпорацію валенсійської мови в систему освіти Валенсії) [6].

Після прийняття Конституції 1978 р. була видана ціла серія нормативних актів, регламентуючих окремі елементи правового статусу іншомовних груп населення. За пропозицією міністерства освіти, було введено обов'язкове викладання мови іншомовного населення у всіх учбових закладах областей за їх проживанням, передбачалося створення кафедр мови і літератури цих груп в інститутах та університетах, підготовка навчальних посібників та дидактичних матеріалів на рідній мові. Також передбачалось використання мови іншомовного населення в муніципальних, та провінціальних органах, також в контактах з населенням. Місцеві засади можуть видавати акти як на кастильській мові, та і на мові, яка розповсюджена в даній місцевості.

У ряді іспанських статутів, включені питання, пов'язані з офіційною мовою області, або місцевими діалектами. В двох областях гарантується використання та викладання місцевих діалектів – аранеського говору (ст.3 Статуту Каталонії) та астурійського діалекту – бабле (ст.4 Статуту Астурії) [7]. В цій країні п'ять областей поряд з кастильською мовою мають свою офіційну мову автономного суспільства: Валенсія (ст.7 Статуту Валенсії), Балеарські острови (ст.3 Статуту Балеарських островів), Галісія (ст.5 Статуту Галісії), Каталонія (ст.3 Статуту Каталонії), Країна Басків (ст.6 Статуту Країни Басків) [8]. Крім того, баскська мова є офіційною мовою в баскомовних районах області Наварра (ст.3 Статуту Наварри) [9].

У статутах іспанських областей закріплюється наступна конструкція: всі мешканці області мають право вивчати обидві мови і користуватися ними, ніхто не може бути дискредитований за мовним принципом; органи автономного співтовариства гарантують можливість користуватися обома мовами – державного і регіонального, а також надають необхідні засоби і можливості для вивчення обох мов.

У 1997 р. автономний парламент Каталонії прийняв закон про лінгвістичну

політику, який значно розширив сферу обов'язкового застосування каталонської мови в автономії та ввів положення про введення заходів з так званої „позитивної дискримінації”, що передбачає створення системи двомовної асиметрії на користь каталонської мови.

У 1998 р. керівники націоналістичних партій Галісії, Каталонії і Країни Басків прийняли так звану „Барселонську декларацію, де в якості пріоритетів співробітництва „історичних територій”, між інших, зафіксовані питання культури, мови, символіки, а також відстоювання концепції багатонаціональної держави, що виходить за межі Основного закону [10].

Елементи правового статусу іншомовних груп розрізняються не тільки від країни до країни, але й в масштабі однієї держави. Досить яскравим прикладом в цьому плані є Італія, де в трьох областях компактно мешкають іншомовні меншини, які складають більшість в окремих комунах або провінціях (франкомовне населення Валле-д'Аости, німецькомовне населення Трентіно–Альто–Адідже, слов'яномовне Фріулі–Венеції–Джулії). Певним областям з урахуванням їх особливих потреб надаються спеціальні форми та умови автономії: їх статuti можуть містити спеціальні норми, які відрізняються від положень, закріплених у розділі V “Області, провінції та комуни” Основного закону Італійської Республіки, за умови відповідності іншим розділам Конституції [11].

Статuti цих областей демонструють різний підхід до вирішення проблем іншомовного населення. Так, в області Фріулі–Венеція–Джулія надаються рівні права італомовним та іншомовним громадянам (ст.3 статуту). При цьому об'єктами охорони є окремі громадяни. В статуті Валле-д'Аости (ст.38-40) охороняють вже мовні меншини загалом, однак проблема зводиться лише до питань освіти і культури, використання французької мови в суспільному та культурному житті. Статут Трентіно–Альто–Адідже трактує проблему меншин значно ширше, в тому числі і в економічному, і в політичному аспектах. Охороняються права не тільки південних тірольців, але й ладинів, які компактно мешкають в ряді комун. Для німецькомовного населення та ладинів резервуються місця в представницьких установах, органах адміністративної юстиції, народної освіти.

Прикладом надання максимальних прав мові меншин є політика Фінляндії відносно етнічних шведів, що мешкають на її території. Хоча вони складають усього 6% громадян країни, шведська мова одразу отримали статус другої державної, в Хельсінкі та в інших крупних містах встановлений білінгвізм, муніципалітети комун функціонують на обох мовах. На автономних Аландських островах фінська мова взагалі не вживається [12].

Висновки. Посилення міжкультурної взаємодії етносів є характерною ознакою сучасної доби. Проте не слід забувати, що дана тенденція за різних соціальних умов може проявлятися по-різному. В одних випадках вона може стати джерелом загострення етнокультурних суперечностей, а в інших – навпаки, яскравим проявом однієї з об'єктивних закономірностей зближення етнічних культур.

Демократичні нації, де поважаються права етнічних меншин, котрі є частинами поліетнічних країн, створюють належні умови для функціонування й розвитку мов цих меншин. Як правило, такі мови мають місцеве, регіональне значення. В Західній Європі політика монолінгвізма була замінена політикою «мультикультуралізму», акцент був зроблений на позитивному сприйнятті представників іншомовних груп. З'явилася мода на білінгвістичну освіту, а в суспільстві, внаслідок цього, значна кількість білінгвістів та бікультуралів. Європейські держави досить гнучко підходять до цієї проблеми, в цілому ж зараз проводиться помірна плюралістична мовна політика.

Увага до збереження ідентичності та створення умов подальшого розвитку мовних, культурних та духовних цінностей не тільки титульного етносу, але й окремих етнічних груп в межах національних держав є логічним продовженням традиції, на засадах якої виникла і розвинулась європейська цивілізація.

Література

1. Kymlicka W. Multicultural Citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights/ W.Kymlicka. – Oxford, Clarendon press, 1998. – 280 p.; Gustavsson S. The Future of the Nation-State: Essays on Cultural Pluralism and Political Integration /S.Gustavsson, L.Levin. –Stockholm, Nerenius&SanterusPublishers, 1999. – 302 p.; Илишев И.Г. Язык и политика в многонациональном государстве (политологические очерки) / И.Г.Илишев. – Уфа: Китап, 2000. – 272 с.; Шульга М. Форма злагоди: діалог культур / М.Шульга // Віче. – 1997. – № 4. – С. 32–42.
2. Аза Л.А. Особливості процесу міжетнічної культурної взаємодії в українському суспільстві / Л.А.Аза // Українське суспільство на порозі третього тисячоліття. – К.: Ін-т соціології, 1999. – С. 611.
3. Альтерматт У. Етнонаціоналізм в Європе / У.Альтерматт. – М.: Рос.гос. гуманит. ун-т, 2000. – С.181.
4. Конституция Испании // Конституции государств Европейского Союза. – М.: ИНФРА-М-НОРМА, 1997. – С. 371–372, С.404.
5. Васильева Т.А. Законодательство об этнических меньшинствах в странах Западной Европы: тенденции развития / Т.А.Васильева // Права человека и межнациональные отношения. – М.: Ин-т гос. и пр., 1994. – С. 116.
6. Рушковская Е.И. Статус национальных меньшинств: отечественный и зарубежный опыт: Дис. ...канд. полит. наук: 23.00.02. / Е.И. Рушковская. – Одесса, 2000. – С.96.
7. LeyOrgánica 4/1979, dediciembre, deEstatutodeAutonomiade Cataluña. – <http://www.igsap.map.es/cia/dispo/estatutos.htm> (17.11.2003); LeyOrgánica 7/1981, dediciembre, deEstatutodeAutonomiadelPrincipadodeAsturias. – <http://www.igsap.map.es/cia/dispo/estatutos.htm> (17.11.2003).
8. LeyOrgánica 5/1982, de 1 de julio, deEstatutodeAutonomiadelacomunidadValenciana. – <http://www.igsap.map.es/cia/dispo/estatutos.htm> (17.11.2003); LeyOrgánica 2/1983, de 25 de febrero, delEstatutodeAutonomiaparalasIllesBalears. – <http://www.igsap.map.es/cia/dispo/estatutos.htm> (17.11.2003); LeyOrgánica 1/1981, de 6 de abril, porlaqueseapruebaelEstatutodeAutonomiadeGalicia. – <http://www.igsap.map.es/cia/dispo/estatutos.htm> (17.11.2003); LeyOrgánica 4/1979, dediciembre, deEstatutodeAutonomiade Cataluña. – <http://www.igsap.map.es/cia/dispo/estatutos.htm> (17.11.2003); Ley Orgánica 3/1979, de 18 de diciembre, de EstatutodeAutonomiadel País Vasco. – <http://www.igsap.map.es/cia/dispo/estatutos.htm> (17.11.2003).
9. LeyOrgánica 6/1982, dediciembre, deEstatutodeAutonomiadeNavarra. – <http://www.igsap.map.es/cia/dispo/estatutos.htm> (17.11.2003).

10. Волкова Г.И. Государство автономий и политика регионального автономизма в современной Испании / Г.И.Волкова, Э.В.Тадевосян. – http://law-and-politics.com/paper.shtml?a=1_2001&o=143802 (22.05.2004).

11. Конституция Итальянской Республики // Конституции государств Европейского Союза. – М.: ИНФРА-М-НОРМА, 1997. – С. 442-446.

12. Хорн Ф. Национальные меньшинства Финляндии / Ф.Хорн. – <http://www.pietari.com/russian/vahemmistot-24.htm//> (28.05.2003); Нарочницкая Е.А. Этнонациональные конфликты и их разрешение: Политические теории и опыт Запада / Е.А.Нарочницкая. – М.: ИНИОН, 2000. – С.81.

Чугрина О.Р. Проблемы языкового развития регионов Западной Европы.

Рассмотрены политико-правовые принципы языковой политики в полиэтнических государствах и опыт западноевропейских государств по их внедрению в современных условиях. Показано, что в Западной Европе проводится умеренная плюралистическая языковая политика.

Ключевые слова: языковая политика, полиэтнические государства, Западная Европа, языковой плюрализм.

Chugrina O.R. Problems of Language Development of Western Europe's Regions.

In this article, the policy-law principals of the language policy in poliethnic states and experience of the West-European states on their introduction in modern conditions are considered. It is shown, that a moderate pluralism language policy is conducted in Western Europe.

Keywords: language policy, poliethnic states, Western Europe, language pluralism.

УДК 94:35.071.5(477)«192/193»

Шабельніков В.І.

МІСТА І НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ УКРАЇНИ В РАДЯНСЬКІЙ СИСТЕМІ АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОГО УСТРОЮ (1920-1930-ті рр.)

Досліджується політика радянської влади з питань розвитку міст і населених пунктів України, формування структури міських поселень, становлення нової системи управління містами відповідно до реформ адміністративно-територіального устрою 1920-1930-х років.

Ключові слова: міста, населені пункти, селища міського типу, адміністративно-територіальний устрій, перейменування населених пунктів, чисельність міст, міська самоврядність, управління містами.

У 1922-1925 роках почала формуватися зовсім нова система адміністративно-територіального управління України, яка докорінно відрізнялася від тієї, що існувала до 1917 року. Її складовою частиною стало створення відповідної системи управління містами і населеними пунктами.

В історичній літературі проблема розвитку міст і населених пунктів України поки ще не привернула увагу широкого кола дослідників. Втім існують наукові роботи, автори яких опосередковано торкалися даної проблеми. Зокрема, в монографії А.В. Гонтаря [1], кандидатській дисертації О.В. Гребеннікової [2] зосереджено увагу на діяльності міських рад і місцевих органів влади у 1920-1930-х роках. Різні аспекти історії міст, їх соціального розвитку знаходили своє висвітлення у працях О.І. Кокорської [3], М. Борисенко [4], Н.І. Коцур [5]. Деякі свідчення з історії міст і населених пунктів можна почерпнути з енциклопедичного видання «Історія міст і сіл

Україні» [6]. Однак питання становлення і розвитку міст та населених пунктів в новій системі АТУ в зазначений період не стали предметом окремого дослідження істориків, що і зумовило вибір автором теми даної статті.

Отже метою нашого дослідження є аналіз змін в мережі міст і населених пунктів України, формування системи управління ними у відповідності з реформуванням АТУ республіки.

В економічних, соціально-культурних перетвореннях країни радянське керівництво провідне місце відводило розвитку міст і населених пунктів. Одним з важливих етапів їх історії є 1920-ті роки, коли відбувалося відновлення міст і формувалась нова система управління територіями.

Вже на початку 1920-х років в УСРР було проведено перегляд мережі міст і містечок у зв'язку з їх економічним характером. Правовою основою цієї роботи стала затверджена постановою ВУЦВК і РНК УСРР 16 квітня 1924 року «Інструкція про порядок перерахування залюднених пунктів до розряду міських або сільських поселень» [7, с. 187], згідно з якою встановлювався поділ населених пунктів на міські і сільські. Крім міст, введено категорію так званих селищ міського типу (с.м.т.), які ділилися на офіційні (мали права міст) і неофіційні, що підпорядковувалися сільрадам.

Відповідно до цієї інструкції до березня 1925 року по 7 губерніям республіки до міст і поселень міського типу було віднесено 112 населених пунктів, з них 65 міст. Інструкція визначала кількість населення для міст, не менше 10 тис. мешканців, для селищ міського типу не менше 3 тис., якщо більшість їх не була зайнята в сільському господарстві. У зв'язку з цим майже 40% давніх міст втратила титул міста, зате містом став ряд містечок і сіл.

Як приклад, можна навести постанову ВУЦВК і Раднаркому від 13 березня 1925 року про списки міст і селищ міського типу, згідно з якою до розряду міст в УСРР були віднесені 80 міст, 96 офіційних і 226 неофіційних селищ міського типу [8, арк. 195-196].

Згідно з Конституцією УСРР 1919 року вищим органом влади на території міста була міська рада. Діяти міські ради почали відразу ж після виборів 1920 року. Чисельність їх депутатів відрізнялася по різних містах, в різні роки і залежала від кількості населення міста і норм представництва. Так, у 1924 році Сталінська міська рада мала 446 осіб, Артемівська – тільки 132 особи [9, с.149].

В залежності від політичної ситуації та потреб господарського розвитку міське самоврядування або розширювалось, або урізувалось. Деякі складності в роботі міських рад України багато в чому спричинялися невдалим законодавством. Перше «Положення про міські і селищні ради УСРР» було затверджене ВУЦВК лише у жовтні 1925 року і від самого початку не відповідало новим умовам діяльності міськрад. Як і раніше, чітко не розрізнялися функції виконавчих комітетів і міськрад. Останні не мали права розпоряджатися власними коштами, недостатньо були регламентовані їх функції. Зберігалася залежність міськрад від виконавчих комітетів. Тому міські ради створювали свій власний апарат, добивалися відокремлення міського бюджету і управління міським господарством, благоустроєм на своїй території.

Особлива увага щодо організації адміністративних центрів в містах та промислових пунктах приділялась у постанові третьої сесії ВУЦВК VI скликання 25 жовтня 1922 року «Про адміністративно-територіальний поділ УСРР і про спрощення радянського апарату. В цьому документі ставилося завдання про поступовий перехід від дореволюційної чотириступеневої системи АТУ (губернія–повіт–волость–село) до триступеневої (округ–район–місто, село) [10, с. 792-793].

Центрами найважливіших адміністративно-територіальних одиниць – округів – стали великі населені пункти, які мали промисловий характер. Значна увага приділялась також вибору районних центрів. В циркулярі Центральної Адміністративно-Територіальної Комісії ВУЦВК від 24 жовтня 1922 року зазначалося, що центром району повинен бути «...найбільш розвинутий в економічному, промисловому і культурному відношенні пункт [11, с.108-121].

Велике значення в той час мала постанова Раднаркому УРСР від 13 липня 1923 року про оголошення Харкова столицею Радянською Україною. Слід зазначити, що доти офіційно не було визначено столиці республіки. Столицями УСРР вважалися міста Київ і Харків, у яких на різних етапах після проголошення України Радянською Республікою перебував Радянський уряд. 18 липня 1923 року Президія ВУЦВК затвердила рішення Раднаркому УСРР. У зв'язку з постановами про визначення м. Харкова столицею УСРР, ВУЦВК і Раднарком України проголосили урочистий акт [12, с.77].

В процесі створення нового адміністративно-територіального устрою України проводилася робота з перегляду усієї сітки населених пунктів з метою їх правильного юридичного оформлення. За короткий термін в правові положення великої кількості населених пунктів були внесені зміни про переведення ряду крупних сіл, які мали промисловий характер, в розряд міст, селищ міського типу. Багато колишніх сіл, які були перетворені в міста або селища, стали районними або окружними центрами, а деякі з них в майбутньому перетворилися в адміністративні центри областей.

У зв'язку з політикою радянської влади, спрямованою на «викоренення релігійних забобонів» і ліквідацією будь-яких проявів поваленого суспільного ладу, вже у 1923 році почалися зміни назв населених пунктів. В Маріупольському окрузі село Петропавловське було перейменоване в Республіканське, Никольське – в Володарське, Стретенка – в Октябрське, станиця Ново-Миколаївська – в Будьонівську. У березні 1924 року Юзівка стала називатися м. Сталіно, а у вересні Бахмут – м. Артемівськ.

У другій половині 1920-х років почалося масове перейменування населених пунктів. Все частіше їм присвоювалися імена діячів комуністичної партії і радянської держави, міжнародного комуністичного руху. У 1926 році м. Катеринослав було перейменоване в м. Дніпропетровськ [13, с.22, 249], у 1928 році рішенням Сталінського окрвиконкому у Чистяківському районі село Мало-Орловка було перейменоване в село ім. Рози Люксембург, Давидо-Орловку – в село ім. К. Лібкнехта, а село Ново-Орловку – в село ім. К. Цеткін, м. Єнакієве – в м. Рикове, м. Дмитріївськ – Макіївського району – в м. Октябрськ [14].

На розвиток міст України впливали особливості промислових регіонів, зокрема, Донбасу, в якому доля міського населення була найвищою в Україні. У 1926 році міське населення Донбасу складало 33% населення регіону (960 тис. осіб), проте міське населення України складало лише 18,5% (5374 тис. осіб). В Донбасі на той час налічувалося 8 міст з 91 в республіці: Артемівськ, Дмитрієвськ, Єнакієве, Луганськ, Маріуполь, Слов'янськ, Сталіно, Старобільськ, 10 селищ міського типу і 147 поселень, населення яких належало до міських жителів. Найбільшим містом Донбасу було Сталіно, де мешкало 106 тис. осіб [15, с.56-57].

Аналіз динаміки темпів урбанізації призводить до висновку, що пік росту чисельності міського населення в республіці, особливо в Донбасі, припадає на роки першої і початку другої п'ятирічки, коли, з одного боку, відбувалось інтенсивне промислове будівництво, а з другого – усупільнення сільськогосподарського виробництва і зубожіння селян, які подавалися на заробітки в індустріальні центри. Якщо у 1926-1932 рр. чисельність всього населення України збільшилася на 10%, а міського – на 34,5%, то у 1933-1939 рр., не дивлячись на загальне скорочення населення республіки на 3% (940 тис. осіб), міське населення збільшилося на 55% [16].

Міста дуже швидко розросталися. Якщо на території сучасної Донецької області, наприклад, до революції було тільки 4 міста: Бахмут, Слов'янськ, Маріуполь та Юзівка, то у 1939 році їх кількість зросла до 12. На географічній карті з'явилися такі нові міста, як Макіївка, Єнакієве, Горлівка, Краматорськ, Чистякове, Костянтинівка, Дебальцеве, Дзержинськ, Дружківка, Красноармійськ, Сніжне, Харцизьк.

Продовжувалося перейменування населених пунктів. У 1934 році селище Голубівка (Луганська обл.) перейменоване в Кіровськ на честь С. Кірова, у 1935 році м. Луганськ – в м. Ворошиловград на честь К. Ворошилова, у 1936 році м. Кам'янське (Дніпропетровська обл.) перейменоване в м. Дніпродзержинськ на честь Ф. Дзержинського, в Донецькій області за цей час Гришинський район перейменоване в Постишевський на честь П. Постишева, Остгеймський район – в Тельманівський на честь міжнародного комуністичного діяча Е. Тельмана, м. Єнакієве – в м. Орджонікідзе на честь Г. Орджонікідзе [17].

Проте, процес змін назв населених пунктів республіки набув настільки широкого розмаху, що ЦВК СРСР 27 травня 1936 року видав постанову про припинення перейменувань міст, районних центрів, містечок. Після цієї постанови масові зміни назв адміністративних одиниць тимчасово припинилися. Однак були й винятки. Вони пов'язані в основному з тим, що у період політичних репресій їх жертвами стали численні діячі комуністичної партії і радянської держави, на честь яких ще зовсім недавно перейменовували населені пункти. Тепер їх імена намагалися усунути з географічної карти. Так, наприклад, постановою Донецького облвиконкому від 4 березня 1938 року м. Постишево і Постишевський район були перейменовані в м. Красноармійськ і Красноармійський район відповідно [18, арк. 158].

У другій половині 1930-х років у результаті значного розширення території міст місцеві органи влади підняли питання про утворення міських районних рад. Президія ЦВК УРСР 2 вересня 1937 року задовольнила клопотання Донецького обласного виконавчого комітету про утворення в містах Сталіно та Ворошиловграді міських районних рад, а в 1938 році міські районні ради з'явилися в Макіївці, у 1939 році – в Маріуполі, а у 1941 році – в Горлівці [19].

Великими індустріальними центрами стали колишні дрібні робітничі селища: Кривий Ріг, населення якого збільшилось у порівнянні з 1926 роком у 16 разів. Дніпродзержинськ – більш ніж у 6 разів, Лисичанськ – у 17 разів [20, с. 28]. Значно зросла кількість адміністративних одиниць міського типу в цілому по Україні.

Таблиця 1

Зростання кількості міст і селищ міського типу в Україні (в межах до 1939 р.) [21]

	1913 р.	1926 р.	1939 р.
Кількість міст (одиниць)	103	80	264
Кількість селищ міського типу (одиниць)	–	322	469
Питома вага міського населення (відсотків)	19	22	29

Наведені дані є результатом того, що у зв'язку з поширенням індустріалізації швидкими темпами зростала кількість міст і селищ міського типу. У 1939 році чисельність міст порівняно з 1926 роком збільшилася майже втричі, а селищ міського типу – на 43%. Якщо у 1926 році в міському середовищі перебував один із кожних п'яти жителів України, то у 1939 році – один із трьох.

Особливо швидко зростала чисельність найбільших міст України, де було багато промислових підприємств, які стали привабливими для сільського населення, яке активно поповнювало чисельність індустріальних робітників.

Таблиця 2

Розвиток найбільших міст України (в тис. чол.) [22]

Роки	1897	1926	1939
Київ	248	514	847
Харків	174	417	833
Сталіно	28	106	466
Одеса	404	421	602
Дніпропетровськ	120	234	527
Запоріжжя	19	56	282
Львів	160	310	340
Луганськ	20	72	215

Як бачимо, міста Харків, Дніпропетровськ з 1926 по 1939 рік зросли майже вдвічі, а міста Сталіно, Запоріжжя, Луганськ – в 3-5 разів.

В Україні у 1939 році по містах жило 29% всієї людності, тобто менше ніж у переважній частині країн Європи. У великих містах, які мали понад сто тисяч мешканців в Україні жило 13%, у Польщі – 13,3%, Франції – 15,9%, Італії – 18,4%, Німеччині – 30,3%, Англії – 39,8%. У 1939 році Україна мала 23 міста із населенням понад 100 тис. мешканців [23, с.133].

Важливе значення в системі АТП мали міста обласного підпорядкування. Їх відносять до середньої ланки. Критеріями для виділення міст до обласного

підпорядкування було окрім чисельності населення (понад 50 тис. чол.) рівень розвитку промисловості, комунального господарства, ознаки економічного та культурного центру для навколишніх населених пунктів, також потреба в управлінні цими містами – обласними центрами влади.

На відміну від міст республіканського підпорядкування мережа міст обласного підпорядкування розвивалася динамічно. Тільки за один рік, з 1939 до 1940 року їх кількість зросла з 67 до 77. Практика виділення міст у цю категорію себе виправдала. Вона вписувалася в систему управління, сприяла зміцненню обласної ланки, покращенню керованості територіями.

Проте, підхід до виділення міст в обласне підпорядкування, виходячи з чисельності населення і рівня економічного розвитку, призвів до великої диспропорції в їх кількості по областях. Якщо в Сталінській області у 1940 році нараховувалося 12 таких міст, то в Миколаївській, Чернівецькій, Тернопільській і Ровенській лише по одному. У 21 області кількість міст обласного підпорядкування не перевищувала п'яти [24, с. 149]. Безумовно, такі диспропорції не були бажані. На наш погляд, уніфікований підхід до формування мережі міст обласного підпорядкування недостатньо враховував регіональні особливості, потреби областей в розвитку своїх населених пунктів, створенні умов для підвищення їх економічного і культурного рівня.

У довоєнний період сформувалася досить численна мережа міст районного підпорядкування. Такі міста не мали значного економічного і соціально-культурного потенціалу, за своїм правовим статусом залишалися відокремленими і слабо впливали на розвиток навколишніх сільських територій.

Якщо враховувати, що кількість таких міст постійно збільшувалася і у 1940 році досягла 191, а масштаби відокремленості територій з їх виробничими потужностями і трудовими ресурсами від сільського господарства зростали, то можна зробити висновок, що такі процеси ще більше ускладнювали проблеми села. Адже виходить, що село, затративши чимало зусиль і коштів на розвиток населених пунктів і довівши їх до певного рівня, передавало ці населені пункти в категорію міст, не одержуючи за це будь-якої компенсації.

Зрозуміло, що процес зростання кількості міст є об'єктивним і закономірним. Проте, цього не можна сказати про відрив їх від сільського господарства, відсутність єдиної системи органів влади і управління в рамках районних міських і сільських територій, що могло би сприяти комплексному розвитку регіонів, зміцненню села, його зв'язків з містом.

Література

1. Гонтар А.В. Городские советы Украины: История становления и развития (20-30-е годы): автореф. дис. ... докт. истор. наук / А.В. Гонтар. – К., 1991. – 88 с.
2. Гребеннікова О.В. Діяльність місцевих органів влади Донецької губернії (1920-1925 рр.): автореф. дис. ... канд. истор. наук / О.В. Гребеннікова. – Донецьк: ДонНУ, 1997. – 24 с.
3. Кокорська О.І. Соціальний розвиток міст Донбасу (друга пол. 20-х – 30-ті роки ХХ ст.): автореф. дис. ... канд. истор. наук. / О.І. Кокорська. – К., 1995. – 24 с.
4. Борисенко М. Соціальне середовище українських міст (20-30-ті роки ХХ ст.) / М. Борисенко // Пам'ять століть. – 2007. – №4-5. – С.70-78.

5. Коцур Н.І. Соціальне становище міського населення в умовах НЕПу (1921-1929 рр.): автореф. дис. ... канд. істор. наук / Н.І. Коцур. – К., 1997. – 27 с.
6. Історія міст і сіл Української РСР: в 26 т. / Гол. ред. колегія: Тронько П.Т. (голова). – К.: Інститут історії АН УРСР, 1960-1970.
7. Советское строительство. Сборник II-III. – М., 1925. – 225 с.
8. Збірник узаконень і розпоряджень Робітничо-Селянського уряду України (ЗУ УРСР). – 1925. – №12. – Ст.91.
9. Гребеннікова О.В. Міста Донбасу в 20-х роках ХХ ст. / О.В. Гребеннікова // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. 36. статей. – К.: Вип. 18. – 2001. – С.148-153.
10. ЗУ УРСР. – 1922. – №45. – Ст.668.
11. Алампиєв П.М. Экономическое районирование СССР / П.М.Алампиєв. – М.: Госполитиздат, 1959. – 203 с.
12. Стоян П.К. Адміністративно-територіальні реформи на Україні (1922-1925 рр.) / П.К. Стоян // Український історичний журнал. – 1965. – №4. – С.69-78.
13. Коваль А.П. Знайомі незнайомці: Походження назв поселень України. / А.В.Коваль. – К.: Либідь, 2001. – 304 с.
14. Державний архів Донецької області (ДАДО). – Ф.-279. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.27; Ф.-1146. – Оп.2. – Спр.89. – Арк.78; Ф.р.-2. – Оп.1. – Спр.1253. – Арк.337.
15. Лихолобова З.Г. Процессы урбанизации в Донбассе (1926-1939 гг.) / З.Г. Лихолобова, О. Коваленко // Новые страницы истории Донбасса. – Донецк, 1994. – Кн.3. – С.56-73.
16. Райони УСРР. Стат. довідник. – Т.1. – Харків. Народне госп. і облік, 1936. – С.10; Итоги Всесоюзной переписи населения Украинской ССР. – Госстатиздат, 1963. – С.16.
17. ДАДО. – Фонд мікрофільмів. – №1503, 1504; Коваль А.П. Знайомі незнайомці: Походження назв поселень України. / А.П.Коваль. – К.: Либідь, 2001. – С. 248.
18. ДАДО. – Ф.р.-2794. – Оп.2. – Спр.13.
19. ДАДО. – Ф.р.-2794. – Оп.2. – Спр.13. – Арк.158; Фонд мікрофільмів, №1501; Ф.р. – 2794. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.64; Спр.19. – Арк.41; Спр.84. – Арк.6; Социалистический Донбасс. – 1936. – 28 мая.
20. Україна за п'ятдесят років (1917-1967): стат. довідник. – К.: Політична література України, 1967. – 272 с.
21. Україна за п'ятдесят років (1917-1967): стат. довідник. – К.: Політична література України, 1967. – С. 28; Ведомости Верховного Совета РСФСР. – М., 1939. – С. 62.
22. Голубничий В. Місто / В. Голубничий, Б. Кравців, В. Кубійович // Енциклопедія українознавства. – Львів, 1996. – Т.5. – С.1607.
23. Kubijowjtsch W. Die Verteilung der Bevölkerung in der Ukraine Beiträge zur Ukrainekunde UKR Wiss institut, Heft. – Berlin, 1936. – 187 с.
24. Ткачук П. Адміністративно-територіальний устрій: досвід і уроки / П. Ткачук // Місцеве самоврядування. – 1998. – №5-7. – С.141-147.

Шабельников В.И. Города и населенные пункты Украины в советской системе административно-территориального устройства (1920-1930-е гг.).

Исследуется политика советской власти по вопросам развития городов и населенных пунктов Украины, формирования структуры городских поселений, становления новой системы управления городами в соответствии с реформами административно-территориального устройства 1920-1930-х годов.

Ключевые слова: города, населенные пункты, поселки городского типа, административно-территориальное устройство, переименование населенных пунктов, численность городов, городское самоуправление, управление городами.

Shabelnikov V.I. Cities and settlements of Ukraine in the Soviet system of the administrative-territorial device in 1920-1930.

The policy of the Soviet power concerning development of cities and settlements of Ukraine, city settlements' structure formation, new control system's formation in accordance to reforms of the administrative-territorial device in 1920-1930 are highlighted.

Key words: cities, settlements, settlements of city type, the administrative-territorial device, renaming of settlements, number of cities, city self-management, management of cities.

УДК 792. 2: 929 (477.75)

Шендрикова С.П.

КРЫМ В ТВОРЧЕСКОЙ БИОГРАФИИ ВЕЛИКОГО РУССКОГО ПЕВЦА Ф.И. ШАЛЯПИНА

Освещаются частные и гастрольные поездки великого русского оперного певца Федора Ивановича Шаляпина по Крыму, начиная с 1898 года по 1917 год.

Ключевые слова: вокал, партия, бас, репертуар, гастролы, концерт.

В разное время вопросами биографии Шаляпина занимались ведущие историки, музыканты, искусствоведы, театральные критики. В частности Л. Никулин, знавший лично певца, подготовил ряд работ, посвященных его творчеству, Т. Щепкина-Куперник не раз издавала серию очерков «Из воспоминаний», где речь шла о творческих и личных моментах из жизни Ф.И. Шаляпина. Крымчанин, историк В. Сухоруков в «Биографическом словаре» один из очерков посвятил выдающемуся певцу. Однако, на сегодняшний день, не смотря на долгие и глубокие научные искания, в биографии певца немало существует спорных и нераскрытых вопросов, которые дают основания называть тему творчества Федора Шаляпина актуальной в свете современных научных исследований.

С Крымом Федора Шаляпина связывает несколько гастрольных и частных поездок. Впервые певец побывал в Крыму с гениальным композитором и пианистом Сергеем Рахманиновым, в сентябре 1898 года. Оба они приехали на Южный Берег для участия в концерте в числе «частной оперы» (Т. Любатович, В. Антонова, А. Секар-Рожанский, М. Малинин) [1, с. 302].

16 сентября приехавшая труппа участвует в концерте в городском театре города Ялты. «Сильное впечатление на слушателей произвело пение г. Шаляпина. Он чудно владеет своим замечательным мягким и красивым басом. Раскошная фразировка высокая артистичность передачи доводят до того, что пение г. Шаляпина иногда кажется как бы декламацией. Это певец-художник в самом серьезном значении этих слов» [1, с. 302].

В этой гастрольной поездке молодой певец познакомился с А.П. Чеховым. Это была его давняя мечта, сбыться которой помог И. Бунин, давний друг Шаляпина и Чехова. О первой встречи певца и драматурга пишет В. Пермяков: «Однажды И. Бунин, в ту осень живший в Ялте, привез В. Шаляпина к А. Чехову. Певец знал и любил Чеховские рассказы, но автор их казался ему недостижимым.

И вот теперь сердечно и просто беседовали они – писатель и артист, и казалось, что оба уже давно знают друг друга.

Возвращаясь от Чехова, Шаляпин говорил Бунину:

– Ты не поверишь, как я счастлив, что, наконец, узнал его, и как очарован им! Вот это человек!» [2].

18 сентября Шаляпин выступил в концерте, который проходил в Гурзуфе, а 21 сентября он снова порадовал своим пением ялтинцев: «... Несомненно, что голос Шаляпина от природы прекрасного тембра, прекрасно поставлен; фразировка отчетливая и дикция осмысленная...» [1, с. 302].

Крымская пресса после концерта писала: «Публика устроила шумную овацию господину Шаляпину, причем ему был поднесен лавровый венок» [3, с.127].

23 сентября Шаляпин участвовал в концерте, который московские артисты давали в Севастополе [3, с. 127], а в конце сентября, подводя итоги гастрольному туру труппы частной оперы, «Крымский курьер» напечатал статью Н. Реутовского «Музыкальные наброски», в которой говорилось: «Концерт московских артистов Секара-Рожанского – тенор, Шаляпина – бас, Антоновой – сопрано и Любатович – меццо-сопрано прошел при несомолкающих взрывах энтузиазма со стороны публики; в особенности неистовала публика от восторга после каждого номера пения г-на Шаляпина» [3, с. 127].

Ким Староскольцев в одной из статей, посвященных первым гастролям Шаляпина в Крыму, приводит слова С. Рахманинова: «С большим успехом прошли концерты в Крыму. В Ялте, после того, как отгремели последние аплодисменты, толпа поклонников окружила в артистической Шаляпина, уже ставшего знаменитостью. А последнее выступление было в Алушке, прямо на террасе Воронцовского дворца, при свете луны...» [4].

Следующая поездка певца в Крым состоялась в начале XX века. На сей раз Шаляпин, уже известный по всей России оперный певец, любимец публики, в Крыму побывал с частным визитом у своих друзей. Об этом писала крымская пресса за 1902 год: «Кумир Москвы, знаменитый бас Императорской оперы Ф.И. Шаляпин в Крыму» [5].

7 апреля 1902 года он приехал в гости к Алексею Максимовичу Горькому на дачу «Нюра» в Нижний Мисхор [4].

Они познакомились еще в октябре 1900 года. После этого Горький, под впечатлением от встречи с Шаляпиным, писал А.П. Чехову: «Шаляпин – простой парень, большущий, неуклюжий с грубым умным лицом. В каждом суждении его чувствуется артист. Я провел с ним полчаса, не больше... Я за это время был поглащен Шаляпиным, а теперь на всех порах пишу драму. Шаляпин – это нечто огромное, изумительное и – русское. Безоружный, малограмотный сапожник и токарь, он сквозь тернии всяких унижений взошел на вершину горы весь окурен славой и остался простецким, душевным парнем. Это – великолепно! Славная фигура!» [6, с. 89].

Помимо Горького, Шаляпин во втором крымском пребывании гостил у доктора А.Н. Алексина в Ялте, где не раз пел романсы А.Б. Гольденвейзера для всех присутствующих [3, с. 189 – 190].

16 апреля 1902 года Федор Шаляпин побывал в Севастополе, но всего один день, откуда отправился на гастроли в Одессу [4].

Только через семь лет Шаляпин снова приедет на солнечный полуостров. А пока впереди знаменитого русского певца ожидали постоянная работа, спектакли и гастроли.

В конце апреля 1909 года Шаляпин между гастролями в Киеве и Харькове снова побывал в Крыму. Его однодневный визит был посвящен семье, которая отдыхала на тот момент в Гурзуфе [4].

В 1913 году, 13 августа в Ялте скончался педагог по вокалу Ф.И. Шаляпина, профессор Д.А. Усатов [7]. Федор Иванович в это время был на гастролях за границей. Но в сентябре этого же года, приехав на отдых со своей семьей в Гурзуф, он побывал на Иоанно-Златоустовском кладбище в Массандре, чтобы возложить цветы к могиле своего учителя [8].

Следующая поездка Ф.И. Шаляпина в Крым выпала на курортный сезон 1916 года. «19 июня 1916 года, – пишет Л. Афанасьева, – пройдя курс лечения в Ессентуках, Шаляпин приехал в Форос» [9]. Там его уже ждал давний друг М. Горький. В чудесном, большом имении, расположенном в парке «Парадиз» (в этом строении в советское время располагался санаторий «Форос») [10], принадлежавшем семейству известных московских купцов Ушковых, дальних родственников жены Федора Ивановича, Горький и Шаляпин провели практически два месяца. Они работали над мемуарами певца. Однако, Шаляпин уделял внимание и своей семье, жене Иоле Игнатьевне и детям: Ирине, Лидии, Татьяне, Игорю, Борису. Все они отдыхали в Гурзуфе в имении «Суук-Су» («Орлиное гнездо»), где в свободное от работы время бывал и певец.

Имением Суук Су на тот момент владела молодая вдова московского купца Ольга Михайловна Соловьева, большая поклонница таланта певца и подруга жены. Гости в имении, Шаляпин восхищался гурзуфской бухтой, особенно ему нравились виды с возвышений над морем. «Шаляпин, – пишет Г. Пятков, – от этой чудо-природы приходил в неопикуемый восторг» [11].

Одна из ночных прогулок Шаляпина, его родных и близких по южному берегу обернулась незабываемым концертом. Все расположились у подножия скалы, которую особенно любил певец, развели костер, уселись поудобнее, а Федор Иванович важной походкой, как на трон, взошел на скалу. И тут, как лунный свет по морской глади, полились чарующие звуки его пения. Дочь Шаляпина, Ирина, писала: «Пламя костра красноватыми отблесками освещало фигуру певца – стройную и могучую, его вдохновенное лицо было необычно выразительно» [12].

После этого импровизированного ночного концерта Шаляпин обратился к хозяйке имения с просьбой о продаже скалы. Н. Богданова в своей работе по этому случаю приводила слова певца: «...я... задумал в России дело, которое я считал основным делом в моей жизни... Я решил посвятить и мои материальные средства, и мои духовные силы на создание в России... центра, не только театрального, но и вообще – искусств. Мне мечталась такая уединенная обитель, где, окруженный даровитыми... людьми, я бы мог практически сообщить им весь мой художественный опыт и жар мой к

благородному делу театра. Есть в Крыму, в Суук-Су, скала у моря... На ней я решил построить замок искусств. Именно замок. Я говорил себе: были замки у королей и рыцарей, отчего не быть замку у артистов?..» [13].

Уже через несколько месяцев началось активное строительство моста с берега на скалу. Строительством по просьбе Шаляпина руководила хозяйка имения, О.М. Соловьева. Это известно из частной переписки Шаляпина и Соловьевой.

Приехав в следующий раз в Крым, весной 1917, Шаляпин сам осматривал объект, однако революционные события в России не дали осуществиться мечте певца. Уже на склоне лет, тоскуя по Родине в далекой Франции, Шаляпин с горечью в сердце писал: «Мечту мою я оставил в России разбитой» [13].

Лето 1917 года, не смотря на политические перемены в стране, по традиции семья Шаляпиных провела в Крыму. Ирина Шаляпина писала: «Лето 1917 года мы решили провести всей семьей в Мисхоре в прекрасной даче на самом берегу моря» [14].

Несмотря на смутное время, это лето и в судьбе Шаляпина, и в истории Крыма оставило неизгладимый след. «На севастопольском рейде, – писал В. Дмитриевский, – в ту пору стояло много военных кораблей, в том числе легендарный крейсер «Алмаз», известный своими революционными традициями» [15, с. 174]. Это обстоятельство натолкнуло известного театрального режиссера Вениамина Ивановича Никулина на мысль о большом концерте силами военных моряков с сольным пением Шаляпина. Режиссер, отдохнувший тогда в Севастополе, приехал на Южный берег к певцу с этой идеей и уговорил его [16, с. 120].

В течение двух недель Шаляпин сам объезжал военные корабли, собирая хор моряков для предстоящего концерта. Р. Смольговская в одной из статей, ссылаясь на участника этого концерта, матроса Федора Анастасюка, пишет: «Это было в 1917 году. Служил матросом. Любил петь. Как-то к нам на корабль приехал Ф.И.Ш. и спросил, кто из матросов хочет петь в матросском хоре. Я, конечно, первым согласился. И начали мы посещать репетиции...» [17].

Концерт состоялся на Приморском бульваре 11 июля 1917 года. В нем участвовало более трехсот черноморцев. Шаляпин исполнил свои лучшие песни [18].

Шаляпиным в это революционное лето был дан еще один концерт в зале севастопольского городского театра. А. Марета в своей статье приводит цитату участника события, артиста П.П. Терского: «Мы знали, какие большие суммы Ф.И. отдавал простым людям. Поэтому мы решили обратиться к нему за помощью. На наши просьбы он откликнулся охотно, и через несколько дней в гор. театре состоялся благотворительный концерт. Цены на билеты... были высокие. И тем не менее зал был заполнен до отказа. Для солдат Ф.И. распорядился выделить бесплатные места на галерке.

Концерт прошел с большим успехом. В конце концерта Шаляпин, желая «выжать» из местных богачей как можно больше на солдатские нужды, снял с руки золотое кольцо и объявил аукцион. Оно было продано за баснословную сумму...» [19].

Надо сказать, и на сегодняшний день расхожи мнения по поводу отношения Шаляпина к революции. И это не случайно. Долгие годы многим не давал покоя факт эмиграции певца за границу. Однако, летом 1917 года в Форосе, беседуя с приятелем, Шаляпин говорил: «Ну вот, как думаете, надолго все это? И когда кончат митинговать? За триста лет хотят наговориться... Вы не подумайте, что я против. Я в Петербургский совет приезжал, один из первых приехал, когда царя сбросили. На кой чорт он нам нужен? Я сам себе царь. Я, крестьянский сын перед кем только шапку не ломал! Кому-кому, а мне этого не надо... Ну, ладно. Сбросили – хорошо. Но порядка же нету! – Нету порядка! В Мариинском театре одни собрания, ничего знать не хотят, полный разброд! Спектакли идут чорт знает как!.. Хватит! Пока не кончится, буду здесь жить. Одно плохо: скоро жара начнется. Но осень здесь славная, к осени, я думаю, все наладится» [16, с 121].

К концу лета Федор Иванович вынужден был уехать в Кисловодск по состоянию здоровья, откуда писал в Крым своей семье: «На всякий случай, может быть, найму что-нибудь здесь в казачьих странах, то есть какой-нибудь дом, в случае, если будет скверно в Москве ли в Крыму – переберемся сюда. Здесь хоть есть что кушать...» [20, с. 495].

На этом крымские страницы жизни Федора Ивановича Шаляпина заканчиваются. Ему не суждено было больше вернуться на так любимыи полуостров. Однако планы касательно строительства Замка искусств на Южном берегу в свое время обязывали разместить в одном из местных банков достаточно серьезные материальные средства, которые в свою очередь были – экспропрированы «совдепом г. Ялты... в размере 148.536 рублей» [21].

Несколько раз Шаляпин обращался к властям с просьбой решить эту проблему. Однако, оставшись без ответа, артист вынужден был обнародовать сложившуюся ситуацию и сделать публичное заявление в Петроградскую трудовую коммуну. «Я нахожу эту реквизицию, – писал Федор Иванович, – несправедливой и оскорбляющей как мое достоинство артиста, так и достоинство власти. Деньги, взятые у меня, я нажил не путем эксплуатации чужого труда, а путем упорной работы, тяжесть которой едва ли понятна людям, не знакомым с ее условиями; я нажил эти деньги тратой моего таланта, силами моего духа...» [20].

Возвращаясь к теме Крыма, надо сказать, что семья Шаляпина: жена и дети, летом 1918 года приезжали на отдых. Но время уже было очень беспокойное. На сей раз они остановились на даче композитора Спендиарова. «От выстрелов миноносца «Гаджибей», – писала Т. Барская, – содрагался весь дом... Жена Шаляпина обратилась в ревком с просьбой разрешить ей и детям выехать в Севастополь Командование флота выдало им документы с припиской «Оказывать всяческое содействие» [22].

В этом же 1918 году Федору Шаляпину было присвоено звание Народного артиста Республики [23, стб. 275]. Он был первым из деятелей искусств, удостоенных этой чести в молодой и новой России.

Умер Федор Иванович Шаляпин 12 апреля 1938 года в Париже. Был похоронен на кладбище Батиньоль. На его могиле начертана эпитафия: «Здесь

покойся великий сын земли русской, Федор Иванович Шаляпин». В 1984 году его сын Федор Шаляпин-младший добился перезахоронения его праха в Москве на Новодевичьем кладбище [23, стб. 273].

Певец, говоря о своем ремесле, о своем служении русской сцене, писал: «Искусство – общечеловечно. Его высшее назначение – проникновение в душу человека, но, конечно, как русской березе милее солнце, небо и ветер Ярославской губернии, нежели вершины Альп или климат Тироля, так и русской душе свои авторы, свои композиторы ближе и дороже прекрасных иностранцев» [24, с. 367].

Подводя итоги данной научной публикации, хочется привести слова близкого друга и соратника Шаляпина, Максима Горького: «Такие люди, каков он, являются для того, чтобы напомнить всем нам: вот как силен, красив, талантлив русский народ! Вот плоть от плоти его, человек, своими силами прошедший сквозь терния и теснины жизни, чтобы гордо встать в ряд с лучшими людьми мира, чтобы петь всем людям о России!» [2].

Крым по праву гордится славными страницами своей истории, в содержании которых «золотыми буквами» вписаны имена великих артистов, певцов, музыкантов, художников, поэтов, не раз бывавших на полуострове, в своих произведениях и творчестве прославлявших уникальные пейзажи этого уголка земли. Биография Федора Ивановича Шаляпина тесно связана с Крымом. Сегодняшние крымчане должны помнить об этом всегда.

Литература и источники

1. Федор Иванович Шаляпин. Т. 3. Статьи и высказывания. Приложения. Москва. «Искусство», 1979. – 392 с.
2. Пермяков В. Шаляпин и Чехов (к 90-летию со дня рождения великого русского артиста) // Курортная газета № 31 (5440), 13 февраля 1964 – 4 стр.
3. Летопись жизни и творчества Ф.И. Шаляпина: в 2-х кн. Кн. 1 / сост. Ю.Котляров, В.Гармаш. – Л.: Музыка, 1984. – 303 с.
4. Староскольцев К. Гениальный сын земли русской // Крымская правда № 37 (17852), 13 февраля 1983 (К 110-летию со дня рождения Ф.И. Шаляпина) – 3 стр.
5. Крымский курьер № 35, 7 февраля 1904 – 4 стр.
6. Долгополова Ю.Г. // Журнал «Крымские пенаты» № 5 (Альманах литературных музеев Крыма). Симферополь, – 1998. – с. 87 – 92.
7. Михайлов Н. Большой русский талант. (К 85-летию со дня рождения Ф.И. Шаляпина) // Курортная газета № 30 (4155), 12 февраля 1958 – 3 стр.
8. Сошин Г. Шаляпин в Ялте // Курортная газета, № 185 (7911), 19 сентября 1972 – 3 стр.
9. Афанасьева Л. Редкая фотография // Курортная газета, № 31 (5440), 13 февраля 1964 – 4 стр.
10. Сошин Г., Яковлев К. Шаляпин в Крыму (К 100-летию со дня рождения Ф.И. Шаляпина) // Евпаторийская здравница, № 31 (9571) 13 февраля 1973 – 3 стр.
11. Григорий Пятков. Замок искусств // Крымская газета № 97 (1203), 29 мая 1997 – 3 стр.
12. Ирина Шаляпина «Скала Шаляпина» // Курортная газета, № 122 (3218), 20 июня 1954 – 3 стр.
13. Богданова Н. Скала Шаляпина (Экскурсия для читателей) // Крымская газета № 8, 20 октября 1992 – 2 стр.
14. Федор Иванович Шаляпин. Т.2. Воспоминания о Ф.И. Шаляпине. Москва: «Искусство», 1977 – 556 с.

15. Дмитриевский В. Великий артист. 1873. Документальная повесть о жизни и творчестве Ф.И. Шаляпина. 1973. Издательство «Музыка», Ленинград. отделение, 1973. – 216 с.
16. Никулин Л. Федор Шаляпин. Очерк жизни и творчества. Гос. издательство «Искусство», Москва, 1954 – 192 с.
17. Смольговская Р. (Это интересно знать) И грянул знаменитый бас... // Крымская правда № 205 (19520), 2 сентября 1988 – 3 стр.
18. Федотов Н. На добрую память земляку... (К 120-летию со дня рождения Ф.И. Шаляпина) // Крымские известия, № 28 (287), 12 февраля, 1993 – 4 стр.
19. Марета А. Матрос Федор Шаляпин прибыл! (Малоизвестная севастопольская страничка биографии знаменитого певца) // Слава Севастополя, № 43 (18754) 11 марта 1992 – 3 стр.
20. Федор Иванович Шаляпин. Т. 1. Литературное наследие. Письма. Москва. – «Искусство». – 1976, – 675 с.
21. Москва. Жизнь и песня // Курортный Крым, № 93 (13788), 18 мая 1991 – 3 стр.
22. Барская Т. Рядом с Горьким и Шаляпиным // Курортная газета № 232 (7187), 23 ноября 1969 – 3 стр.
23. Музыкальная энциклопедия. Г. Редактор Ю.В. Келдыш. Т.6. ХЕЙНУЕ – ЯШУГИН, Изво «Сов.энциклопедия», – Москва, – 1982. – 1002 стб.
24. Шаляпин Федор. Маска и душа: (Литературное наследие). – Алма-Ата: Онер, 1983. – 424 с. Текст печатается по изданию. Федор Иванович Шаляпин. Издательство «Искусство», М., 1976 (Том I).

Шендрикова С.П. Крим у творчій біографії великого російського співака Ф.І. Шаляпіна.

Висвітлюються приватні та гастрольні поїздки великого російського оперного співака Федора Івановича Шаляпіна Кримом наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття.

Ключові слова: вокал, партія, бас, репертуар, гастролі, концерт.

Shendrikova S.P. Crimea in creative biography of the Great Russian singer F.I. Shalyapin.

The private and guest tours of Great Russian opera singer Fedir Ivanovich Shalyapin of the end of XIX – the beginning of XX centuries around Crimea are analyzed.

Keywords: vocal, part, bass, repertoire, guest tours, concert.

ЕВОЛЮЦІЯ ІДЕЇ РАЦІОНАЛІЗАЦІЇ БДЖІЛЬНИЦТВА: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

Представлено результати аналізу історіографії зародження, становлення і подальшого розвитку наукових основ бджільництва України. Означено активізацію наукових пошуків на початку XVIII ст. та зміни тематичних спрямувань.

Ключові слова: бджільництво, історія, література, раціоналізація, розвиток.

Особливістю будь-якої ідеї є здатність виявляти найсуттєвіші, всепідпорядковуючі риси і закони об'єктивних процесів розвитку того чи іншого явища, при цьому створюючи цілісний, взірцевий образ предмета в пізнанні або творчості, що органічно поєднує в собі теоретичні та практичні аспекти відношення людини до оточуючого. Так ідея пошуку раціонального ведення галузі бджільництва бере свій початок від духовно-пізнавального відображення в літературі певних закономірних зв'язків та відношень ретроспективного характеру.

Сучасні методологічні підходи, багатоконцептуальність і багатоаспектність у вивченні історії аграрної науки України сприяють поживленню наукового переосмислення історіографічної ситуації зазначеного питання. Наукова література з бджільництва містить накопичені знання, які досить умовно окреслимо тріадою: історичні етапи становлення (системи ведення) бджільництва; науково-організаційні основи функціонування бджільничої галузі; здобутки видатних українських вчених.

Метою дослідження є спроба висвітлення основних періодів еволюційного поступу ідеї пошуку раціональних методів ведення бджільництва в історіографічному розрізі.

З глибокої давнини бджола оспівувалась поетами різних народів, а вчені з цікавістю вивчали її спосіб життя, біологію, походження... І можливо саме праці давньогрецького поета Гомера (за 900 років до Р.Х.), де вже згадуються бджоли та їхній продукт – солодкий мед, розпочинають епос про бджільництво. У Греції мед застосовували у повсякденному вжитку, подавали на великі свята та урочисті події. У відомостях від V ст. до н. е. (Перикл, 429 р.) зазначається, що в невеликій провінції Аттика нараховувалось до 20 000 вуликів [1, с. 51]. Життя бджіл детально описав Аристотель у своїх працях, де розрізняє три роди бджіл, процес воскового будівництва, розвиток від яйця до дорослої комахи. Ці та інші древньогрецькі знання з бджільництва перейняли римляни, що також знали про користь від бджіл, і вже у 218–201 роках до нашого часу бджоли у них стали домашніми, про що в своїх працях засвідчують вчений-енциклопедист Марк Варрон (116–27 рр. до н. е.) та автор древнього трактату «Про сільське господарство» Луцій Колумелла (I ст. н. е.) [2]. Згодом греко-римські методи ведення бджільництва були розповсюджені в численних колоніях Риму і залежних від нього територій.

У другій половині XVIII ст. російський учений, перший член-кореспондент Петербурзької академії наук, автор праць з географії, економіки, історії – Петро

Іванович Ричков (1712–1777) в «Трудах Вольного Экономического Общества» опублікував низку праць з проблем бджільництва. П.І. Ричков висвітлює зародження галузевих знань в часи Аристотеля (384-322 pp. до н. е.), коли вважали, що бджоли збирають з квітів не тільки їжу, але й певну «матерію», з якої утворюються спочатку черв'ячки, а згодом і молоді бджілки. Під впливом поширеної в той час теорії самозародження, немало вчених-природознавців вважали, що «бджоли виникають самі по собі в різних загниваючих тілах, а найсильніші й найпродуктивніші бджоли народжуються в тілі загниваючого лева, з голови якого виходять королі і князьки (матки), з м'яса корів народжуються смирні бджоли» [1, с. 49].

Шведський вчений-природознавець, перший президент Шведської академії наук Карл Лінней (1707–1778) писав, що матка є самкою, яка має багато самців-трутнів. Самці перебувають між великою кількістю скопців-кастратів, які є «вірними рабами», здатними з великою точністю будувати геометрично досконалі чарунки. Пізніше ідею про те, що робочі бджоли є кастратами, сприйняв і український видатний бджоляр П.І. Прокопович (1775–1850), який попередньо помилково вважав, що всі личинки робочих бджіл до свого народження каструються дорослими бджолами. Стародавні римляни і греки вважали, що матка народжується від трутнів. Римський історик і письменник Пліній (I ст. н.е.) доводив, що трутні є виродками, які народжуються від старих бджіл [2]. Одні філософи відносили маток до чоловічої статі, інші – до жіночої, зауважуючи, що вони можуть народжувати лише маток. Робочі бджоли теж народжують собі подібних.

Голландський натураліст Ян Сваммердам (1637–1680) перший анатомічно довів, що матка має жіночі статеві органи і єдина у вулику, а трутні мають чоловічі статеві органи. У XVII ст. вважали, що трутні випускають із себе пару, яка сприяє оживленню відкладених маткою яєць. З таким уявленням погоджувався і відомий французький природознавець, член Паризької академії наук Рене Реомюр (1683-1757), який для спостережень за життям бджіл сконструював скляний вулик. Інші вчені дотримувались давніх уявлень про запліднення бджолиних яєчок молокоподібною «матерією» самців, подібно до риб [1, с. 50].

Таким чином, впродовж тривалого проміжку часу філософи й природознавці світу багато уваги приділяли вивченню життя бджіл, починаючи з найдавніших часів. Їхні судження часто були суперечливі за змістом, але вони в своїх диспутах крок за кроком відкривали дедалі нові, більш точні і досконалі відомості про життя цих комах.

Про бджільництво на території сучасної України вперше згадується у творах одного із перших географів і вчених-мандрівників, давньогрецького історика Геродота (5 ст. до н. е.), грецького історика й географа Павзанія (2 ст. н. е.) та арабського мандрівника Ібн Даста (10 ст. н. е.) [3; 4, с. 41; 5]. Одним із важливих етапів історії вітчизняного бджільництва є скіфська доба. В період свого розквіту (IV ст. до н.е.) держава скіфів характеризувалась суспільно-економічними умовами (природні умови, ступінь розвитку виробничих сил і суспільних відносин, рівень розвитку торгово-економічних і культурних

зв'язків з грецькими причорноморськими містами-колоніями і з Грецією), за характером поєднання яких визначився високий рівень розвитку бджільництва і відбувся перехід від полювання за медом до більш організованих форм ведення бджільництва [6].

За свідченням історика Ібн Даста, слов'яни жили в країні рівнин і лісів. Доречно зауважити, що слова «бджола», «матка», «вулик», «борт», «мед», «віск» є спільними для мов усіх слов'янських народів, а це ще раз доводить, що всі слов'янські племена займалися бджільництвом [1, с. 50]. Київський літописець і письменник-агіограф, преподобний Нестор (бл. 1055–1113) оповідає про бджільництво слов'ян у X ст., яке було розвинуте надзвичайно широко і продуктів бджільництва одержували в такій кількості, що мед і віск стали основними товарами, які вивозилися з Русі. Вагомим чинником були сприятливі природно-кліматичні умови, які створювали стимулююче середовище для розвитку бджільництва. Продукти бджільництва у давніх слов'ян являли собою народногосподарську цінність, відповідно галузь мала міцний економічний фундамент. Це був етап примітивного бджільництва, який еволюціонував від сивої давнини, коли людина була тільки мисливцем за готовим медом і затрачала працю на відшукування бджолиних гнізд та відбір меду, при цьому пізнаючи звички бджіл. Згодом система «дикого» бджільництва перейшла на вищу ступінь – бортневу систему, яка завдяки економічній та технічній доцільності проіснувала багато століть.

Бджільництво Скіфії досягло високого для свого часу рівня розвитку і відіграло в економіці скіфських племен майже таку роль, яку в східних слов'ян в епоху Київської Русі, тобто через майже тисячу років. Борті і бортневі угіддя, які мали серйозне економічне значення, знаходилися під охороною законів Київської держави. Так, у першому письмовому законі «Руській правді» було визначено розміри штрафів за порушення прав власності на борті [7, с. 28; 8; 9]. Ще від початку існування Київської держави право власності на бортневі угіддя і борті було аналогічним праву на землю. Це засвідчувало високу організованість виробництва меду і воску в Київській Русі та остаточний перехід бортництва до бортневого бджільництва, тобто перетворення його в організовану галузь господарства. Збірник законів великого князівства Литовського (Литовський статут, 1529 р.) та Укладення царя Олексія (1649 р.) містять статі стосовно питань бджільництва, відповідно до яких населення обкладалося великими податками у вигляді данини або оброку [1, с. 52].

Видання, які виходили в Україні хоча й іншими мовами, але зробили певний внесок у розвиток вітчизняного бджільництва. Так, однією з найдавніших настанов щодо ведення бджільництва у східних слов'ян є книга воєводи Івана Остророга, видрукована польською мовою в 1613 р. у місті Замосці (Польща) у друкарні місцевої академії під назвою «Наука коло пасік» [4, с. 40; 6]. Книга тричі перевидавалась (I видання – 1614, II – 1631, III – у Вільнюсі у 1821 р.). Автор також сконструював вулик, який використовувався в його маєтку Комарне (тепер Городоцького району Львівської області) «с величайшею пользою». На початку XVIII ст. кожний польський селянин утримував щонайменше 200-500 власних бортів в казенних і приватних лісах.

Про небувалий розквіт бортневого промислу в Київському Поліссі свідчать відомості про щорічну сплату кріпаками до 200 бочок битого (разом з вощиною) меду власникові Лебединського лісу замість бджолої десятини [7, с. 32].

Із середини XVIII ст. починають з'являтися компіляційні й переведені статті з бджільничої тематики. Одну з перших таких праць було розміщено 1741 року в «С.-Петербурзьких Вѣдомостях» під назвою «Рассуждение о пчелах», яка й започаткувала вітчизняну журнальну літературу з бджільництва. У 1767–1768 роках в «Трудах Вольного Экономического Общества» з'явилися праці П. Ричкова «О содержании пчел», «О пчелах» та ін. У 1772 р. вийшла перша книга І. Локценія в перекладі з латинської І. Мошкова «Общество пчел или краткое сравнение правительства пчел с правительством гражданским» (1772), а через 3 роки праця А. Шираха в перекладі з німецької А. Каверзнева «Саксонский содержатель пчел, или ясное и основательное наставление к размножению пчел» та ін. [4, с. 41].

З відомих історичних обставин шлях української літератури був тривалим, зокрема й з питань бджільництва. У західному регіоні, де Галичина і Волинь згідно Андрусівської угоди були під польською владою, література з бджільництва виходила різними мовами і мала невеликий вплив на ведення галузі. У 1797 р. відомим діячем словенського просвітництва М. Куральтом (1757–1845) у Львові було відкрито першу школу бджільництва, де викладання велося німецькою, польською та чеською мовами. У цей час також виходять друком книги німецькою та польською мовами. У 1859–1860 рр. вийшла друком трьохтомна праця одного із найвидатніших пасічницьких публіцистів в Європі, засновника школи пасічників Ю. Любінецького «Dokładna praktyczna nauka dla pasieczników» («Докладна практична наука для пасічників»), яка вийшла в перекладі І.І. Гулака у 1867 р. (4 частини) в Санкт-Петербурзі і повторним тиражем у 1876 р., третім тиражем вийшла в 1944 р. у Львові у видавництві М. Ковальського [4, с. 84]. В Коломиї у 1866 р. вийшла книга І. Наумовича «Катехись пчеловодства», 1877 року виходить перша книга о. М. Михалевича «Пасіка, або наука про те, що треба знати, о що постаратися та як що коли робити, щоби пасіка все добре велася». На Східній Україні відповідно до офіційних указів царського уряду про заборону української мови (1863, 1876), книги з бджільничої тематики виходили російською мовою. Книга засновниці жіночої практичної школи сільського господарства і домоведення (1883) в Київській губернії М.Н. Маріуци-Гриневої «Перечень работ на пасеке сельского и домашнего хозяйства имения Зазулинцы» (Из дневника по пчеловодству с 1889 г. по 1895 г.) (Київ, 1896) містить цікаві відомості: «Славянские ульи бывают: а) с толстыми деревянными стенками, б) с тонкими деревянными стенками, обшитыми соломой, в) с соломенными стенками, г) с двойными деревянными стенками из тонких досок, промежутки коих наполнены соломенной сечкой» [4, с. 84]. У Києві виходить друком низка праць: «Практические наставления в пчеловодстве» (С. Пономарьов, 1849); «Пасечник или опытное пчеловодство в южной полосе России» (П. Білецький-Носенко, 1871); «Естественная история пчелы» і «Краткое наставление к

разумному пчеловодству» (проф. О. Паульсон, 1872). У Харкові в 1873 р. було видано книгу О. Юшкова «Малоросійское дупляночное пчеловодство».

Лише на початку ХХ ст. з'являються українськомовні видання. У 1900 р. в Санкт-Петербурзі вийшла праця українською мовою під назвою «Бджільництво (Догляд за звичайною і рамковою пасікою)» Ф. Немоловського (друге видання – С.-Петербург, 1904 р.). Також було віднайдено рукопис пасічника М. Цвіта (1890), який вважається першим автором у літературі з бджільництва Наддніпрянщини. Праця О. Андріяшева «Руководство к разумному пчеловодству» вийшла у 1888 р. і перевидавалася 9 разів. Також стали досить відомими й численні книги та брошури О. Андріяшева, що вийшли друком у Києві. На Закарпатті першою книгою з бджільництва вважається «Наука пчолярства» (М. Радомський, 1904). Досить цікавими є праці видатного пасічника В. Шимановського «Пасіка при народній школі» (1885, 1925), «Методы пчеловодения, применяемые в России и на западе» (1916), «Первые шаги по устройству пасеки» (1927) [4, с. 85]. Чимало цінних порад містять праці міністра рільництва (сільського господарства) УНР Є. Архипенка: «История боярской практической школы пчеловодства, садоводства и огородничества» (Київ, 1905); «Будова вулика Дадана» (Київ, 1908 р.); «Щоденник пасічника» (Київ, 1908, друге видання – 1917, третє – Лодзь, 1924); «Как самому устроить улей Дадана» (С.-Петербург, 1911); «Український рамковий вулик» (Львів, 1925); «Поступове пасічництво» (Жовква, 1927). Серед відомих праць М. Вітвицького, спадщина якого до сьогодні вивчається науковцями, немає рівних посібник з бджільництва «Практическому пчеловодству» (С.-Петербург, 1835–1845) [4, с. 85].

У 1922 р. А.Я. Курочкін здійснив переклад з доповненнями німецької праці Фельгентреу і Віцгалля, в якій висвітлив історичні етапи розвитку світового бджільництва, здобутки видатних діячів галузі різних країн й Росії зокрема. Укладач робить узагальнюючий висновок, що «бджільництво є однією із найбільш науково забезпечених галузей сільського господарства, яку можна вести раціонально, взявши до уваги усі умови місця і часу» [10, с. 4]. У 1926 р. вийшла друком праця Т. Юрченка «Короткий нарис історії українського пасічництва» [11], де автор в ретроспективі деталізує відомості стосовно становлення наукових основ пасічництва в контексті суспільно-політичного й соціально-економічного розвитку України. Автор зазначає, що українська бджільнича галузь впродовж другого тисячоліття досягала висот світового рівня двічі: в епоху примітивного пасічництва, коли галузь являла собою один із головних національних промислів та на початку ХІХ ст. в особі найвидатнішого бджоляра, винахідника рамкового вулика П.І. Прокоповича, який заклав основи нового раціонального бджільництва [12, 13].

Спадщину визначного українського вченого П.І. Прокоповича вивчав В.Д. Зуй, яким віднайдено і перекладено з російської мови на українську понад 60 статей, проте основні праці П.І. Прокоповича втрачені після його смерті [14]. Еволюцію наукової думки вітчизняного бджільництва досить детально висвітлюють вчені В.П. Поліщук, В.Т. Скуратівський та інші дослідники [15; 16]. Автори торкаються широкого спектру чинників становлення й розвитку

бджільництва, що перетиналися на різних поступках української історії. Починаючи з кінця ХІХ ст. раціоналізації бджільництва сприяло чимало факторів транслюючих підвищення рівня освіти, наявність літератури з питань бджільництва українською мовою, а звідси й організацію товариств, спілок, природничо-історичних музеїв, виставок і з'їздів бджільництва.

Відомий дослідник історії бджільництва С.О. Розов у своїй узагальнюючій праці («Очерки по истории отечественного пчеловодства», 1972 р.) на основі значної документальної бази окреслив історичні етапи становлення та розвитку бджільництва України від зародження його в стародавності й до початку ХХ ст. [4]. С.О. Розов був одним із організаторів і керівником створеної Наркомземом України в 1920 р. Харківської дослідної станції бджільництва, яка тривалий час була єдиним науково-методичним центром в галузі бджільництва України [17].

Історіографічний розгляд питання еволюційного поступу ідеї раціоналізації бджільництва засвідчив, що наявні публікації відображають як фрагментарне висвітлення окремих питань, так і комплексну ретроспективу галузевої наукової думки. Видання наукового обігу складають певний пласт історіографічного матеріалу та сприяють розширенню знань з різних напрямів вітчизняного бджільництва, проте наявні комплексні історичні праці не охоплюють усю просторово-часову природознавчу структуру й тому залишають актуальною означену проблему.

Література

1. Цитовано за Титов І. А. Краткие очерки по истории пчеловодства / І. А. Титов // Пчеловодство. – 1946. – № 2–3. – С. 49–52.
2. О сельском хозяйстве / [Катон, Варрон, Колумелла, Плиний]. – М. : Госиздат с.-х. лит., 1957. – 351 с.
3. Коцовський О. Про бджолу з найдавніших часів / О. Коцовський // Український пасічник. – 1993. – № 9. – С.21–24.
4. Розов С. А. Очерки по истории отечественного пчеловодства / С. А. Розов / Научно-исслед. Ин-т пчеловодства; Вестник № 21. – Сапожок : Рязанское отд-е изд-ва «Московский рабочий», 1972. – 111 с.
5. Варрон М. Т. Сельское хозяйство / М. Т. Варрон ; АН СССР, Ин-т истории ; [пер. с лат. М. Е. Сергеевко] ; отв. ред. О. О. Крюгер. – М. ; Л. : Изд-во. АН СССР, 1963. – 218 с.
6. Зуй В. Що писали до П.І. Прокоповича / В. Зуй // Український пасічник. – 1999. – № 1. – С. 45.
7. Цитовано за Некрасов В. Ю. Пчелы в Киевской Руси / В. Ю. Некрасов // Пчеловодство. – 1980. – № 5. – С. 31–32.
8. Миронов В. Г. Скифское изобилие / В. Г. Миронов // Пчеловодство. – 1970. – № 2. – С. 17–19.
9. Миронов В. Г. Ступени истории / В. Г. Миронов // Пчеловодство. – 1967. – № 11. – С. 28–30.
10. Курочкин А. Я. Исторический очерк пчеловодства / А. А. Курочкин [перевидано у 1991 р. без змін]. – М., 1923. – 116 с.
11. Юрченко Т. Короткий нарис історії українського пасічництва / Т. Юрченко / Видання Прилуцького Кооперативного Пасічницького Т-ва. – Прилука : Держдрукарня ім. Раковського, 1926. – 45 с.
12. Перший рамковий вулик П.І. Прокоповича // Пасіка. – 2000. – № 7–8. – С. 44–47.
13. Юрченко Т. Загальні відомості з пасічництва на Україні / Т. Юрченко // Пасічник-колгоспник. – 1932. – № 1. – С.17–23.

14. Віктор Дмитрович Зуя // Пасіка. – 2000. – № 10. – С. 9.; Прокопович П. І. Огляд політичних діянь у бджільництві / П. І. Прокопович ; [авторизований перекл. з рос. В. Д. Зуя] // Пасіка. – 2000. – № 10. – С. 10–15. – Передрук із «Земледельческого журн.», 1832 р.; Прокопович П. І. Про відомості, необхідні при заснуванні бджолиних закладів : витяг із записки, присланої у департамент сільського господарства міністерства державних маєностей П.І. Прокоповичем / П. І. Прокопович ; [перекл. з рос. і коментар В. Д. Зуя] // Пасіка. – 2000. – № 10. – С. 16–17. – Передрук із «Земледельческой газеты», 1848 р., №41.

15. Поліщук В. Пасічницька освіта і розвиток бджільництва в Україні / В. Поліщук // Наук. вісн. Сер. Аграрні науки / АН ВШУ. – № 3(29). – К., 2005. – С. 3–9.

16. Скуратівський В. Т. «Я вас бджоли, благословляю...» / В. Т. Скуратівський. – К. : Техніка, 2005. – 318 с.

17. Розов С. О. Організація промислових пасік у колгоспах / С. О. Розов. – Х. : Радянський селянин, 1930. – 110 с.; Розов С. А. О сохранении плодных маток зимой / С. А. Розов. – Пчеловодство. – 1936. – №2. – С. 10–11; Розов С. А. Пчелоопыление подсолнечника / С. А. Розов. – М. : Сельхозгиз, 1937. – 20 с.; Розов С. О. Поради колгоспному пасічникові / С. О. Розов, О. С. Солонников, В. А. Нестерводський. – К. : Держсільгоспвидав УРСР, 1950. – 86 с.; Розов С. А. Содержание сильных семей в ульях-лежаках / С. А. Розов. – Пчеловодство. – 1952. – №12. – С. 42–48; Розов С. А. Содержание пчел в многокорпусных ульях / С. А. Розов, Ф. С. Батталов. – М. : Россельхозиздат, 1964. – 107 с.

Щебетюк Н.Б. Эволюция идеи рационализации пчеловодства: историографический аспект.

Представлены результаты анализа историографии зарождения, становления и дальнейшего развития научных основ пчеловодства Украины. Обозначена активизация научных исследований в начале XVIII в. и изменения тематических направлений.

Ключевые слова: пчеловодство, история, литература, рационализация, развитие.

Shchebetjuk N.B. Evolution of an idea rationalization of beekeeping: historiographic aspect.

Here is represented the results of analysis of the historiography of development and further development of scientific bases of beekeeping in Ukraine. In this article we will tell about the intensification of scientific research and changes of directions in early XVIII century.

Key words: beekeeping, history, literature, rationalization, development.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Барабаш Юлія Василівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри архівознавства Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Богінська Ірина Валентинівна, кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики Донецького національного університету.

Болотчева Катерина Вікторівна – аспірантка кафедри всесвітньої історії Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, асистент кафедри соціальної медицини, організації та економіки охорони здоров'я ДЗ «Луганський державний медичний університет».

Бровендер Денис Юрійович – аспірант Луганського національного університету ім. Т. Шевченка.

Власов Володимир Іванович – доктор сільськогосподарських наук, доктор економічних наук, зам. зав. відділу зовнішньоекономічної діяльності ННЦ „Інститут аграрної економіки”, м. Київ.

Волоніць Віра Степанівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історичних дисциплін Маріупольського державного університету.

Вошаний Костянтин Михайлович – викладач Луганського ліцею з ПВФП.

Даниленко Олександр – кандидат історичних наук, доцент Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Дорош Тетяна Олександрівна – здобувачка кафедри всесвітньої історії Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Дубровський Павло Сергійович – здобувач кафедри всесвітньої історії Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Ерхов Геннадій Петрович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри всемирної історії Донецького національного університету.

Жицька Катерина Василівна – магістрант кафедри архівознавства Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Зеленцова Світлана Миколаївна – викладач Луганського державного медичного університету.

Клеймьонова Ольга Олександрівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Ковальська Леся Андріївна – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії слов'ян історичного факультету Донецького національного університету.

Коломієць Наталія Дмитрівна – кандидат сільськогосподарських наук, провідний науковий співробітник відділу збереження наукових фондів ДНСГБ НААН України.

Корчанова Юлія Олександрівна – асистент кафедри сільськогосподарських машин Луганського національного аграрного університету.

Кривуля Ольга Олександрівна – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Кубанов Руслан Анатолійович – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри маркетингу Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Ладига Олександр Іванович – кандидат історичних наук, доцент кафедри політології та правознавства Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Лисенко Ігор Олександрович – аспірант кафедри архівознавства Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Людоровська Тетяна Юріївна – аспірантка кафедри історії України Донецького національного університету.

Мезеря Олександр Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри правознавства Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Михайлюк Віталій Павлович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Морозова Ірина Володимирівна – аспірантка Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Павлов Володимир Володимирович – студент IV курсу історичного факультету спеціальності «Міжнародні відносини» Донецького національного університету.

Папазова Анжела Василівна - кандидат історичних наук, доцент кафедри історичних дисциплін Маріупольського державного університету.

Підченко Світлана Анатоліївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри архівознавства Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Пономарьов Роман Васильович – магістрант кафедри всесвітньої історії Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Попов Вячеслав Жданович – викладач Донецького державного університету управління.

Тарасенко Лідія Борисівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії права, історії та культурології Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка.

Ташута Леся Василівна – науковий співробітник Відділу міжнародного наукового співробітництва і науково-аналітичного забезпечення Національної академії аграрних наук України.

Фомін Андрій Володимирович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Харитонова Тетяна Олександрівна – студентка спеціальності «Архівознавство» Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Харьковський Р.Г. – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри гуманітарних та соціально-економічних дисциплін Краснодонського факультету інженерії та менеджменту Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Чернов Борис Олексійович – професор, завідувач кафедри географії, екології і методики навчання ДВНЗ “Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди”.

Чічкова Майя Анатоліївна – здобувач Державної наукової сільськогосподарської бібліотеки, завідувач лабораторії декоративного садівництва Ботанічного саду Національного університету біоресурсів і природокористування України.

Чугріна Оксана Романівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії і психології Донецького державного університету управління.

Шабельников Віктор Ілліч – кандидат історичних наук, професор кафедри історії слов’ян Донецького національного університету.

Шендрикова Снежана Павловна – кандидат історических наук, доцент, докторант кафедри історії України історического факультета Таврического національного університета ім. В.И. Вернадского.

Щебетюк Наталія Борисівна – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник сектору наукової бібліографії та біографістики Державної наукової сільськогосподарської бібліотеки НААН.

ЗМІСТ

СТАТТІ

Барабаш Ю.В., Жицька К.В.	ДО ПИТАННЯ ЕКОНОМІЧНОГО НАПРЯМКУ ДІЯЛЬНОСТІ ПРОФЕСІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ЛУГАНЩИНИ У 20-х рр. ХХ ст. (ФІНАНСОВИЙ АСПЕКТ)	3
Богінська І.В., Павлов В.В. Болотчева К.В.	ЄВРОПЕЙСЬКА ПОЛІТИКА США У ПОСТЫПОЛЯРНОМУ СВІТІ ПРОБЛЕМИ ДОЗВІЛЛЯ МІСЬКИХ МЕШКАНЦІВ УКРАЇНИ В 20-і рр. ХХ ст.	7 13
Бровендер Д.Ю.	ВИСВІТЛЕННЯ ПРОБЛЕМ ОХОРОНИ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНИ У ЧАСОПИСІ «КРАЄЗНАВСТВО»	21
Власов В.І. Волониць В.С.	СУМНІВИ У ГЛОБАЛІЗАЦІЇ ГРЕКИ-КУПЦІ ОДЕСИ В РОЗВИТКУ ТОРГІВЛІ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ У ХІХ СТ.	29 34
Вощаний К.М.	ВИКОРИСТАННЯ ONLINE СЕРВІСІВ ДЛЯ УТОЧНЕННЯ ГЕОГРАФІЧНИХ КООРДИНАТ ІСТОРИЧНИХ ОБ'ЄКТІВ	42
Даниленко О.	МИСТЕЦТВО РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ 1920-х рр. У ПОШУКАХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ВИЗНАННЯ (ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ)	49
Зеленцова С.М.	ВИКОРИСТАННЯ МЕТОДУ КОНТЕНТ-АНАЛІЗ ПРИ ДОСЛІДЖЕННІ ЛИСТІВОК АНАРХІСТСЬКИХ ГРУП В УКРАЇНІ (1903-1914 рр.)	58
Клеймьонова О.О.	РОЛЬ ХОЗАРСЬКОГО КАГАНАТУ В СИСТЕМІ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН VII – IX ст.	64
Ковальська Л.А.	ДЖЕРЕЛОЗНАВЧА ПАРАДИГМА ІСТОРІЇ РАДЯНСЬКОГО РУХУ ОПОРУ В УКРАЇНІ В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ	69
Коломієць Н.Д.	ВЧЕНИЙ АГРОНОМ, ПІОНЕР З ДОСЛІДНОЇ СПРАВИ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ, ПОПУЛЯРИЗАТОР СІЛЬСЬКО-ГОСПОДАРСЬКИХ НАУК Ф. Б. ЯНОВЧИК (1867-1926)	74
Кубанов Р.А. Ладига О.І.	ЗАВОЮВАННЯ МОНГОЛАМИ КИСВА ПРОБЛЕМА ОЦІНКИ СТРЕЛЕЦЬКОЇ ЗБРОЇ ІТАЛІЙСЬКИХ ВІЙСЬК НА СХІДНОМУ ФРОНТІ (1941-1943 рр.): ВІДХІД ВІД МІФУ	82 86
Лисенко І.О.	ВТОРГНЕННЯ ГЕДИМІНА В УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ у 1321-1322 рр.	98
Людоровська Т.Ю.	РОЗВИТОК СОЛЯНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ В ДОНБАСІ У XVII-XIX ст.: ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ	103
Мезеря О.А.	ПРАВОВИЙ СТАТУС ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ	109
Михайлюк В.П., Дорош Т.О., Дубровський П.С. Морозова І.В.	ФОРМУВАННЯ ОСНОВ РАДЯНСЬКОЇ ІДЕОЛОГІЇ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ (20-і рр. ХХ ст.)	116
Папазова А.В.	АРХЕОГРАФІЯ ЕПІСТОЛЯРНОЇ СПАДЩИНИ ГРАФА С.Р.ВОРОНЦОВА З ПИТАНЬ РОСІЙСЬКО-АНГЛІЙСЬКИХ ВІДНОСИН КІНЦЯ XVII – ПОЧАТКУ XIX ст.	123
	ВПЛИВ ТА НАСЛІДКИ ВПРОВАДЖЕННЯ ОСВІТНЬО-ВИХОВНОЇ СИСТЕМИ ТОВАРИСТВА ІСУСА У СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКОМУ РЕГІОНІ В ОСТАННІЙ ТРЕТИНІ XVI – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТ.	132
Підченко С.А., Харитоновна Т.О. Пономарьов Р.В.	ФОРМУВАННЯ МІСЬКОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ В ЛУГАНСЬКУ НАПРИКІНЦІ XIX – ПОЧ. ХХ СТОРІЧЧЯ ДУХОВНО-КУЛЬТУРНІ ОСНОВИ ЖИТТЯ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ в 1920-і рр. ХХ ст.	142 147

Попов В.Ж.	СТАН СФЕРИ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я В ІНДУСТРІАЛЬНИХ РАЙОНАХ УКРАЇНИ В 1917-1920 рр.	154
Тарасенко Л.Б.	БІДНЯЦТВО В СОЦІАЛЬНІЙ СТРУКТУРІ СЕЛЯНСТВА ДОНБАСУ В 20-і рр. ХХ ст.	163
Ташута Л.В.	НАЦІОНАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ СІЛЬСЬКОГОСПО- ДАРСЬКИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ФРАНЦІЇ (INRA) ТА НАЦІО- НАЛЬНА АКАДЕМІЯ АГРАРНИХ НАУК УКРАЇНИ	169
Фомін А.В.	ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ УРСР З ПРАЦЕВЛАШТУВАННЯ ТА НАВЧАННЯ ІНВАЛІДІВ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ У ПІСЛЯВОЄННІ РОКИ (1944 – 1950)	175
Харьковский Р.Г.	АНГЛО-ФРАНЦУЗСКАЯ БОРЬБА В ДОЛИНЕ НИЛА В НАЧАЛЕ XIX В.	183
Чернов Б.О.	РОЗВИТОК НАЦІОНАЛЬНОЇ ОСВІТИ В ДОБУ ГЕТЬМАНЩИНИ - УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ (30.04.1918 - 15.12.1918 рр.)	191
Чічікова М.А.	РОЛЬ Є.П. ВОТЧАЛА (1864-1937) В СТАНОВЛЕННІ ТА РОЗВИТКУ ВИЩОЇ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ	198
Чугріна О.Р.	ПРОБЛЕМИ МОВНОГО РОЗВИТКУ РЕГІОНІВ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ	205
Шабельніков В.І.	МІСТА І НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ УКРАЇНИ В РАДЯНСЬКІЙ СИСТЕМІ АДМІНІСТРАТИВНО- ТЕРИТОРІАЛЬНОГО УСТРОЮ (1920-1930-ті рр.)	213
Шендрикова С.П.	КРЫМ В ТВОРЧЕСКОЙ БИОГРАФИИ ВЕЛИКОГО РУССКОГО ПЕВЦА Ф.И. ШАЛЯПИНА	220
Щебетюк Н.Б.	ЕВОЛЮЦІЯ ІДЕЇ РАЦІОНАЛІЗАЦІЇ БДЖІЛЬНИЦТВА: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ	227
Відомості про авторів		234

Вимоги до оформлення наукових статей для публікації у збірнику наукових праць «Історичні записки»

Редколегія наукового збірника «Історичні записки» – фахового видання України, в якому можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук (постанова президії ВАК України від 30 червня 2004 р. № 3-05/7) запрошує науковців надсилати свої статті.

Приймаються наукові статті, які мають такі *необхідні елементи* (Бюл. ВАК № 1, 2003): висвітлення проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими практичними завданнями (5-10 речень); аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано вирішення даної проблеми і на які спирається автор (до 0,75 сторінки); виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття, формулювання цілей та завдань статті (до 0,5 сторінки); виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з даного дослідження; перспективи подальших розвідок у даному напрямку (2-3 проблеми).

Матеріали для публікації (обсяг в межах 0,5-0,75 д.а.) подаються на диску в текстовому редакторі MS Word for Windows 1997-2003 в редакторі Word разом із одним надрукованим примірником на аркушах формату А 4.

Вимоги до електронного варіанта тексту. Текст статті складається з таких елементів у такій послідовності: шифр УДК (вирівнювання тексту по ширині); прізвище та ініціали автора (шрифт напівжирний, розміщується справа); через рядок назва статті (шрифт напівжирний, великими літерами, вирівнювання тексту по центру); через рядок коротке резюме мовою основного тексту статті та ключові слова; через рядок текст статті (посилання у тексті супроводжуються цифрами у квадратних дужках із позначенням номера цитованого видання у списку літератури, а потім через кому подаються сторінки, наприклад: [1, с. 34]); через рядок список літератури, оформлений згідно з новими вимогами ВАК України, під заголовком **Література** (ніяких інших слів!); через рядок прізвище, ім'я, по-батькові, назва статті, короткі резюме та ключові слова українською, російською та англійською мовами.

Усі поля 20 мм; шрифт Times New Roman; кегель 14; інтервал 1,5; абзацний відступ – 10 мм. Рисунки і таблиці оформлюються згідно із ДСТУ.

Щодо символів. У тексті необхідно використовувати лише лапки такого зразку: «», дефіс – це коротке тире «-». Не потрібно ставити зайві пробіли, особливо перед квадратними чи круглими скобками, а також у них. Для запобігання потрібно використовувати функцію «Недруковані знаки».

Стаття обов'язково супроводжується *авторською довідкою* із зазначенням прізвища, ім'я, по батькові (повністю); наукового ступеня, звання, посади, місця роботи; домашньої адреси і телефонів, адреси електронної пошти.

Відомості подаються повністю, без скорочень, одним реченням, через кому, в одному файлі зі статтею.

УВАГА: текст статті, резюме, відомості про автора, адреса становлять єдиний електронний файл, який має назву згідно з прізвищем автора!

Зразок оформлення структурних елементів статті

УДК

Прізвище І.П.

НАЗВА СТАТТІ

Анотація українською мовою.

Ключові слова українською мовою.

Текст статті.

Література

1. ...

Прізвище І.П. Назва статті. *Анотація і ключові слова російською мовою.*

Прізвище І.П. Назва статті. *Анотація і ключові слова англійською мовою.*

Прізвище Ім'я По-батькові – доктор (кандидат) історичних (політичних тощо) наук, професор (доцент) кафедри (назва) університету (назва).

Домашня адреса, номер телефону, адреса електронної пошти.

Повідомляємо, що збірники друкуються на комерційній основі за рахунок авторів. Доктори наук, які є одноосібними авторами, друкуються у збірнику безкоштовно.

Статті подавати за адресою: 91034, м. Луганськ, вул. Ватутіна, 1, корпус 8, кафедра всесвітньої історії.

Контактні телефони: 8(0642) 33-02-37

8(066) 238-25-80

8(066) 620-24-12

E-mail: tdorosh@mail.ru

Відповідальність за точність поданих фактів, цитат, цифр і прізвищ несуть автори матеріалів. Редакція матеріали не рецензує і не повертає. У статтю можуть бути внесені зміни редакційного характеру без згоди автора. Редакційна колегія залишає за собою право відхилити неякісні або такі, що не відповідають поданим вище вимогам, матеріали без пояснення причин.

Редколегія може не поділяти світоглядних переконань авторів.

У разі передруку посилання на «Історичні записки: Збірник наукових праць» **обов'язкове.**

Збірник регулярно розсилається у бібліотеки за переліком, встановленим ВАК України.

Наукове видання

**ІСТОРИЧНІ ЗАПИСКИ:
Збірник наукових праць**

Випуск 30

Видання збірника здійснено за рахунок авторів

За достовірність викладених фактів,
цитат та інших відомостей відповідають автори

**Головний редактор
Відповідальний секретар
Літературний редактор
Оригінал-макет**

**Михайлюк В.П.
Дорош Т.О.
Бугокова Л.В.
Дорош Т.О.**

Підписано до друку 30.09.2011 р.
Формат 60 x 84 1 / 16. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman
Друк офсетний. Умов. друк. арк. 17,51.
Наклад 300 прим. Вид. № 27. Замовлення № 63. Ціна вільна.

Надруковано з оригінал-макету у ПП Пальчак А.В.
м. Луганськ, вул. Коцюбинського, 2/2.